

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

•

Вестник Одесского
национального университета

•

Odesa National University Herald

Том 13. Випуск 3

Соціологія і політичні науки

2008

Редакційна колегія журналу:

В. А. Сминтина (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **С. А. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андріївський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморев**, **І. М. Коваль**, **В. Є. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Мінчук**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черніваниченко**

Редакційна колегія випуску:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*науковий редактор*); **О. Р. Личковська**, канд. соціол. наук (*відповідальний секретар*); **В. В. Аніщук**, д-р істор. наук; **Е. А. Гансова**, д-р філос. наук; **Є. Є. Камінський**, д-р істор. наук; **С. М. Наумкіна**, д-р політ. наук; **В. М. Оніщук**, д-р соціол. наук; **Н. О. Победа**, д-р філос. наук; **І. М. Попова**, д-р філос. наук; **Н. М. Якупов**, д-р істор. наук

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11464-337р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал фаховим виданням із соціологічних і політичних наук. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № 9 від 27 травня 2008 р.

Адреса редколегії: 65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. І. Судаков

Парадокси відображення процесу інституціоналізації
в функціоналістській та феноменологічній соціологічних теоріях 7

В. Н. Судакова

Конвенциональные тенденции в процессах институционализации
коммуникативных практик 14

О. В. Сергеева

Теоретико-методологические подходы в изучении
информационной культуры 22

О. Р. Лычковская

Место и роль “фоновых социальных практик” в теории
структуризации Э. Гидденса 32

Н. Б. Отрешко

Идеологический дискурс как интерпретация социальности
в индустриальном и постиндустриальном социальных пространствах 39

С. В. Романенко

Новая среда социальной интеракции 48

А. А. Панков

Экуменический диалог в Украине в контексте перспективы
создания поместной православной церкви 52

Є. В. Сірій

Підприємництво та ринок у контексті соціологічної
концептуалізації 65

Т. И. Кривошея

Медиа-образ нормативной маскулинности в социологическом
контексте 77

В. А. Ткач

Применение модели “убеждающей коммуникации”
в прикладной PR-деятельности 89

Л. В. Стоянова

Институт здравоохранения в новой системе координат и стратегии
индивидуального здоровья 97

О. А. Штокало

Дитяча інвалідність. Соціалізаційний контекст106

Т. Є. Мосійчук

Особливості ідентифікації та самоідентифікації у девіантних групах113

М. Туленков

Система соціального управління як форма відтворення
організаційної взаємодії122

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

К. О. Данилішина

Проблема інформаційних світових потоків та їх вплив на пострадянський простір143

М. Ф. Штокало

Релігійний аспект програм політичних партій та блоків, які отримали представництво у Верховній Раді України VI скликання151

Н. Ф. Гуцул

Участие молдаван в Сталинградском сражении158

УКРАЇНА І СВІТ

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

І. М. Коваль

Сучасні західні дослідження міжнародного конфлікту171

О. І. Брусиловська

Економічна трансформація країн Східної Європи в умовах членства в Європейському Союзі179

Мухаммед Абдул Басет

Влияние религиозного фактора на внешнюю политику арабских стран187

Ж. Б. Игошина

Боротьба з міжнародним тероризмом на Близькому Сході: погляд із Ліги арабських держав195

Е. В. Панасьян

Проблема турецкой интеграции в ЕС в контексте германо-турецких отношений202

И. В. Гуськова

Современная политика Индии в области обеспечения безопасности в Южной Азии: итоги и уроки211

М. С. Косяк

Черноморско-Каспийский регион как геополитическая категория218

З. С. Маршания

Балто-Черноморское пространство в новой региональной политике Европейского Союза225

Н. А. Мельник

Вплив процесу глобалізації на трансформацію позицій нейтральних країн наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття241

Ю. А. Клименко

Інституціоналізація військово-політичного союзницького співробітництва253

СОЦІОЛОГІЯ
СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬСТВ,
ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ
ДОСЛІДЖЕНЬ

В. І. Судаков

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, к. 432, вул. Володимирська, 64, м. Київ-33, 01033, Україна, тел. 38 (044) 239-34-68

ПАРАДОКСИ ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ В ФУНКЦІОНАЛІСТСЬКІЙ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЯХ

У статті досліджені причини суперечливого характеру відображення сутнісних ознак процесу інституціоналізації в функціоналістській та феноменологічній соціологічних теоріях, підкреслена важливість теоретичного аналізу конструктивних та деструктивних проявів процесу інституціоналізації як онтологічного процесу.

Ключові слова: інституціоналізація, деінституціоналізація, соціальний інститут, соціальний порядок, соціальна інтеграція, соціальна диференціація, соціальна стабільність.

Насамперед зазначимо, що сучасні соціологічні дослідження інституціональної специфіки суспільного життя набувають *особливої актуальності* у зв'язку з пошуком адекватних новітнім регіональним і глобальним соціальним трансформаціям організаційних стабілізаційних механізмів. Водночас такі дослідження доволі виразно відображують певні пізнавальні труднощі, які загалом обумовлюються вкрай суперечливим і в багатьох відношеннях парадоксальним характером *інституціоналізації* — одного із найважливіших онтологічних стимулів утворення різноманітних організаційних форм суспільного життя і водночас не менш дієвого стимулу їх руйнації.

Отже, *метою* та предметом даної статті є дослідження особливостей певних парадоксальних проявів інституціоналізації в теоретичній соціології ХХ століття. Вочевидь, що зростаючий інтерес науковців до проблеми інституціоналізації обумовлюється новітніми тенденціями соціальних змін. Сучасні суспільні трансформації в пострадянських суспільствах доволі наочно відображують потреби в утворенні нових та зміні функціональних режимів більшості вже існуючих соціальних інститутів на базі принципів ринкової конкуренції, демократії та світоглядного плюралізму. Проте не менш важливим і вкрай болісним чинником сучасних суспільних перетворень є процес деінституціоналізації — тобто процес свідомої руйнації неефективних та консервативних інститутів економічної, політичної та духовної сфер суспільного життя.

Загальна антиномічність процесу інституціоналізації зумовлює і певні труднощі в напрямі пошуку адекватного концептуального відображення тлумачень сутнісних ознак даного процесу в теоретичній соціології.

Зазначимо, що вказані труднощі мають тенденцію до поглиблення, що обумовлено мультипарадигмальним характером сучасної соціології. Відомо, що в теоретичній соціології ХХ століття склалися й стійко репродукуються дві провідні парадигмальні наукові стратегії, концептуалізація яких призвела до появи об'єктивістських та суб'єктивістських соціологічних теорій. Слід підкреслити, що означена концептуальна дихотомічність теоретичного знання в соціології загалом характеризує відмінності вихідних позицій науковців щодо розуміння первинних компонентів соціальної організації та пріоритети соціологічного аналізу тих чи інших суспільних феноменів та процесів. Тому не дивно, що парадигмальні відмінності даних напрямків об'єктивістських та суб'єктивістських теоретичних напрямків в соціології стали предметом багатьох наукових дискусій щодо наукового статусу соціологічної науки та етапів її історичного розвитку.

Зазначимо, що ще в 1928 році П. Сорокін у фундаментальній праці “Сучасні соціологічні теорії” констатував, що поява соціологічних теорій Е. Дюркгейма та М. Вебера започатковує та знаменує собою новий прогресивний етап розвитку світової соціології. Цей новий етап, який Сорокін означив як “постконтівський”, характеризується цілком певним дистанціюванням та переосмисленням ідей органіцизму, детермінізму та прогресу. “Постконтівській фазі розвитку соціології, — писав Сорокін — яка продовжується і зараз, притаманна творча продуктивність та різноманіття” [9, с. 179]. Близьку за своїм змістом позицію відстоював на початку 70-х років ХХ століття і відомий американський соціолог О. Гоулднер, який підкреслював, що праці Дюркгейма і Вебера започаткували сучасний етап розвитку “національних соціологій”, оскільки саме ці соціологи змінили вихідні координати соціологічного аналізу, об'єктом якого постало не абстрактне “людство” та його історична доля, а конкретні суспільства як нації-держави. Тому “одним із найважливіших моментів була атрофія соціального еволюціонізму в творах Еміля Дюркгейма та Макса Вебера та його заміна “порівняльними” дослідженнями” [4, с. 150].

Не буде перебільшенням висновок, що метафора “порівняльного дослідження” є суттєвим стимулом розвитку сучасної соціологічної теорії в аспекті розуміння важливості експлікації мультипарадигмальних тлумачень змісту основних явищ та процесів суспільного життя. Однак конкретні спроби здійснення такої пізнавальної процедури в кінцевому рахунку напштовхують вчених на усвідомлення ситуації неможливості чіткого і несуперечливого визначення сутнісних ознак досліджуваних явищ та процесів. Саме тому більшість категоріальних визначень, які містяться в сучасних енциклопедичних соціологічних виданнях, по суті є формальними і мало-змістовними узагальненнями, які взагалі не можна вважати дієвими стимулами наукового пошуку в соціології і які скоріш дезорієнтують дослідників. Наочним прикладом такої ситуації є спроби узагальнених визначень змісту таких категорій, як “соціальний інститут” та “інституціоналізація”. З метою більш детальної ілюстрації зупинимося на двох найбільш типових дефініціях.

В “Російській соціологічній енциклопедії” соціальні інститути тлумачаться як “відносно стабільні типи та форми соціальної практики, завдяки яким організується суспільне життя, забезпечується стабільність соціальних зв’язків та відносин у межах суспільства” [7, с. 157].

Близькі за змістом визначення даються і в енциклопедичних виданнях, підготовлених українськими соціологами: “Інститут соціальний — форма організації і засіб здійснення спільної організації людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин” [10, с. 204].

Керуючись концептуальними координатами наведених дефініцій, неважко зрозуміти, що засобом “забезпечення стабільного функціонування суспільних відносин” є *інституціоналізація* — специфічний процес, який складають “утворювані форми регламентації, контролю, впорядкування” [10, с. 205].

Наведені визначення, на наш погляд, є прикладом соціологічних фантазій на тему генези та розвитку усталених типів та організаційних форм суспільного життя. Неважко побачити, що автори запропонованих визначень фактично не переймаються важливим питанням: *чи є взагалі ознака усталеності та стабільності атрибутивною рисою соціального інституту?*

Дане питання має принциповий характер, якщо врахувати теоретичну можливість елімінації ознаки “стабілізації” при визначенні поняття “соціальний інститут” навіть представниками функціоналістського напрямку сучасної соціології. Наочним прикладом такої елімінації може бути позиція Нейла Смелзера, який вважає недоцільним розглядати соціальний інститут як організаційний механізм підтримки соціальної стабільності. “Соціальний інститут — сукупність ролей та статусів, які спрямовані на задоволення певної соціальної потреби” [8, с. 659].

Таке концептуальне тлумачення Н. Смелзера демонструє певну парадоксальність. Неважко зрозуміти, що в такій перспективі аналізу соціальний інститут розглядається скоріш не як чинник соціальної інтеграції, тобто як “засіб здійснення спільної організації”, а як чинник процесу структурної диференціації. Звідси і зовсім інший підхід до розуміння змісту процесу інституціоналізації, який у такому разі обумовлюється не завданнями “регламентації, контролю, впорядкування”, а характером конкретних соціальних потреб.

Загалом позицію Н. Смелзера, як нам здається, можна вважати творчою спробою розвитку вихідних теоретичних настанов соціології Еміля Дюркейма, котрий в кінці XIX століття саме з розробкою теорії соціальних інститутів пов’язував перспективу інноваційного розвитку соціології як науки. Водночас слід прийняти до уваги ту обставину, що свої творчі задуми французькому соціологу реалізувати не вдалось. В Передмові до другого видання “Методу соціології” Дюркейм зробив доволі примітну констатацію, яка є актуальною і сьогодні: “На сучасному рівні розвитку наукових знань ми не знаємо і не маємо чітких уявлень про те, що являють собою основні соціальні інститути, такі як держава або сім’я, право власності чи договір, покарання та відповідальність. Ми майже зовсім не знаємо причин їх існування та функцій, які вони виконують, а також законів їхньої

еволуції; лише у деяких питаннях ми тільки починаємо бачити деякі проблеми” [5, с. 11]. Тому можна вважати цілком зрозумілими та логічними намагання Дюркгейма дати скоріш перспективне визначення предмета соціології і, зокрема, довести, що соціологію “можна визначити як науку про інститути, їх генезу та функціонування” [5, с. 20].

На наш погляд, причини творчих невдач Дюркгейма були головним чином зумовлені його переоцінкою конституюючої ролі розподілу праці, який тлумачився як основне джерело інституціонального процесу. Доволі показово, що у своїй докторській дисертації “Про розподіл суспільної праці” (1893 р.) французький соціолог спробував розкрити механізми процесу інституціоналізації, розглядаючи його крізь призму розвитку та механізмів підтримки певних вимог соціальної солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, з моменту появи розподілу праці радикально змінює свою функціональну спрямованість і певним чином починає підтримувати соціальну диференціацію, оскільки остання стає єдиним можливим способом формування та підтримки суспільної єдності.

Незважаючи на свою зовнішню привабливість, така позиція не виявилась продуктивною для розвитку, оскільки Дюркгейм, як нам здається, намагався поєднати у своєму аналізі реально мало сумісні онтологічні процеси інтеграції і диференціації на підставі ототожнення їх змісту з системою інтегрованих і диференційованих трудових практик.

Враховуючи обставини подальшого розвитку функціоналістської соціологічної теорії, ми вважаємо доцільним вказати, що видатним американським теоретиком Толкоттом Парсонсом на основі критичного розгляду позиції Дюркгейма була доведена важливість дослідження “позатрудових” стимулів інституціоналізації. На підставі нашого аналізу соціологічної спадщини Парсонса можна стверджувати, що важливими “позатрудовими” стимулами інституціоналізації є: 1) рольовий плюралізм, 2) стандартизація процесу інтерналізації соціальних цінностей та норм, 3) однотипні потреби людини як організму, 4) обставини причетності індивідів та груп до певних структур спорідненості та ін. Однак творчі спроби Парсонса з’ясувати онтологічний статус даних стимулів в підсумку призвели лише до формальної констатації, що “інституціоналізація — це властивість структури соціальних систем” [6, с. 223].

Слід зазначити, що в концептуальних координатах феноменологічної соціології процес інституціоналізації тлумачиться з позицій принципу “методологічного індивідуалізму”. Суть даного принципу, як відомо, полягає у визнанні людського індивіда єдиним самодостатнім суб’єктом і основоположною онтологічною основою суспільного життя. У працях Макса Вебера найбільш виразно здійснюється доказ принципової позиції, що такі інституційні утворення, як суспільство та держава, “є виключно процесами та зв’язками специфічних дій окремих людей і саме окремі індивіди для нас є зрозумілими носіями осмислено орієнтованого діяння” [3, с. 614].

Сучасні суспільства, на думку Вебера, є інституціоналізованими комплексами дій особливого типу — “суспільно орієнтованих дій” як “дій, орієнтованих на формування суспільства” [3, с. 515]. В таких суспільно-

орієнтованих діях суперечливим чином акумулюється потенціал “життєвого світу” людей та їх досвід. Саме ці чинники, як вважав Вебер, є найважливішими стимулами інституціоналізації соціального порядку.

Даючи “ідеально-типове” визначення суспільства як “цільового союзу”, Вебер намагався довести, що будь-яке суспільство не є врівноваженим соціальним організмом, оскільки воно формується не лише поведінковими стратегіями солідарності, але й стратегіями конкуренції, конфлікту та боротьби. Зазначимо, що для пояснення процесу інституціоналізації М. Вебер окрім поняття “суспільно орієнтована дія” вважав доцільним використати також такі поняття, як “інституційна дія” та “союзна дія”. Пояснюючи зміст останніх двох запроваджених абстракцій, Вебер, зокрема, писав: “Інституційна дія” — раціонально впорядкована частина “союзних дій”, інститут — частково впорядкований союз” [3, с. 538].

У незакінченій фундаментальній праці “Господарство та суспільство” Вебер намагався розвинути своє розуміння інституціоналізації, доводячи, що інституціональна специфіка суспільного життя має найбільш виразний емпіричний вияв у певній структурі соціальних нерівностей, які можна класифікувати по критеріям багатства, влади та престижу. Зазначимо, що в деяких сучасних довідкових виданнях даються по суті веберівські тлумачення інституціоналізації як “процесу, а також результату процесу, у якому соціальні дії стають впорядкованими і усталеними соціально-структурними утвореннями” [2, с. 248].

Один із фундаторів феноменологічної соціології Альфред Шюц звернув увагу на ту обставину, що М. Вебер загалом розглядав інституціоналізацію як процес раціоналізації, завдяки якому забезпечується не лише як формальний процес об’єднання індивідів в групи та інститути, а й специфічний, далекий від строгих раціональних вимірів процес, зміст якого відображується поняттям “розчаклування світу” (*Entzauberung der Welt*). “Цей термін — як пише А. Шюц — означає перетворення непідконтрольного світу в організацію, яку ми можемо зрозуміти, і над якою ми можемо встановити своє панування, і в межах якої стає можливим передбачення” [11, с. 77].

Приймаючи до уваги таке розуміння, сам Шюц вважав доцільним зробити акцент на позараціональних стимулах інституціоналізації. На його думку більшість людей “наївно” перебуває та спонтанно діє в структурованому соціальному світі. Він вважає, що раціонально люди можуть усвідомлювати лише певні типізовані ситуації дій, що є найбільш значущим стимулом прийняття на себе певних типізованих ролей. “В типових ситуаціях нашого повсякденного життя усі ми приймаємо на себе певні типічні ролі” [11, с. 88]. Саму природну здібність та здатність людей до типізації Шюц розглядає як основу процесу інституціоналізації та утворення соціального порядку.

П. Бергер та Т. Лукман, які визнаються найбільш талановитими учнями та послідовниками А. Шюца, в трактаті “Соціальне конструювання реальності” здійснили, на наш погляд доволі невдалу спробу соціологічної концептуалізації інституціоналізації на основі принципу типізації за ра-

хунок невинного розширення змісту та універсалізації даного процесу. “Інституціоналізація має місце усюди, де здійснюється взаємна типізація буденних дій різними діячами. Інакше кажучи будь-яка типізація є інститут” [1, с. 91]. У перспективі такого широкого розуміння процесу інституціоналізації її соціальний сенс полягає не в забезпеченні соціальної стабільності, а в *забезпеченні взаємної передбачуваності людських дій* як умови прийняття та виконання людьми певних соціальних ролей. Однак сам процес сприйняття людиною певної ролі, як доводять Бергер та Лукман, феноменально відображує зворотню, “нелюдську”, об’єктивістську сторону інституціоналізації, яка позначається поняттям “реіфікація”. Даний термін використовується авторами трактату для позначення феномену “забуття” людиною свого статусу як реального творця оточуючого соціального світу. “Реіфікація — це сприйняття людських феноменів як ролей, тобто в нелюдських і позалюдських термінах” [1, с. 146].

Драма суспільного існування більшості людей, як вважають Бергер та Лукман, реально обумовлена ситуаціями їх рольового існування в дегуманізованому реіфікованому соціальному світі (як світі, сегментованому на різні соціальні ролі). Поняття “інституціоналізація”, як наголошують П. Бергер та Т. Лукман, повинно, насамперед, нагадувати індивідам про авторський стиль свого суспільного існування та стимулювати активну та свідому участь людей в процесах соціального конструювання реальності. Таке розуміння суспільної ролі інституціоналізації, на наш погляд, невинно романтизує інституціоналізацію шляхом доволі однобічного тлумачення її змісту як лібералізуючого чинника суспільного життя.

Як узагальнюючого висновку доцільно вказати, що сучасні наукові тлумачення процесу інституціоналізації в межах функціоналістської та феноменологічної соціологічних парадигм не визначаються чіткою смисловою визначеністю. Перспективи подальших соціологічних досліджень цієї проблеми можуть бути пов’язані з пошуками експлікації конструктивних та деструктивних проявів інституціоналізації, а також парадоксальних поєднань у даному процесі стабілізуючих та уніфікуючих (рольових) чинників організації соціального порядку і протилежних за своїм змістом диференціюючих, дезінтегруючих та лібералізуючих чинників суспільного життя.

Література

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М.: Луч, 1995. — 180 с.
2. Большой толковый социологический словарь. — В 2-х т. — М: Вече; АСТ, 2001. — Т. 1. — 544 с.
3. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
4. Гоулднер А. У. Наступающий кризис в западной социологии. — СПб : Наука, 2003. — 575 с.
5. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — М.: Канон, 1995. — 352 с.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.
7. Российская социологическая энциклопедия / Под ред. Г. Осипова. — М.: Норма-Инфра-М, 1999. — 672 с.

8. Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994. — 687 с.
9. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 544 с.
10. Социология. Короткий энциклопедический словарь / Под заг. ред. В. И. Воловича. — К.: Укр. центр духовн. культуры, 1998. — 736 с.
11. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. — М: РОСПЭН, 2004. — 1056 с.

В. И. Судаков

кафедра теории и истории социологии Киевского национального университета им. Т. Шевченко, к. 432, ул. Владимирская, 64, г. Киев-33, 01033, Украина

**ПАРАДОКСЫ ОТРАЖЕНИЯ ПРОЦЕССА
ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ В ФУНКЦИОНАЛИСТСКОЙ
И ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ**

Резюме

В статье исследованы причины противоречивого характера отражения сущностных признаков процесса институционализации в функционалистских и феноменологических социологических теориях, подчеркнута важность теоретического анализа конструктивных и деструктивных проявлений процесса институционализации как онтологического процесса

Ключевые слова: институционализация, деинституционализация, социальный институт, социальный порядок, социальная интеграция, социальная дифференциация, социальная стабильность

V. I. Sudakov

Department of Theory and History of Sociology, National Taras Shevchenko University of Kiev, app. 432, Volodymyrska str. 64, Kyiv-33, 01033, Ukraine

**PARADOXES OF REFLECTION OF INSTITUTIONALIZATION
PROCESS IN FUNCTIONALIST AND PHENOMENOLOGICAL
SOCIOLOGICAL THEORIES**

Summary

The paper explains the reasons of controversies reflections of essential factors of institutionalization process in functionalist and phenomenological sociological theories. The impotence of theoretical analysis of constructive and destructive features of the institutionalization process is underlined by the author.

Key words: institutionalization, deinstitutionalization, social institute, social order, social integration, social differentiation, social stability.

В. Н. Судакова

доктор философских наук, декан факультета социальных и гуманитарных наук Международного Соломонова университета, кв. 86, пр. Победы, д. 3, г. Киев-36, 01036. Тел. 38 (044) 236-04-43

КОНВЕНЦИОНАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПРОЦЕССАХ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНЫХ ПРАКТИК

В статье представлен анализ функционального и регулятивного статуса конвенциональных процессов как структурообразующих компонент социальных взаимодействий. Автором раскрывается содержание основных элементов культурно-символического комплекса, которые образуют фундаментальные правила институционализации, обеспечивающие организацию социальных коммуникаций конвенционального типа в политической и социальной сферах общественной жизни.

Ключевые слова: коммуникация, социальные взаимодействия, конвенция, культурно-символический комплекс, публичная сфера, информация.

Современные исследовательские практики все чаще используют в качестве объекта анализа проблему специфики, объема и типологии социальных взаимодействий. Лексической модификацией определения проблематики взаимодействий является коммуникативная теория, которая в последние годы все более распространяется в научных кругах, а иногда используется непосредственно в качестве методологического принципа. Не всегда можно согласиться с таким “расширенным” пониманием эвристического смысла теории коммуникаций, но нельзя и не замечать безусловного фундаментализма понятия “социальное взаимодействие”, содержательным ядром которого как раз и является коммуникация.

Исторически учение о коммуникации сложилось на базе доктрины общественного договора в рамках просветительской идеологии. Действительно, этот подход делает акцент на том, что общественный договор в своей основе есть контракт, сделка, фиксирующая фактическую разобщенность индивидов. Здесь участники договора взаимно ограничены обоюдными обязательствами, и в свете этих обязательств воспринимают друг друга абстрактно, безлично, в качестве не личностей, но “сторон”. Следует отметить, что во многих современных исследованиях коммуникаций этот подход доминирует, хотя он, по существу, исключает из сферы познания саму суть социальных взаимодействий — социальное общение, поскольку коммуникация в этих теориях сводится преимущественно к информативно-когнитивной связи, формализуется. Несмотря на позитивную значимость такого подхода в целом, нельзя не отметить тот факт, что реальное взаимодействие — это нечто большее, чем только обмен информацией или вознаграждениями, да и понятие информации тоже не может быть сведено к только знаниям, словам, формулам [2, с. 500].

В самом общем плане социальное взаимодействие можно определить как связь, имеющую социальный смысл, как результат взаимных ожиданий [4, с. 22]. Участие субъекта в акте взаимодействия осуществляется в двух противоречивых аспектах. Во-первых, оно основано на рациональных установлениях, на предпочтениях, на осознанном выборе, т. е. акт социального взаимодействия выступает как прогнозируемая ситуация совместной деятельности, участия, представленности, и в этом случае может принимать институциональные формы. Но, во-вторых, с другой стороны, социальное взаимодействие — это особое “пространство”, в котором факторы неопределенности, ситуативности, эмоциональности действуют как препятствие формализации, влиянию “общих правил” и, соответственно, институционализации. Этими противоречивыми аспектами и определяется специфика проявления форм согласования. В первом случае это — такие регулятивные конструкты, как ритуал, свод корпоративных правил, служебные инструкции, кодекс чести, профессиональная этика и т. п. Во втором случае основой согласования выступают инстинкты сотрудничества, установки на доверие, лексическая игра, эмоциональная импровизация. Однако очевидно, что и в том, и в другом случае возможности конвенционировать эмоционально и рационально заявленные намерения между разными субъектами взаимодействия питается специфическим культурно-символическим комплексом. С его помощью достигается смягчение напряженности между организационно-управленческими функциями социальной системы и уровнем общезначимого признания ценности социального порядка. Эта особенность функционирования системы социального взаимодействия становится объективной основой развития конвенционального потенциала и конвенциональных качеств социума.

Социологические исследования проблемы конвенциональных возможностей социальных взаимодействий с необходимостью фокусируются на поиске ответов на следующие важные вопросы. 1) Как в институциональную структуру обществ входят и согласуются стремления общего совместного участия людей для поддержания общественного порядка? 2) Как в институциональный мир вписываются (тиражируются, транслируются, распространяются) общезначимые определения социальной жизни? 3) Как совместить в поле социального взаимодействия институциональные и ментальные (символические) структуры? 4) Каковы общие фундаментальные правила согласования разнонаправленных воле и стремлений участников социальных взаимодействий? И как бы ни различались между собой теоретические школы в поисках ответов на поставленные вопросы, в принципе, все они согласны с тем, что преодоление социальных напряженностей возможно только посредством специфического культурно-символического комплекса, с помощью которого формируются индивидуальные и групповые идентичности, обеспечивается основа общезначимости общественной ценности доверия и партнерства, а наличие и возобновляемые “ресурсы” напряженности в общественных системах являются объективной основой утверждения конвенциональных потенциалов социальных взаимодействий.

Важной составляющей проблемы конвенционального потенциала социальных взаимодействий является вопрос о природе, структуре и формах этого культурно-символического комплекса, который, как фундаментальная ментальная основа глобального взаимопонимания и взаимопризнания, складывается и функционирует в различных (специфических) социокультурных системах и оказывает определяющее влияние на структурирование коммуникативной среды. Это структурирование осуществляется в первую очередь символически, а в дальнейшем приобретает институциональные формы.

Социокультурный контекст специфицирует культурно-символические комплексы, которые, естественно, различаются в различных культурных системах, но при этом они обладают и относительной общностью, утверждаются и закрепляются традицией, т. е. легитимизируются и, в силу этого, действуют достаточно эффективно. И эта общность проявляется именно благодаря конвенциональной нагруженности базовых установок, т. е. природа и сущность культурного символического комплекса выражается в системе основополагающих правил, системе общезначимых норм, которые обладают универсальной проникаемостью в ментальные “слои” разных социальных объединений и культур.

Культурно-символический комплекс включает в себя, во-первых, базовый набор основополагающих ментальных, преднормативных образований, совокупность которых благоприятствует согласованиям, осознанию сходства (“похожести”), общности и тем самым легитимизирует конвенции. При общем рассмотрении в этом блоке выделяются: а) общность закономерностей человеческого мышления как логико-аналитическая основа познавательной идентичности; б) архетипические символические модели индивидуального или группового самоосуществления или выживания; в) ценностно-смысловые конструкты обобщенного осознания экзистенциальных установок субъектов (проблема активности, выбора, судьбы, спасения и т. п.); г) мировоззренческие представления о сущности человеческого бытия, взаимосвязи комического и социального порядков.

Данный преднормативный блок культурно-символического комплекса в процессе социальных трансформаций обогащается постановкой новых, все более сложных вопросов, в которых фиксируется знание о таких явлениях, как степень восприятия себя в качестве пассивных или активных участников социальных изменений, как способность человека контролировать свою судьбу и природу, как степень ответственности людей за состояние существующих порядков. Сверхзадачей познавательных приобретений на пути разрешения указанных вопросов является осознание масштаба противоречий, напряженностей и конфликтов и возможностей их ненасильственного разрешения, а также обнаружение новых конвенциональных установок, которые обязывали бы людей участвовать в процессах согласования путем готовности к уступкам.

Во-вторых, культурно-символический комплекс включает совокупность нормативно-ценностных предписаний прединституционального, социетального порядка. Подчеркнем, что в самой символическо-смысловой основе ми-

ровоззренческих представлений заложен механизм согласования базовых онтологических императивов осуществления совместности. Прединституциональный “слой” культурно-символического комплекса включает сложную организованную систему специфических ментальных образований. Среди них выделяются: а) ценностно-нормативная информация, фиксирующая символические и институциональные границы социетальной, групповой и персональной идентичности. Здесь культурные границы дифференцируют и выявляют экономические, политические, социальные, интеллектуальные и пр. неравенства; б) совокупность правовых и моральных предписаний в осмыслении феномена справедливости, равенства прав и возможностей свободного выбора культурных продуктов в конкретном социальном слое, классе, общности (выявление признаков общего, которые служат поводом для согласований в этнических, профессиональных, культурных, демографических группах); в) система социальных установок, выраженная в правилах презентации власти, нормативная и социетальная специфика политических коммуникаций; г) комплекс утверждений общего гуманитарного подхода к ритуализации повседневных практик, симпатий к традициям, религиозным догматам и т. п.

Представленный набор элементов структуры культурно-символического комплекса позволяет выявить многосложность ментального поля как предпосылку институциональных тенденций в системе социальных коммуникаций, поскольку в каждом из элементов мы видим конвенциональные возможности.

Различным образом пронизывая социальное сознание, компоненты культурно-символического комплекса формируют фундамент специфического нормативно-ментального образования. М. Вебер назвал это образование термином “рациональное установление”. В работе “О некоторых категориях понимающей социологии” он пишет, что рациональное установление — это более или менее осмысленное индивидами значение своего участия в объединении [1, с. 537]. А “осмысление” значения своего участия в объединении формирует фундамент наиболее приемлемых с точки зрения общественных целей правил социальных взаимодействий. Современный израильский социолог Ш. Эйзенштадт называет их “основополагающими нормами”. Именно в них культурно-символический комплекс превращается в источник институционализации идентификационных практик.

Обобщая сказанное, можно утверждать, что в содержание основополагающих норм входит, во-первых, символическое конструирование социальной реальности; во-вторых, осмысление ценности социального и культурного порядков; в-третьих, концентрация разрозненной социальной практики в образцы (паттерны) осмысленного опыта; в-четвертых, способность поддерживать осмысленное содержание личной судьбы; в-пятых, кристаллизация символических ориентаций в образцы кодов, которые соединяют институциональные порядки с ответами на основные проблемы индивидуального и социального бытия. И, разумеется, проявления всех указанных компонентов осуществляется в специфических рационализированных формах, которые задаются современным информационным фоном.

В конце XX столетия проблематика развития информационных обществ вынуждает аналитиков разрабатывать теории публичности, публичной сферы, публичных коммуникаций. Признанным авторитетом здесь выступает Ю. Хабермас. Его взгляды нередко критикуются, и Ф. Уэбстер достаточно обстоятельно рассматривает наиболее уязвимые для критики положения его концепции публичной сферы. Однако важным приобретением этих идей он справедливо считает то, что, по мнению Ю. Хабермаса, вопрос информации является ключевым для решения проблемы, КАК людям удастся жить ВМЕСТЕ. По мнению Ф. Уэбстера, именно информационный потенциал публичной сферы обеспечивает согласие и взаимопонимание участников взаимодействия. “Это была сфера, позволяющая любому желающему рационально обсудить проблему, т. е. провести обсуждение или дискуссию, участники которой лично не заинтересованы в ее исходе, не притворяются и не подтасовывают ее результатов. Эта сфера позволяет любому человеку присоединиться к ней и познакомиться с ее материалами. Именно в этой сфере и формируется общественное мнение” [5, с. 219].

Теория публичной сферы имеет большое методологическое значение для нашей темы, поскольку, действительно, именно она является “площадкой” совмещения эмоционально-образных, знаково-символических и информационно-когнитивных интересов участников, которые в различных формах институционализируются в виде записанных (оформленных в текстах) и неписанных конвенций взаимодействия.

Как представляется, в наиболее отчетливых формах конвенционализация осуществляется в политической и социетальной сферах публичной жизни. Для политических коммуникаций такой формой являются, прежде всего, политические дискуссии, парламентские дебаты как важнейший фактор демократизации общественной жизни, а наличие феномена регламента и, соответственно, протокола (партийного, парламентского и т. п.) — лучшее подтверждение эффективности конвенций в политических взаимодействиях. К факторам конвенционального порядка в социальных взаимодействиях следует отнести и феномен базового консервативного консенсуса [3, с. 44].

Базовый консервативный консенсус есть состояние согласия относительно приемлемости и легитимности институциональных основ общества, т. е. содержания “основополагающего правила”. Оно означает, что подавляющее большинство граждан, принадлежащих к различным социальным слоям и классам и придерживающихся самых разных политических и религиозных убеждений, едино во мнении, что основы существующего общественного строя необходимо сохранять, а не ниспровергать. Факт существования консенсуса признают политические мыслители различных направлений и реальная политическая практика постоянно подтверждает это, хотя трактовка значения консенсуса неоднозначна.

Действительно, нельзя не отметить, что именно в сфере публичной деятельности, публичных коммуникаций наиболее важным механизмом развития выступают конвенции, а они вырабатываются на основе осознания основополагающих правил, причем не только в сфере политических ком-

муникаций. Конвенции демонстрируют свое влияние и в других сферах общественной жизни, хотя в сфере политической публичности их институционализация наиболее очевидна.

В сфере социетальных коммуникаций ментальные символические ориентации трансформируются в институт этикета, конвенциональный потенциал которого невозможно переоценить. Подчеркнем, что социологические исследования этикета как социокультурного феномена практически отсутствуют, хотя практически все виды публичных взаимодействий (как формальных, так и неформальных) в качестве важнейшего способа согласований используют конвенциональную мощь этикета. Следует отметить, что этикет в социологическом смысле это не просто система формализованных правил поведения, но сложноорганизованная социально детерминированная сущностная составляющая функционирования публичной сферы, сферы публичных коммуникаций, в которой постоянно происходит конвенционализация коммуникативных правил. Она осуществляется в самом процессе социального взаимодействия и, одновременно, является продуктом этого взаимодействия, материализуя себя в институциональных практиках.

В заключение необходимо отметить, что установление и конвенционализация основополагающих норм осуществляется в публичной сфере во взаимодействиях определенных социальных субъектов. Это, во-первых, взаимодействия элит, которые непосредственно связаны с выработкой моделей социального порядка, с созданием норм и их распространением в социализационном, информационном и медийном пространствах. Во-вторых, взаимодействия элит, занятых в управленческих и организационных сферах. В-третьих, взаимодействия индивидуальных субъектов, социальных групп и коллективов и их представителей, которые не только выражают интересы своих групп, но одновременно стремятся выразить потенциальную солидарность коллективов. И главным здесь является то, что они готовы поддерживать системы долгосрочного взаимодействия в режиме сосуществования.

Ш. Эйзенштадт называет такие группы коалициями, чтобы подчеркнуть их особый статус в конвенционализации коммуникативных норм [5, с. 83]. Именно благодаря таким группам путем конвенционализации происходит институционализация этих норм, а она определяет масштаб, прочность и распространенность коммуникативных конвенций со всеми своими социальными выгодами и издержками.

Теоретический анализ проблемы конвенционализации цивилизационных основополагающих норм позволяет рассмотреть с этих позиций социальную ситуацию в Украине, стране с неустоявшейся демократией и соответствующими проблемами. Например, в условиях стабильного развития социальной системы коммуникативные конвенции работают на интеграцию интересов социальных субъектов при всем различии этих интересов. Но в условиях роста неравенства и статусной поляризации проявляется действие механизмов рассогласования нормативно-ценностной системы и основополагающих правил. Становится все более заметной атрофия кон-

венциональных устремлений и возможностей. В коммуникативном пространстве формируются опасные тенденции конвенционализации различными социальными группами и элитами двойных стандартов, морального релятивизма, корпоративизации, девальвации общечеловеческих ценностей, распространения практики ситуативной оценки смысла социальных трансформаций.

Вместе с тем масштаб общественных преобразований в процессе формирования демократических практик позволяет надеяться, что в перспективе украинское общество сможет сформировать прочные социальные коалиции, способные продуцировать цивилизованные коммуникативные нормы, а процессы конвенционализации этих норм нейтрализуют напряжения статусного корпоративизма элит и низов в социальной системе.

Литература

1. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // М. Вебер. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии // Г. Зиммель. Избранное. — М.: Юрист, 1996. — Т. 2. — 576 с.
3. Конфликт и социальный порядок / Под ред. В. Д. Виноградова, Ю. Н. Пахомова. — СПб.: Изд-во СПбУ, 2002. — 211 с.
4. Сорокин П. А. Система социологии. — М.: Наука, 1993. — 447 с.
5. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. — М.: Аспект-Пресс, 2004. — 400 с.
6. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. А. В. Гордона.; Под ред. С. Ерасова. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 416 с.

В. М. Судакова

факультет соціальних і гуманітарних наук Міжнародного Соломонова університету, кв. 86, пр. Перемоги, д. 3, м. Київ-36, 01036, Україна

КОНВЕНЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІ В ПРОЦЕСАХ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК

Резюме

У статті репрезентований аналіз функціонального та регулятивного статусу конвенціональних процесів як структуроутворюючих компонентів соціальних взаємодій. Автором розкривається зміст основних складових культурно-символічного комплексу, які утворюють фундаментальні правила інституціалізації, що забезпечують організацію соціальних комунікацій конвенціонального типу у політичній та соціетальній сферах суспільного життя.

Ключові слова: комунікація, соціальні взаємодії, конвенція, культурно-символічний комплекс, публічна сфера, інформація.

V. N. Sudakova

Faculty of Social Sciences and Humanities of International Solomonov University,
app. 86, 3, av. Pobedy, Kyiv-36, 01036, Ukraine

**CONVENTIONAL TENDENCIES IN INSTITUTIONALIZATION
PTOCESSES OF COMMUNICATIVE PRACTICES**

Summary

The paper presents the analysis of the functional and regulative status of the convention processes as structural components of social interactions. The sense of impotent components of cultural-symbolic complex which forms fundamental institutional rules for constitution of the social communications of the conventional type especially in. political and societal spheres of human life are investigated by the author.

Key words: communication, social interactions, convention, cultural-symbolic complex, public sphere, information.

О. В. Сергеева

кандидат социологических наук, доцент,
Волгоградский государственный университет, кафедра социологии
кв. 59, дом 5, улица Пархоменко, г. Волгоград, 400087, Россия,
olga.sergeyeva@vlink.ru

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ
ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье рассматривается, когда появляется и как трактуется информационная культура в современном социогуманитарном знании. Исходя из опыта существующих подходов, которые, с одной стороны, видят в информационной культуре идеальные навыки обращения с информацией, а с другой — духовные процессы в обществе новых технологий, автор формулирует идеи о перспективах исследования информационной культуры как части образа жизни. В этом случае социология информационной культуры может развиваться благодаря изучению повседневных практик оперирования информацией.

Ключевые слова: информационная культура, теория информационного общества, информатика, повседневные практики оперирования информацией.

Конец XX века “обновил” набор вопросов, занимающих человека и проявляющихся во многих общественных процессах как несоответствия, трудные ситуации, новые ощущения. Актуальными вопросами и повседневных размышлений, и научных изысканий выступают сегодня различные аспекты развития средств и каналов социальной коммуникации.

Вклад социологии в исследование информационных процессов сконцентрирован на изучении социальных последствий использования технологий (в широком смысле), которые обрабатывают и хранят информацию или опосредуют, как правило, ускоряют, нашу коммуникацию. Рожденная в эпоху индустриальных достижений, социология разработала традицию изучения социальных эффектов институционального тиражирования информации — имеется в виду развитие и отечественной, и зарубежной социологии массовой коммуникации.

В последние десятилетия тенденции, обусловленные компьютерной революцией, находят отражение в социологических концепциях информационного общества. Социология информационного общества формирует теоретический фундамент, прежде всего, концептуализируя изменения в базовых социальных институтах. При этом наблюдается активное включение в социологический дискурс понятий информатики: “информационная деятельность”, “информационное пространство”, “информационные ресурсы”, “информационное воздействие” и т. д. В ходе такой апроприации лексика информатики получает смысловое развитие, дополняется, иллюстрируется эмпирическими референтами. Наряду с этим некоторые устойчивые

социологические понятия реинтерпретируются в контексте информационной проблематики, например, говорят об “информационном неравенстве”, “информационном потреблении” и т. д.

Одна из ключевых категорий социологии, фокусирование на которой определяет собственную логику видения явлений, — культура — также привлекается к осмыслению феномена информационного общества. Реалии нашего времени обсуждаются в терминах “медиакультура”, “цифровая культура”, “киберкультура”, “визуальная культура”, вместе с тем вне социологических работ остаётся пока такой термин, как “информационная культура”. Разработка теории информационной культуры, тем не менее, осуществляется, и наиболее интенсивно это делается специалистами в области социальной информатики и, отчасти, философами. Какие идеи составляют каркас реализованных исследований информационной культуры? Как возможен и что может дать анализ информационной культуры с позиций социологии? Ответы на эти вопросы лежат в основе содержания этой статьи.

История изучения информационной культуры, как в отечественных научных проектах, так и в зарубежных, восходит к середине 80-х гг. XX, теперь уже, прошлого века. Эти годы являются моментом, когда компьютерная техника становится реальностью не только для научно-исследовательских институтов и заводских лабораторий, а происходит постепенное расширение сфер её “занятости”. Этот период можно назвать переходом от ЭВМ — больших машин, которые к рассматриваемому моменту уже несколько десятилетий работали в промышленности и науке — к массовым персональным компьютерам. Использование машин для обработки информации приобретает повсеместный характер: если раньше связь между профессионалом и ЭВМ осуществлялась через программиста, то в наступившей ситуации профессионал-непрограммист начинает работать на персональном компьютере. Именно в таких переходных условиях становятся заметными различия в форматах грамотности. Появляются социальные группы, в которых навыки обращения с информационной техникой распространяются быстрее.

Таким образом, формирование научной и — шире — общественной дискуссии по поводу информационной культуры определялось следующей причиной: в 80-е наступил момент, когда отбор человеком различных знаковых систем был значительно усилен компьютером, входящим в обиход — сначала профессиональный, а затем и домашний; явственная дифференциация между теми, кто был быстро вовлечён в информационные процессы с новыми технологиями, несмотря на инерцию сознания, привычки, психологический дискомфорт, даже страх, и теми, кто медленно изменял усвоенные раньше образцы деятельности, — эта дифференциация была отрелексирована как проблема различных уровней информационной культуры.

Об осознании злободневности адаптации к новым информационным технологиям можно судить по тому, например, что действительно сильная советская школа научно-популярных знаний начала методически работать над изданием популярных книг о компьютерах и современных методах

работы с информацией. В 1988 году вышла в свет научно-популярная работа, посвященная информационной культуре, автор которой Г. Г. Воробьев давал такое объяснение актуальности темы: “Книга предназначена для молодых управленческих работников. Но, так как немногие могут гордиться высокой информационной культурой, в принципе, ее может прочитать каждый.

...Управленческий работник работает с людьми, документами и техникой. Задумывались ли вы над тем, что общение с людьми — это обмен информацией, что в общении часто фигурирует посредник — документ — носитель информации и что техника в аппарате управления — это информационная техника? Отдаете ли себе отчет в том, что управлять можно лишь тогда, когда в системе есть информационные связи — прямые... и обратные...? Известно ли вам, что причина низкой производительности управленческого труда заключается в неумении своевременно принимать качественные решения?... Знание всего этого и умение эффективно использовать информационный подход составляет информационную культуру” [1, с. 7–8].

База научного анализа информационной культуры начала формироваться специалистами в области социальной информатики и библиотекovedения, это характерно и для отечественной, и для зарубежной науки. В философском дискурсе трактовка информационной культуры появляется позже и имеет свои логические акценты по сравнению с подходом информатиков, что находит отражение в терминологии. Сложившиеся к сегодняшнему дню теоретические перспективы видения феномена информационной культуры можно объединить в два подхода. **Первый подход** рассматривает способы действия социальных субъектов (личности, организации, общества в целом) в потоках информации и делает выводы об особенностях информационной культуры. **Второй подход** понимает под информационной культурой особенности культурных процессов в постиндустриальном обществе. Проанализируем идеи каждого из подходов и предложим обоснование одного из вариантов социологического исследования информационной культуры.

Пытаясь показать границы изучаемого явления, представители первого подхода ставят вопрос о сущности информационной культуры: “Прежде всего, это степень совершенства человека, общества или определенной его части во всех возможных видах работы с нужной информацией — в ее получении, накоплении, кодировании, переработке..., ее передаче, практическом использовании и др. Далее информационная культура охватывает всю совокупность доступных субъекту деятельности средств оптимизации информационных процессов... Первостепенное значение имеет и наличие (или же наоборот, отсутствие) системного взгляда на всю информационную сферу жизни общества... Очень важна способность адекватно отбирать и оценивать нужную информацию разных видов, должным образом реагировать на нее” [2, с. 3].

Следует отметить, что именно первый подход, подчеркивающий диапазон навыков обращения с информацией, объединяет исследователей-информатиков и библиотекovedов. Концептуально родственные дефиниции

информационной культуры даются в работах В. З. Когана и В. А. Уханова [3, с. 183–184], Б. А. Семеновкера [4, с. 11], Н. Б. Зиновьевой [5, с. 115–119]. Аналогично этому и зарубежные практики информационной работы отмечают функционально-деятельностный характер информационной культуры: “Концепт “информационная культура” входит в употребление не только благодаря появлению новых цифровых технологий, но также и как результат развития новой конфигурации знания. Изменяются основные способы, благодаря которым происходит коммуникация между людьми, передача информации и ее получение. Понятие информационной культуры применяется ко все большему числу и персональных, и коллективных социальных действий таких, как профессиональная деятельность (в промышленности, в офисе, в лаборатории), не говоря уже о действиях неформальных социальных групп.

Новая информационная культура должна быть понята как динамический процесс, позволяющий:

- усовершенствование интеллектуальных способностей;
- проектирование и развитие большого количества разнообразных средств и форм коммуникации, оптимально необходимых для производства знания;
- развитие понимания, а не только коммуникации;
- социализацию информации, означающую расширение и распространение ее повсюду, во всех сферах человеческой деятельности.

Перспективная цель современных информационных культур состоит в том, чтобы увеличить количество разделенного знания и опыта, в то же самое время помогая в решении специфических и хронических, индивидуальных и социальных проблем” [6].

В рамках рассматриваемого подхода обсуждаются также идеи сравнительно-исторического исследования информационной культуры, что позволяет понять, под влиянием каких стандартов находилась информационная деятельность в разные эпохи. Широко распространено мнение по поводу обусловленности методов оперирования социальной информацией материальной природой носителей информации: “Информационная культура прошла три периода развития в зависимости от способа распространения информации: рукописный, полиграфический и электронный (машиночитаемый)” [4, с. 12].

“История информационной культуры насчитывает тысячелетия и отправляет нас к заре человечества. ...До появления письменности становление языка вызвало к жизни обширную гамму устных вербальных методик, основанных на информационном свертывании. ...Устные методики сохранения знания не обеспечивали полной сохранности растущих объемов информации, и фиксация информации на новом носителе ознаменовала собой новый, следующий период информационной культуры — документный. ...В состав информационной культуры вошли культура обращения с документами; культура извлечения фиксированного знания и культура кодирования и фиксации информации; культура документографического поиска и т. д. ...

Очередной информационный кризис, пришедший уже на недавнее время, вызвал к жизни компьютерные технологии, модифицировавшие носитель информации, сделавшие его переменным...

Исторический обзор показывает, насколько неуничтожимы все формы информационной культуры: на каждом качественно новом этапе предшествующие формы функционируют, обогащаясь новыми" [7, с. 52–53].

Можно заметить, что создание исторических моделей информационной культуры воспроизводит характерную для классической социальной теории логику поступательного прогрессивного движения от одного уровня информационных взаимодействий к другому. В истории информационной культуры вполне в духе классического эволюционизма отмечаются такие процессы, как “усложнение”, “разветвление”, “совершенствование”. Не случаен поэтому тот факт, что, как и во многих идеях о культуре, высказываемых в контексте интеллектуального настроения эпохи модерна, анализ информационной культуры начинался с гипотезы об информационной культурности и некультурности, а использование самого понятия “культура” предполагало размышление об идеальном. Так, в уже цитированной работе В. З. Когана и В. А. Уханова отмечается: “Высокие информационные потребности, умение, навыки и способности работы с информацией на основе современной информационной техники и другие качества субъекта являются важнейшими показателями его информационной культуры” [3, с. 176]. Под влиянием такой исследовательской установки в последние 15–20 лет сформировалось направление педагогических разработок по совершенствованию компьютерной грамотности и информационных навыков у различных социальных групп.

Второй подход к изучению информационной культуры интерпретирует это явление как современное состояние символической среды общества, связанное с масс-медиа и сетевыми технологиями (так называемыми “новыми медиа”). Важное место в таких исследованиях занимает осмысление аксиологических аспектов трансформации современной культуры под влиянием новых форм социальной коммуникации. Основа данного подхода — идеи теоретиков информационного общества, прежде всего, Д. Белла, Э. Тоффлера, М. Кастельса, анализировавших проблему изменения способов социального доминирования (от традиционного капитала — к капиталу символическому). Хотя в работах названных ученых не используется понятие “информационная культура”, но их гипотезы о новом качестве культурных процессов оказали влияние на авторов, исследующих информационную культуру как этап в культурной динамике.

Примером целенаправленного отечественного исследования информационной культуры, развивающего методологию теоретиков информационного общества, является книга Л. В. Скворцова “Информационная культура и цельное знание”. Автор показывает “приобретения” и “потери” в культуре интенсивного информационного обмена: “Расшифровка понятия информационной культуры предполагает выявление ее объективности как реальности, в которой живут и действуют индивиды, независимо от того, насколько совершенно они владеют компьютерной техникой...

Информационная культура в силу ее универсальности должна проникать через любые цивилизационные границы. ...С точки зрения локальных культур универсальная информационная культура влечёт за собой разрушение интимной связи человека с природой...

Информационная культура объективно по-новому ставит проблему осмысленной синхронизации деятельности социального организма, индивида и коллектива, отдельных предприятий и общества в целом. ...Утверждение информационной культуры снимает полярность социокультурных установок централизма и децентрализации, индивидуализма и коллективизма...

Информационная культура вызывает эрозию традиционных — религиозных и идеологических — критериев, определявших иерархию смыслов, порядок высших и низших ценностей” [8, с. 15–42].

Однако стоит отметить, что анализ тенденций в культуре второй половины XX — начала XXI века — глобализации опосредованного общения и получения знания, трансформации временного континуума социальных связей, распространения гипертекстового формата хранения культурной информации и т. д. — чаще связывается авторами не с концептом “информационная культура”, а с такими понятиями, как “медиакультура”, “визуальная культура”, “киберкультура”, “цифровая культура”. К сегодняшнему дню накоплен большой объем и зарубежных, и отечественных публикаций о культурных формах и практиках, связанных как с медиа XX века, так и с Интернетом и цифровыми технологиями. Поток зарубежных исследований значительно диверсифицирован, о чем свидетельствует, например, разнообразие англоязычных научных журналов, посвященных частным проблемам культуры и коммуникации [9]. Осознавая трудность выделения ключевых книг по этой интегративной проблематике, можно назвать ряд работ обобщающего характера, посвященных основным культурным трендам в их связи с медиатехнологиями. Это исследования западных ученых Р. Уильямса, Ж. Бодрийяра, К. Дженкса, Дж. О’Доннелла, Дж. Томлинсона, Л. Мановича, К. Хейлис, А. Дарли [10] и др.; среди российских авторов — Д. В. Иванов, Н. Б. Кириллова, В. В. Зверева, А. Р. Усманова, Е. Горный [11] и др.

Сопоставление двух подходов, каждый из которых вводит в научный дискурс свою интерпретацию культуры, позволяет увидеть следующее: 1) социальная деятельность человека во все исторические эпохи зависела от использования средств и каналов коммуникации, причем есть объем навыков, которые можно назвать общим термином “информационная культура”; 2) практики, связанные с медиа, воспроизводят особый культурный контекст, распознаваемый как “книжная культура”, “киберкультура”, “визуальная культура” и т. п. Эти выводы, охватывающие разные аспекты взаимодействия человека и средств коммуникации, актуальны для обоснования социологического подхода к информационной культуре.

Внимание к теме культуры в современной социологии — а это следует иметь в виду, рассматривая частный вопрос информационной культуры — инициировано теми особенностями развития социальных наук, которые

начали отчетливо проявляться со 2-й половины XX века. Культура становится центром академических интересов, так как дает новый объяснительный потенциал общественных явлений по сравнению с социально-экономическими категориями (типа индустриализации или модернизации). Это интеллектуальное настроение получает название культурного поворота или пересмотра эпистемологических, дисциплинарных, политических и даже моральных основ социальных наук в пользу интерпретативной традиции В. Дильтея, М. Вебера, А. Шютца [12, с. 1].

Призывы культурного поворота: “за” — открытие культуры как репрезентативного явления, конституируемого языком; “за” — нивелирование дисциплинарных границ в изучении культуры; “за” — исследовательскую логику движения от локального к глобальному. Исходя из сказанного, смысл изучения информационной культуры может формироваться как поиск значений для действий человека в мире информации. Ориентация на типичный субъективный смысл усилий людей, использующих средства информации (будь то книга или компьютер), в противовес позитивистским объяснениям информационных процессов как объективной динамики и является, по нашему мнению, тем вкладом, который вносится интерпретативным социологическим подходом к трактовке информационной культуры.

Изменение ракурса анализа от представлений об информационной культуре как “должном” (что характерно для подхода информатиков) к проблематике формирования смыслов о роли информации и способов ее получения у рядового человека в его повседневных столкновениях со сферой социальных знаний представляется актуальным исследовательским направлением. Такая методология эксплицирует субъективное измерение многих информационных революций, с которыми сопряжена история обществ. Например, объективистски ориентированный социальный теоретик, рассматривая развитие книгопечатания, описывает последствия этой технологии в категориях: “институционализация информационной деятельности”, “формирование системы массовой литературы и прессы”, “социальная дифференциация на основе новых критериев” и т. п. Привлекающая нас исследовательская установка обусловлена идеями А. Шюца, писавшего: “Полезно помнить, что то, что социолог называет “системой”, “ролью”, “статусом”..., “институционализацией”, переживается индивидуальным актором на социальной сцене в совершенно иных терминах. Для него все факторы, обозначенные этими понятиями, являются элементами сети типизаций...” [13, с. 267]. Внесение проблематики информационной культуры в понимающую перспективу позволяет увидеть “сеть типизаций”, которая рождается не в кабинете учёного, а в пространстве жизненного мира человека, той “первой” непроблематичной реальности, опираясь на которую, человек оценивает все события, происходящие в сферах политики, экономики, науки, технологии.

Исходную методологическую установку, которую возможно было бы принять для социологического исследования информационной культуры — сформировать представление о культуре, собирая материал о повсе-

дневных действиях с информацией. Информационная культура — явление, улавливаемое не через декларируемые правила книжной или компьютерной грамотности, она проступает в каждодневном “следовании правилам” обращения с данными о мире, природе, человеке. Анализ “практического искусства обращения с информацией” соотносится с такой культуроцентристской теорией в современной социологии, как теория повседневных практик.

Исследовательская стратегия повседневных практик, в качестве разновидности культуроцентристской теории, в объяснении действий человека и социального порядка внимательна к символическим структурам знания, которые интерпретируются агентами и которые дают возможность действовать, с одной стороны, а с другой — ограничивают агентов. Социальный порядок тогда не является результатом согласия с нормативными ожиданиями, он возможен в силу того, что приписывание значений миру происходит на основе разделённого знания.

Итак, один из вариантов развития социологического исследования информационной культуры — внесение данного предмета в исследовательскую перспективу социологии повседневных практик. В этом случае социологический статус понятия “информационная культура” может быть поддержан, в том числе и его эмпирической интерпретацией. Поиск эмпирических значений информационной культуры связан с наблюдением повседневных действий человека, побуждаемых потребностью в информации. Эти действия проявляют себя как навыки и традиции оперирования социальной информацией, они включены в образ жизни каждого из нас.

Нам постоянно говорят о развитии информационного общества, и мы уже привыкли к риторике, провозглашающей компьютерную революцию за нашим окном. А по эту сторону окна? Какие источники социального знания и информации человек впускает в свой дом и какие смыслы вкладывает в них? Участником и организатором каких информационных процессов становятся сегодня наши современники в своём привычном домашнем пространстве? Какая информационная деятельность опривычнена до фоновых практик? Эти вопросы являются катализатором восхождения к социологической концепции информационной культуры как культуры повседневности.

Литература

1. Воробьев Г. Г. Твоя информационная культура / Г. Г. Воробьев. — М.: Молодая гвардия, 1988.
2. Семенюк Э. П. Информационная культура общества и прогресс информатики / Э. П. Семенюк // Научно-техническая информация. Сер. 1. Организация и методика информационной работы. — 1994. — № 1.
3. Коган В. З., Уханов В. А. Человек: информация, потребность, деятельность. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 1991.
4. Семеновкер Б. А. Информационная культура: от папируса до компактных оптических дисков / Б. А. Семеновкер // Библиография. — 1994. — № 1.
5. Зиновьева Н. Б. Информационная культура личности: Введение в курс: Учебное пособие / Н. Б. Зиновьева. — Краснодар: Краснодарская гос. акад. культуры, 1996.

6. Ramirez E. Reading, Information Literacy, and Information Culture: White Paper prepared for UNESCO, the U. S. National Commission on Libraries and Information Science, and the National Forum on Information Literacy, for use at the Information Literacy Meeting of Experts, Prague, The Czech Republic/ Elsa Ramirez. — <http://www.nclis.gov/libinter/infolitconf&meet/papers/ramirez-fullpaper.pdf> (10 фев. 2008).
7. Оленев С. М. Информационная культура на рубеже тысячелетий: преемственность и новации / С. М. Оленев // Информационная культура личности: прошлое, настоящее, будущее: тезисы докладов междунар. науч. конференции. — Краснодар: Краснодарская гос. акад. культуры, 1996.
8. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание / Л. В. Скворцов. — М.: ИНИОН, 2001.
9. Это такие журналы, как “Media, Culture & Society”, “Visual Communication”, “Television & New Media”, “New Media and Society”, “Games and Culture”, “Animation: an Interdisciplinary Journal”.
10. Williams R. Culture / Raymond Williams. — London, England: Fontana, 1981; Baudrillard J. In the Shadow of the Silent Majorities / Jean Baudrillard. — N. Y.: Semiotext, 1983; Jenks, C. Visual Culture/ Chris Jenks. — London: Routledge, 1995; Tomlinson, J. Globalization and culture / John Tomlinson. — The University of Chicago Press, 1999; Manovich, L. The Language of New Media / Lev Manovich. — Cambridge, MA: MIT Press, 1999; Hayles, N. K. How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics / Hayles, N. Katherine. — Chicago, IL: University of Chicago Press, 1999; Darley, A. Visual Digital Culture: Surface Play and Spectacle in New Media Genres / Andrew Darley. — London: Routledge, 2000.
11. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2002; Кириллова Н. Б. Медиакultura: от модерна к постмодерну / Н. Б. Кириллова. — М.: Академический проект, 2005; Усманова А. Р. Между искусством и социологией: о предмете и методе “визуальных исследований” / А. Р. Усманова // Визуальные аспекты культуры — 2006: Сб. науч. статей. — Ижевск: ГОУВПО Удмуртский гос. университет, 2006; Зверева В. В. Медиакultura (Программа учебного курса) / В. В. Зверева // Обсерватория культуры. — 2007. — № 1; Горный Е. Виртуальная личность как жанр творчества (На материале русского Интернета). — <http://www.netslova.ru/gornyy/vl.html#2> (14 фев. 2008).
12. Beyond the Cultural Turn: New Directions in the Study of Society and Culture / Bonnell, Victoria E., ed. and Lynn Hunt, eds. — Berkeley: University of California Press, 1999.
13. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шютц. — М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2003.

О. В. Сергеева

Волгоградский государственный университет, кафедра социологии
буд. 100, проспект Университетский, м. Волгоград, 400062, Россия

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ВИВЧЕННІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Резюме

У статті розглядається, коли з'являється і як трактується інформаційна культура в сучасному соціогуманітарному знанні. Виходячи з досвіду існуючих підходів, які, з одного боку, бачать в інформаційній культурі ідеальні навички обігу з інформацією, а з іншого боку — духовні процеси в суспільстві нових технологій, автор формує ідеї про перспективи дослідження інформаційної культури як частини способу життя. У цьому випадку соціологія інформаційної культури може розвиватися завдяки вивченню повсякденних практик оперування інформацією.

Ключові слова: інформаційна культура, теорія інформаційного суспільства, інформатика, повсякденні практики оперування інформацією.

O. V. Sergeeva

Volgograd State University, Sociology Department
100, Universitetsky Prospect, Volgograd, 400062, Russia

THE STUDY OF INFORMATION CULTURE: THEORETICAL PERSPECTIVES

Summary

This article provides an example of how new insights may be gained by seeing information culture as common style of life. Author summarizes two basic definitions of information culture which were discussed in some academic disciplines. In author's opinion, the focus of attention of sociologists could be on the "unconscious," "automatic" practices of media usage embedded in taken-for-granted routines.

Key words: information culture, theory of information society, everyday life practices of media usage

О. Р. Лычковская

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии
Института социальных наук Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова, к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58,
65058, Украина, тел. 38(0482)68-60-92, lychkovska@mail.ru

**МЕСТО И РОЛЬ “ФОНОВЫХ СОЦИАЛЬНЫХ ПРАКТИК” В ТЕОРИИ
СТРУКТУРАЦИИ Э. ГИДДЕНСА**

Статья посвящена исследованию места и роли социальных практик, рутин, практического сознания и практической осведомленности индивидов в сохранении и поддержании стабильности и равновесия как повседневной, так и социальной реальности с точки зрения теории структуриации Э. Гидденса. Проанализирована также его концепция “базисной онтологической безопасности” как основополагающего процесса, способствующего сохранению личностной и социальной целостности.

Ключевые слова: социальные практики, рутины, практическое сознание, рефлексивный мониторинг действия, онтологическая безопасность.

Структуриационная концепция Э. Гидденса представляет собой, безусловно, одну из наиболее известных и удачных попыток интеграции феноменов действия и структуры как методологического синтеза макро- и микросоциологического анализа социума. В то же время в научном социологическом дискурсе не в полной мере осмыслена значимость подобного подхода в контексте **прагматического поворота в социологии**, означающего пристальное внимание не только к сфере повседневности, но, прежде всего, к **повседневному миру человека в его практическом измерении**, в котором существует особая “**прагматика**”, то есть логика использования, реализации, употребления, функционирования как вещей, так и идеальных объектов — слов, идей, правил, норм, способов наименования и классификации. В таком ракурсе внимание к **концептам “социальной практики”, “рутины”, “практического сознания” и “практической осведомленности”** как привычно повторяющимся, часто не осознаваемым, **фоновым механизмам и процессам**, выступающим связующим звеном между объективированными “правилами” структуры и неосознанно мотивированными индивидуальными действиями, позволяет подчеркнуть значимость процессов **практического освоения и осмысления реальности** для поддержания не только каждодневных социальных взаимодействий на микроуровне, но и для складывания социальных институтов и формирования интеграции социальной системы.

Термин “**структуриация**” был введен в социологическую теорию самим Э. Гидденсом для обозначения “результата взаимодействия существовавшей прежде социальной структуры с деятельностью конкретного индивида” [1, с. 38]. Данный термин был призван отразить дуальный характер структуры, существующей между наличием **правил и ресурсов**, с одной

стороны, и **индивидуальными действиями акторов**, с другой. Структура присутствует в сознании каждого конкретного актора “как памятные следы, органическая основа человеческой осведомленности и проявляет себя в действии” [1, с. 501].

Именно в этой связи Э. Гидденс обращается к понятию **фоновых социальных практик**. Он полагает, что именно социальные практики, разворачивающиеся в пространстве и времени, можно считать источником и основой образования как субъекта, так и социального объекта. “Согласно нашей теории, — утверждает Э. Гидденс, — предметом социальных наук являются не опыт индивидуального актора и не существование какой-либо формы социетальной тотальности, а социальные практики” [1, с. 40]. Последние понимаются как **общепринятые практики**, или **рутины**, т. е. совершаемые привычным образом в ходе повседневной **социальной деятельности**. Рутинизирующий характер повседневности, по мысли Э. Гидденса, выражается в повторяющемся характере действий, воспроизводимых в одинаковой манере день за днем, и составляет, по терминологии британского исследователя, **“рекурсивный, или возвратный, характер социальной жизни”** [1, с. 18]. Рекурсивность работает таким образом, что структуральные свойства социальной деятельности постоянно восстанавливаются, благодаря двойственности структуры, из тех же ресурсных источников, которые породили их. В процессе и через собственную деятельность социальные акторы воспроизводят условия, благодаря которым эта деятельность возможна. В таком контексте социальные практики **циклически** подобно самовоспроизводящимся природным системам. Сходные идеи присутствуют, скажем, в системной теории Н. Лумана, также обратившего внимание на рекурсивный характер коммуникативных событий, определяющих **самореферентность** общества как системы [2, с. 76].

В циклическом упорядочении социальных практик участвует специфическая **рефлексивная форма познания**, названная Э. Гидденсом **“практическое сознание”**. Оно складывается из “неявно выраженных представлений акторов о том, как следует “вести себя” в различных условиях социального окружения, которые не поддаются прямой логической операционализации” [1, с. 18]. Эти знания, как и **“запас знаний”** А. Шюца [3] или, скажем, **“фоновые ожидания”** Г. Гарфинкеля [4], носят прикладной и ситуативный характер: “они неотъемлемо присущи способности “справляться” с рутинной социальной жизнью и вести себя в соответствии с определенными общепринятыми практиками” [1, с. 43]. Таким образом, можно говорить о существовании специфической **информированности или компетентности** на уровне практического сознания. **“Практическая осведомленность”** не тождественна **“обоснованной осведомленности”**, так же как не равна она и **вере** как системе более или менее укорененных убеждений. По мнению Э. Гидденса, “практическое сознание предполагает знание и понимание правил и тактики, посредством которых повседневная социальная жизнь создается и воссоздается во времени и пространстве” [1, с. 149]. При этом присутствует некоторая **“практическая валидность”** подобных знаний, пределы которой определяются тем, насколько социальные акторы способны

согласовывать собственную деятельность с другими таким образом, чтобы достигать целей, преследуемых их поведением [1, с. 150].

Практическое сознание функционирует в континууме между разумом, или **“дискурсивным сознанием”** в терминологии Э. Гидденса, совершаемым путем логических умозаключений, и **бессознательным**. Автор полагает, что между дискурсивным и практическим сознанием не существует непреодолимых преград, скорее речь идет о возможных несовпадениях “между тем, что может быть сказано, и тем, что обычно делается” [1, с. 46]. В то же время Э. Гидденс замечает, что между дискурсивным сознанием и бессознательным существуют барьеры, которые относятся к области вытеснения отрефлексированного в область подсознательного. Так, повседневная жизнь представляет, по большей части, поток преднамеренной деятельности, однако действия могут иметь непреднамеренные последствия, так же, как и последствия могут превращаться в неосознанные условия дальнейших поступков.

Итак, социальные практики регулируются континуумом: **“дискурсивное — практическое, или рекурсивное — подсознательное”**. При этом возникает специфическая рефлексивная форма познания, которую Э. Гидденс предлагает понимать не просто как самосознание, “но как наблюдаемое свойство и характерную особенность движущегося потока социальной жизни” [1, с. 40]. “Быть человеком, — продолжает свою мысль Э. Гидденс, — значит являться целеустремленным деятелем, который одновременно осознает причины собственной деятельности и способен в случае необходимости детально развить и конкретизировать их” [1, с. 41]. Таким образом, внутри **рефлексивной деятельности социального актора** он выделяет **рефлексивный мониторинг, рационализацию и мотивацию деятельности**. **Рефлексивный мониторинг** является, с точки зрения Э. Гидденса, “рутинной функцией повседневной жизни и предполагает контроль не только собственного поведения, но и действий окружающих, в том числе и физического окружения” [1, с. 43]. **Рационализация** понимается Э. Гидденсом достаточно традиционно — как представление о своих мотивах, или же нахождение и объяснение причин своих поступков. **Мотивацию** же Гидденс связывает с “потенциально возможными” причинами деятельности. Они, по утверждению Э. Гидденса, “имеют прямое отношение к действию только в относительно необычных или нестандартных условиях, в ситуациях, которые некоторым образом нарушают привычный (рутинный) ход событий, представляют собой всеобъемлющие планы или программы, в рамках которых разыгрываются конкретные поведенческие сценарии” [1, с. 45]. В этой связи он также замечает, что деятели обычно способны дать обоснованный отчет о целях и причинах своего поведения, но не могут описать его мотивы. Таким образом, видно, что по мысли Э. Гидденса, мотивы связаны, в первую очередь, с непознанными обстоятельствами и нетрадиционными условиями совершения поступка.

Следующим важнейшим концептом Э. Гидденса, связанным с рутинным разворачиванием социальных фоновых практик, является **потребность в “онтологической безопасности”**. “Действуя преимущественно на уровне

практического сознания, — пишет Э. Гидденс, — рутина вклинивается между потенциально взрывоопасным содержимым бессознательного и рефлексивным контролем деятельности, осуществляемым ее субъектами” [1, с. 19]. Второстепенные, с виду кажущиеся несущественными правила повседневного поведения, условности и традиции, собственно говоря, все то, из чего складываются рутинные социальные практики и чем они регулируются, становятся, по мысли Э. Гидденса, “фундаментальным каркасом социальной жизни” [1, с. 19]. Рутинны, кроме всего прочего, обеспечивают целостность личности социального актора в процессе его повседневной деятельности.

Исследование рутинизации, полагает Э. Гидденс, дает нам ключ к объяснению типовых форм взаимоотношений, “существующих между **базисной системой безопасности**, с одной стороны, и **рефлексивно создаваемыми процессами**, свойственными эпизодическому характеру социальных взаимодействий, с другой” [1, с. 111]. Для того чтобы понять, что представляет собой “**базисная система безопасности**”, или же “**онтологическая безопасность**”, Э. Гидденс вводит термин “**критические ситуации**”, которые, впрочем, достаточно сходны с “**экзистенциальными ситуациями**”, рассматриваемыми в парадигме философского или же психологического экзистенциализма. Итак, под “**критическими ситуациями**” он понимает “непредсказуемые обстоятельства радикального разобщения (нарушения) целостности, воздействующие на значительное количество индивидов; ситуации, угрожающие или разрушающие веру в устойчивость институционализированных образцов социального поведения” [1, с. 112]. При этом Э. Гидденс обращает внимание, прежде всего, на те психологические последствия, которые оказывают подобные ситуации, взрывая или же разрушая рутинное течение социальной жизни. Для характеристики подобных ситуаций британский исследователь описывает опыт заключенных концентрационных лагерей. “Узники жили в условиях **радикальной онтологической “ненадежности”**: “ощущение бессмысленности работы, конечности самого существования, невозможность планировать собственную жизнь, обусловленная вероятностью внезапных изменений лагерной политики” [1, с. 114]. Ощущение автономности и контролируемости собственных действий, которое индивиды испытывали в процессе рутинной повседневной жизнедеятельности в условиях традиционного социального окружения, также практически исчезало. Вследствие всего этого происходит усиление степени тревожности, “размывание” верхнего слоя социализированных реакций, обусловленных стабильным и гарантированным контролем над собственными действиями и предсказуемой структурой социальной жизни, а также возникновение регрессивных и агрессивных образцов поведения, разрушающих фундамент базисной системы безопасности и доверия к другим и окружающей действительности [1, с. 115].

Способами преодоления критических ситуаций и механизмами сохранения онтологической безопасности могут быть, по мысли Э. Гидденса, **ритуалы и социальные церемонии**, “**тактические формы поведения**”, а также упорядоченная “**сериальность**” повседневных практик.

Ритуалы или социальные церемонии, такие, скажем, как крещение, инициация, посвящение в рыцари, чтение приговоров и многое другое, помогают социальным акторам преодолеть кризисные ситуации, связанные с изменением социального статуса, с которыми индивид сталкивается с момента появления на свет и вплоть до смерти [1, с. 111–112]. Ритуалы своей упорядоченностью и закрепленностью моделей поведения, серийной повторяемостью символических форм придают ощущение стабильности и устойчивости социальной жизни, даже в моменты ее критических изломов. Ритуал также меняет ритм и постепенность течения социального времени, которое становится более насыщенным. Индивиды же, включенные в ритуалы, начинают жить как бы единым ритмом, испытывая единые эмоции и сопричастность друг другу. И. Гофман, на которого неоднократно ссылается Э. Гидденс, в своей работе “Анализ фреймов” также обращал внимание на то, что ритуалы — это один из ключевых механизмов, с помощью которых повседневной жизни и социальному миру в целом придается упорядоченность и прочность [5]. Статус ритуала в обществе отражает легитимность его социальной структуры, поскольку ритуальное уважение к индивидам есть также знак уважения к ролям, которые они исполняют [6, с. 390].

В повседневной социальной жизни, полагает Э. Гидденс, акторы мотивированы также на поддержание **“тактичных форм поведения”**, которые детально проанализированы все тем же И. Гофманом [5]. “Тактичность, — пишет Э. Гидденс, — является тем механизмом, посредством которого деятели могут воспроизводить условия **“базисного доверия”** или онтологической безопасности — условия, способствующие осуществлению контроля и управления примитивными формами тревожности и напряженности” [1, с. 116]. Поддерживая и защищая условную обособленность взаимодействия, такт выходит на первый план в ситуациях, угрожающих ее целостности, например, в ограниченных и замкнутых социальных и физических пространствах. В качестве образцов таких пространств Э. Гидденс, ссылаясь на И. Гофмана, называет, скажем, кабину лифта, в которой практически невозможно занять позицию, исключающую слушание, что приводит к необходимости обмена короткими, несущественными репликами, не имеющими отношения к сути предыдущего общения, или же, скажем, если разговор между собеседниками прерывается телефонным вызовом одного из них, то беседа между ними также становится прерывистой и неуверенной.

“Серийность”, или упорядоченная повторяемость повседневной социальной жизни также находит свое место в фоновых социальных практиках индивидов и способствует сохранению “онтологической безопасности”, создает ощущение “базисного доверия” к социальному и физическому окружению и способствует сохранению стабильности и устойчивости социальной жизни.

Серийность обусловлена, прежде всего, **протяженностью в физическом и социальном времени**, а это, в свою очередь, связано с позицией тела в ситуациях социального взаимодействия или, как обозначает это Э. Гидденс, **“физического соприсутствия лицом к лицу”** [1, с. 116]. Социальные свойства

тва соприсутствия фиксируются в пространственном расположении тела, его ориентации по отношению к другим и переживаниях собственной идентичности. М. Мерло-Понти в своей **феноменологии телесности** обращал, в частности, внимание на то, что “контур моего тела — это некая граница, которую обыкновенные пространственные отношения не пересекают” [7, с. 137]. Это происходит потому, что тело и телодвижения обладают для воспринимающего индивида субъективной очевидностью и пространственно не отделяются от личности, как иные материальные объекты, что, в конечном счете, способствует сохранению личностной целостности. При этом, как замечает Э. Гидденс, “тело функционирует и воспринимается своим хозяином как тело только в контексте деятельности” [1, с. 118]. А деятельность тела, имеющая место в потоке действий, “немедленно включается в онтологическую безопасность или чувство “доверия” в отношении целостной непрерывности мира и собственной личности, подразумеваемой самой *протяженностью* повседневной жизни” [1, с. 118]. Таким образом, устойчивость и протяженность повседневной жизни связана для действующего индивида с ощущением своей телесной целостности, которое, в свою очередь, порождает чувство личностной целостности, или идентичности, и способствует сохранению ощущения “онтологической безопасности”.

Сериальность социальной жизни также обусловлена **моментами начала и конца событий и понятиями очередности и локальности**. Большинство социальных событий, по утверждению Э. Гидденса, использует те или иные виды формальных знаковых приемов, знаменующих их начало и окончание. Прежде всего, подобное характерно для ритуальных мероприятий, свойственных традиционным культурам, но встречается и во множестве современных социальных ситуаций. Большинство взаимодействий, образующих сериальность социальной жизни, локально, то есть “происходит либо вовне (в пространстве-времени), либо на заднем плане скоплений, базирующихся на социальных событиях” [1, с. 129]. В таком случае рефлексивный мониторинг тела используется для условной отграниченности взаимодействия, то есть нормативного отделения тех, кто участвует во взаимодействии, от тех, кто просто соприсутствует. Феномен локальности, будучи зачастую неосознаваемым, фоновым элементом социальных практик, может использоваться, тем не менее, социальными акторами для поддержания осмысленного коммуникативного процесса.

Подытоживая функциональные свойства сериальности, можем заметить, что повторяемость в пространстве и времени порождает **“фиксированный”, устойчивый характер повседневной жизни**, который, по утверждению Э. Гидденса, “переплетается с рутинной ежедневного существования и оказывает существенное влияние на структуру воспроизводства социальных институтов” [1, с. 22]. При этом Гидденс подчеркивает, что рутинизированные социальные практики сохраняют свою целостность даже в процессе глобальных социальных изменений, таких как, скажем, социальные революции и трансформации, что приводит к рекурсивному, самовоспроизводящемуся характеру социального равновесия и способствует постоянно возобновляющейся интеграции социальных систем общества.

Литература

1. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. — М.: Академический Проект, 2003. — 528 с.
2. Луман Н. Общество как социальная система. — М., 2004. — 232 с.
3. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. — М., 2003. — 336 с.
4. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. — СПб., 2007. — 335 с.
5. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. — М., 2003. — 752 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. — СПб., 2002. — 688 с.
7. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. — СПб., 1999. — 606 с.

О. Р. Лычковська

кафедра соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, к. 40, Французький бул., 24/26, 65058, м. Одеса-58, Україна

МІСЦЕ Й РОЛЬ “ФОНОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК” У ТЕОРІЇ СТРУКТУРАЦІЇ Е. ГІДДЕНСА

Резюме

Стаття присвячена дослідженню місця й ролі соціальних практик, рутин, практичної свідомості й практичної поінформованості індивідів у збереженні й підтримці стабільності й рівноваги як повсякденної, так і соціальної реальності з погляду теорії структуризації Е. Гідденса. Проаналізована також його концепція “базисної онтологічної безпеки” як основного процесу, що сприяє збереженню особистісної й соціальної цілісності.

Ключові слова: соціальні практики, рутини, практична свідомість, рефлексивний моніторинг дії, онтологічна безпека.

O. R. Lychkovskaya

Sociology Department of Social Sciences Institute of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058, Odessa-58, Ukraine

PLACE AND ROLE OF “BACKGROUND SOCIAL PRACTICES” IN A. GIDDENS’ STRUCTURATION THEORY

Summary

Article is devoted to research of a place and a role of social practices, routines, practical consciousness and practical knowledgeability of individuals in preservation and maintenance of stability and balance both every day, and a social reality from the point of view of A. Giddens’ structuration theory. His concept of “basic ontological security” as the basic process promoting preservation of personal and social integrity is analyzed also.

Key words: social practices, routines, practical consciousness, reflexive monitoring of action, ontological security.

Н. Б. Отрешко

кандидат социологических наук, доцент факультета социологии
Международного Соломонова университета
кв. 253, ул. Милославская, 31Б, г. Киев-97, 02097, Украина,
e-mail:otrashko71@mail.ru

**ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
СОЦИАЛЬНОСТИ В ИНДУСТРИАЛЬНОМ
И ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОСТРАНСТВАХ**

В статье рассматриваются особенности идеологического дискурса в индустриальном социальном пространстве. Обозначаются значимые черты и различия классического буржуазного, тоталитарного и постмодернистского типов идеологического дискурса.

Ключевые слова: социальное пространство, идеологический дискурс, буржуазный, тоталитарный, постмодернистский типы идеологического дискурса.

Постановка проблемы. Идеология как форма знания занимает особое положение по отношению к социологической науке. Чаще всего в западной критической теории общества идеология противопоставлялась научному взгляду на социальную реальность. Понятие идеологии связывалось леворадикальными исследователями с идеей ангажированности социального знания властными структурами. Речь шла о противопоставлении научной картины социального мира, сформированной независимыми исследователями, и идеологической, т. е. ложной, искаженной картины, сформированной в интересах властной элиты и политических структур. Такой взгляд на идеологию как форму ложного сознания был сформирован еще в классическом марксизме и позднее использован в 60-х годах XX столетия критической социальной теорией. Однако идеология может рассматриваться и в более широком контексте — в этом случае она становится дискурсом по поводу социальности, сформированным в условиях индустриального и постиндустриального социального пространства.

Современные исследования проблемы. В статье использован подход к идеологии К. Лефорта. В его очерках политической антропологии идеологического дискурс рассматривается как дискурс социальности в пространстве секулярного мира, лишенного выхода в трансцендентность. Отсюда замкнутость социальности на самой себе порождает смысл идеологического дискурса в индустриальном и постиндустриальном социальных пространствах [1]. Кроме очерков К. Лефорта в статье используются работы таких современных исследователей идеологии, как Ж. Рансьер, М. Ямпольский, С. Жижек [2–4].

Задачи исследования: обосновать особенности идеологического дискурса в индустриальном социальном пространстве, его отличие от религиозной

картины мира традиционного типа социальности; обозначить значимые черты и различия классического буржуазного, тоталитарного и постмодернистского типов идеологического дискурса; выделить основные проблемные зоны постмодернистского идеологического дискурса.

Материал исследования

Особенности идеологического дискурса в индустриальном социальном пространстве

Индустриальное социальное пространство, формирующееся в новое время в Западной Европе и позднее — в США, было пространством более динамичным, чем средневековое социальное пространство. Как пишет К. Лефорт, во всех доиндустриальных социальных пространствах способ производства консервативен; “при капитализме консервативна идеология, обязанная скрывать революцию, живущую в способе производства” [1, 292–293]. Изменения, связанные с промышленной революцией, сопровождаются изменениями в сфере знания о социальном и идеологии. Если в средневековом социальном пространстве идеология была связана с сакральным церковным знанием, источник власти определялся как трансцендентный и социальность трактовалась как мир земной власти, подчиненной власти высшего Божественного начала, то в индустриальном социальном пространстве картина социального мира меняется. Под влиянием процесса секуляризации социальность расколдовывается, источник власти помещается не вне, а внутри социального пространства, и различные социальные силы вовлекаются в процесс постоянной борьбы за власть. Отсюда индустриальное социальное пространство уже изначально разнородно и динамично, поскольку разделено линиями борьбы за различные виды власти — экономическую, политическую, символическую. Для объединения такого динамичного и разнородного социального пространства формируется идеологический дискурс, в котором уживаются различные картины социального мира: консервативные, либеральные, социалистические, анархические. Дифференциация социального сопровождается дифференциацией идеологии, которая не сосредотачивается в одном месте или на одном полюсе, а рассредотачивается по всему социальному пространству. Однако основной функцией идеологического дискурса в индустриальном социальном пространстве есть функция сокрытия социальных различий, формирование единой картины индустриального общества, где есть место для удовлетворения потребностей всех социальных групп на основании свободной экономической конкуренции.

Идеологический дискурс зависит от дискурса индустриальной социальной реальности, и это имеет множество последствий. Во-первых, идеологический дискурс осуществляет свой проект создания однородного социального поля, принимая на себя бремя вопросов (чтобы их нейтрализовать), возникающих в зависимости от дифференциации социального пространства. “Различным слоям, каждому в зависимости от условий, в которые они помещены, и в зависимости от их групповых интересов, приходится

говорить на языке, служащем “рациональности” и “реальному”, используемом для сокрытия любой трещины в пространстве и во времени, результатом чего является обеспечение взаимодополнительности представлений в определенную эпоху” [1, 295].

Во-вторых, попытка заполнить пробелы общего дискурса, всегда подчиненного опыту невозможности управлять тем, что образует социальную реальность, принуждает к “последовательному обращению к разнородным, логически несовместимым схемам объяснения, даже тогда, когда со всей очевидностью преобладает определенный образец” [1, 295].

В динамичном социальном пространстве борьбы групповых интересов идеологии крайне затруднена работа по затемнению разделения. “Она вынуждена видоизменять свои собственные выражения или прибегать одновременно к множеству представлений, чтобы заткнуть те бреши, которые перемены открывают в “рациональности реального” [1, 292]. Таким образом, затмение разделения в идеологическом дискурсе может происходить только посредством формирования некой рационализированной картины социального мира, когда эта картина выдается за саму суть социальной реальности, формирует ее универсальный смысл для всех социальных групп.

Если в религии образ Единого трансцендентен, поэтому не нуждается в дополнительном обосновании, то идеология, напротив, нуждается в собственной рационализации. Отсюда можно сформулировать гипотезу о том, что научный социологический дискурс связан с идеологическим как его рациональное выражение и саморефлексия. Без научного анализа идеологический дискурс индустриального социального пространства не может проверять свою связь с постоянно меняющейся социальной реальностью, что грозит ему утратой конкурентоспособности в символическом поле борьбы с другими аналогичными идеологическими дискурсами.

Если рассматривать идеологию как альтернативу целостной картине мира, создаваемую религиозным типом знания, то такая система представлений “держится на самой себе и превращает фактические условия социальной практики и социального дискурса в универсальные условия опыта” [1, 230]. Трансцендентальность как выход за пределы повседневной реальности сменяется поиском идеалов внутри самого социального. Особенностью идеологического дискурса есть удержание в себе универсального смысла, допускающего и даже в отдельных случаях предполагающего регулярный обмен между действием и мышлением. Если в религиозной практике христианства действие чаще всего имеет индивидуальный смысл и связано с очищением и приближением к духовному совершенству, то в идеологической практике действие наделяется коллективным смыслом, в нем в различной степени заложена идея жертвенности ради лучшего, более справедливого социального мира.

От консерватизма до анархизма сохраняется в идеологическом дискурсе одна и та же модель: воздвигается корпус предписаний, применение которых является условием знания и действия. Таким образом, дискурс о социальном утверждается как дискурс. Он строит картину социального

мира всегда с позиций высших идеалов, тем самым предполагая, что эти идеалы никогда не воплотятся в жизнь, но они создают феномен утопии, образ справедливого общества, к которому следует стремиться. Представители интеллектуальной элиты, формирующие идеологический дискурс, изначально ставят себя в позицию учителей и пророков, носителей и проповедников правил справедливого социального мира для всех слоев индустриального общества.

Через все идеологические переменные сохраняется идея учителя и хранителя общественных связей, которые отличаются хрупкостью. Социальное разделение скрывается благодаря следующей уловке: установлению различия порядка и беспорядка, организованной социальности и анархии. Это различие мы можем найти еще в “Левиафане” Т. Гоббса, когда противопоставляется война всех против всех как естественное состояние состоянию общественного договора, формирующего основание для государственной власти.

Данное различие не имело значимого статуса в религиозной картине мира, когда из иного, трансцендентного пространства греховный, земной мир социальности наделялся высшим сакральным смыслом. Отсюда любая власть, если она не исходила от Бога или его посредников, была нечиста и подвергалась проклятью. Разрушение религиозной картины мира, создание идеологического дискурса для динамического индустриального социального пространства привело неизбежно к путанице. Единый сакральный смысл социальности сменяется борьбой за символическую легитимацию картины социального мира между различными идеологиями индустриальной эпохи. Такая борьба строится не только на критике идеологии оппонентов, но и на требовании постоянного прояснения собственных позиций. Хотя всякий “идеологический дискурс стремится вернуться к той точке достоверности, где устраняется необходимость говорить” [1, 302], т. е. выдает себя за очевидное и общепринятое знание, но, с другой стороны, в идеологическом дискурсе изначально заложено требование периодически выяснять основание главных идей, связывать их с признаками в реальности.

Такая операция предполагает признание различия между тем, что существует, и тем, что говорится. “Дискурс знает себя как дискурс и довольствуется тем, что так себя и представляет. Так как при этом он поддерживает фикцию, что он владеет своими истоками и своим собственным пространством” [1, 303].

Обобщая краткое описание идеологического дискурса эпохи классического индустриализма, следует отметить, что ему был присущ внутренний разлад и противоречивость, которые, с одной стороны, позволяли менять картину социального мира в зависимости от изменяющихся обстоятельств, когда правящая элита переходила от идеалов консерватизма к либерализму и демократии. Но, с другой стороны, такое сочетание в одном символическом поле разнородных систем символов и идеалов создавало ситуацию символического хаоса, из которого в XX столетии сформировалось два возможных выхода — тоталитаризм и постмодернизм.

Рассмотрим особенности тоталитарного и постмодернистского идеологических дискурсов. При их сопоставлении с классическим буржуазным типом дискурса станут очевидны его противоречия и проблемные зоны, которые до сих пор остаются неразрешимыми.

Тоталитарный идеологический дискурс: отличительные черты

Противоречия, накопленные в идеологическом дискурсе классического индустриализма, пытаются быть разрешены идеологами тоталитаризма. Основная задача тоталитарного идеологического дискурса — завершить процесс затемнения образования социального, начатый в буржуазной идеологии.

В индустриальном обществе власть идеологического представления поддерживается постоянным откладыванием “решения”, переносом противоречия под прикрытием перестановки инстанции дискурса. При тоталитаризме существует грубое утверждение тождества представления и реальности. “В буржуазном обществе — компромисс между антагонистическими принципами. При тоталитаризме — общий ответ, который исключал бы следы вопроса” [1, 309]. Тоталитарный дискурс не ищет рациональных доводов и согласованности с реальностью, в отличие от буржуазного. При тоталитаризме идеологический дискурс заменяет и вытесняет социальную реальность или, лучше сказать, — отменяет ее.

“Буржуазная идеология стремится сделать заметной свою сущность дискурса и остается в стороне от власти, тоталитарный дискурс развивается в убеждении, что он запечатлен в реальности и воплощает возможность всеобщего и непрерывного господства своих внутренних взаимосвязей” [1, 306].

“Тоталитаризм — это попытка замкнуть социальное пространство в себе самом, исходя из воображаемого центра, из которого оно образуется, попытка достичь здесь и теперь совпадения бытия и явления” [1, 311]. В классическом буржуазном дискурсе такое совпадение невозможно, как невозможно совпадение реальности с идеалами демократии и социальной справедливости. При тоталитаризме на смену разделенного социального пространства идеологического дискурса приходит тотальное, неразделенное социальное. Провозглашается бесчеловечный дискурс общечеловеческого, в котором стираются все социальные и личностные противоречия.

Отсюда становится понятным, почему при тоталитаризме императив организованности пронизывает все сферы деятельности общества. Этот дискурс организованности устроен таким образом, что анонимное знание управляет мышлением и практикой всех членов общества, “поддерживается лишь постоянством обращения к авторитету, в котором концентрируется решимость” [1, 310]. В тоталитарном обществе не должно быть ничего лишнего, нецелесообразного. Оно “насквозь деятельно, занято обеспечением своего функционирования” [1, 306]. Поэтому тоталитарная идеология отвергает любое отклонение как дисфункциональность в системе. Организованность тоталитарной системы определяется ее нацеленностью на

центр, где хранятся знание и власть (в советской системе таким центром было идеологическое знание, сформированное марксистско-ленинскими философами, отсюда столь пристальное внимание к философии как идеологии и преследование диссидентов как вероотступников).

Тоталитарный идеологический дискурс бесспорно политический, но суть его в том, что он “отрицает политику как частное дело, пытается завершить распыление политики в стихии чистой всеобщности социального” [1, 306].

Современная форма идеологии — невидимая идеология постмодернизма

Все то же намерение — довести до ясности представление об однородности и об унификации социальности, которое мы находим в тоталитарном идеологическом дискурсе, характерно в определенной степени и для современной формы идеологического дискурса — постмодернистского. Если в тоталитарной идеологии дискурс объявляется реальностью, то в постмодернизме, напротив, реальность становится дискурсом.

“Скрыть дистанцию между представлением и реальностью, которая подвергала опасности буржуазную идеологию, отказаться от завершения представления в форме тотализации реальности — таков двойкий принцип, выстраивающий новую логику сокрытия в постмодернистском идеологическом дискурсе” [1, 316].

Если в буржуазном идеологическом дискурсе классического варианта “требовалось перемещение идеологических формаций, их допустимый конфликт и постоянно выстраиваемые компромиссы” [1, 315–316], то в новой идеологии формируется другой образ.

Возникает и складывается образ дискурса без границ, в котором все становится прозрачным, где субъект находится в постоянном круговороте информации. “Понятно, что такой дискурс будет делать вид, что игнорирует все запреты; поскольку он охватывает все социальное поле, он устраняет все дистанции, которые установил дискурс буржуазной идеологии” [1, 320]. Постмодернистский дискурс отличается от тоталитарного тем, что позволяет своим носителям говорить, вместо того, чтобы ограничивать предоставление слова, и “защищается от вторжения в свое пространство, изображая внутри самого себя место, отведенное для противника” [1, 320].

В отличие от тоталитаризма, в постмодернизме нет закрытости информации, вернее, в ней нет необходимости. Постоянно обновляющиеся темы, бесконечность речи сливаются в единый информационный поток, где весьма сложно выловить действительное знание. “Там, где тоталитаризм предохраняет себя от разрыва времен посредством грубого утверждения истины истории, которая достижения будущего превращает в развитие настоящего, новый идеологический дискурс овладевает признаками нового, обрабатывает их, чтобы устранить угрозу исторического” [1, 324]. В этой ситуации не знать означает не совпадать с духом времени, не совпадать с

обнаруживающим себя бытием социального. Но это не знание как понимание — это именно знание как информация, отсюда информированность заменяет процесс познания.

Дискурс всеобщего информационного обмена без границ и различий по социальному статусу дополняется дискурсом экспертного знания. В средствах массовой информации специалисты из различных областей науки выделяют неразличимость социальных границ и групп, объявляют конец политическому и идеологии с точки зрения традиции социально-классовых антагонизмов своими версиями развития вселенной, человека, общества, высказываются по поводу актуальных политических событий. Так в общий информационный фон привносится идея объективности такого научно-популярного знания и его господства над знанием всех остальных участников коммуникации. Дискурс экспертного знания — это дискурс, сформированный людьми, обладающими дипломами, званиями, учеными степенями — т. е. достаточным символическим капиталом, чтобы их высказывания наделялись наивысшим статусом объективности в поле всеобщей коммуникации.

В постмодернистском идеологическом дискурсе на смену образу общества, разделенного на социальные статусы в зависимости от имущественного и политического капитала, приходит образ общества, где неразличимы границы групп во всеобщем поле социальной коммуникации. Объявляется конец политическому и идеологии с точки зрения традиции социально-классовых антагонизмов. Постмодернистский идеологический дискурс не разговаривает возвышенным слогом, подобно классической буржуазной идеологии. Он делает вид, что “распространяет информацию для всех, изображает себя как непрерывный диалог и таким образом овладевает разрывом между самим собой и Другим, чтобы найти этому разрыву место в своем пространстве” [1, 318].

Однако в конце XX столетия общество глобальных коммуникативных сетей сталкивается с антиглобалистскими тенденциями. Глобальность коммуникации, обеспеченная новыми технологическими возможностями передачи информации, ограничивается тенденциями к локализации социальных пространств. Национализм, религиозный фундаментализм в конце XX столетия проявляют себя как такие антиглобалистские тенденции. Новый традиционализм оказывается особенно привлекательным на фоне постоянно меняющегося поля коммуникационного дискурса с единственной не очень обоснованной идеей — идеей толерантности. Ей в современном социальном пространстве успешно противостоят идеи культурной, этнической, национальной, расовой исключительности и самобытности. Данные идеи, поначалу включенные в общее поле идеологического дискурса индустриального социального пространства, поэтому вполне лояльные и рациональные, на сегодняшний день иногда приобретают черты “злойной сплоченности вокруг страсти исключающего Единого” [2, 56].

Результаты исследования

Основное отличие идеологии от религии состоит в том, что смысл бытия в религиозной картине мира вынесен за скобки социальной реальности — трансцендентен. В идеологической картине мира смысл бытия имманентен социальности, которая в этом случае выступает как замкнутый на себе мир, не имеющий выхода в трансцендентность.

Процесс осмысления сформированных в идеологическом поле символических систем, рациональная критика собственных оснований позволяет буржуазному идеологическому дискурсу соответствовать динамике социального пространства, удовлетворяя интересы носителей различных социальных и культурных идентичностей. Но в классическом буржуазном дискурсе образ социальности неустойчив и расплывчат, он может приобретать черты гражданского общества как пространства свободы слова и самовыражения, может приобретать черты анархизма или социализма. Отсюда формируются две альтернативы такому расплывчатому и противоречивому идеологическому дискурсу — тоталитарный и постмодернистский дискурс. Сходство их состоит в попытке создания целостного образа социальности без внутренних социальных противоречий.

Тоталитарный дискурс замыкает социальность вокруг одной идеи — коммунизм, национал-социализм. В этом случае в идеологическом центре социальной реальности находятся носители и хранители единой истины для всех, остальные социальные слои размещаются по принципу приближения или удаления от истинной идеи. Очевидными недостатками такого дискурса есть запрет на самовыражение и свободу слова, а также запрет на конфликты внутри правящей элиты, которая должна представлять перед лицом других социальных групп в виде единого, сплоченного вокруг идеи центра.

В этом отношении постмодернистский дискурс действует более эффективно, создавая свой образ целостной, непротиворечивой социальности. Этот образ предстает как поле открытой глобальной коммуникации без территориальных границ и социальных ограничений. Одним из немногочисленных препятствий для вступления в такое поле коммуникации признается ограничение в доступе к информации и знаниям, что может быть частично снято посредством постоянного повышения уровня образования и профессиональной квалификации действующими лицами коммуникации. Два ведущих принципа постмодернизма — толерантность и гедонизм — на сегодняшний день сталкиваются с новым традиционализмом или, скорее, новой архаичностью массового сознания. В результате этого столкновения, скорее всего, появится некая новая форма идеологического дискурса, более жесткого, чем постмодернизм, и более рационально обоснованного, чем национализм или религиозный фундаментализм.

Литература

1. Лефорт К. Формы истории: очерки политической антропологии / Пер. с фр. — СПб.: Наука, 2007. — 341 с.
2. Рансьер Ж. На краю политического / Пер с фр. — М.: Праксис, 2006. — 240 с.
3. Ямпольский М. Физиология символического. Кн. 1. Возвращение Левиафана: политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 800 с.
4. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / Пер. с англ. — М.: Художественный журнал, 1999. — 236 с.

Н. Б. Отрешко

Міжнародний Соломонів університет, соціологічний факультет,
вул. Шолуденка, 1Б, м. Київ, 01021, Україна

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ТЛУМАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОСТІ В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СОЦІАЛЬНИХ ПРОСТОРАХ

Резюме

У статті розглянуті особливості ідеологічного дискурсу в індустриальному соціальному просторі. Визначаються суттєві риси та відмінності класичного буржуазного, тоталітарного та постмодерністського типів ідеологічного дискурсу.

Ключові слова: соціальний простір, ідеологічний дискурс, буржуазний, тоталітарний, постмодерністський типи ідеологічного дискурсу.

N. Otreshko

International Solomon University, Sociological department
Sholudenko Street, 1B, Kiev, Ukraine, 01021

IDEOLOGICAL DISCOURSE AS THE INTERPRETATION OF SOCIALITY IN THE INDUSTRIAL AND POSTINDUSTRIAL SOCIAL SPACES

Summary

The author of this article considers specific traits of the ideological discourse in the industrial social space. It are made out significant traits classic capitalist, total and postmodern types of ideological discourse.

Key words: social space, ideological discourse, capitalist, total, postmodern types of ideological discourse

С. В. Романенко

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии
Института социальных наук Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, ауд. 40, Одесса, 65058, Украина
тел. 38(0482) 68-60-92 e-mail: romanenco@paco.net

НОВАЯ СРЕДА СОЦИАЛЬНОЙ ИНТЕРАКЦИИ

Статья посвящена изучению особенностей социального взаимодействия в виртуальном пространстве, которое рассматривается как новая среда социального существования человека.

Ключевые слова: физическое пространство, киберпространство, виртуальное пространство, социальное взаимодействие.

На наших глазах происходит формирование новой среды социального взаимодействия, в которую с каждым днем включается все большее количество индивидов, — виртуальное пространство. Виртуальное пространство в нашем понимании — явление, образованное пересечением трех видов пространств: киберпространства (или разновидности физического пространства, характеризуемой постоянным циркулированием и функционированием потока оцифрованных данных); социального пространства (пространства социального взаимодействия); пространства воображения.

В данной статье предпринимается попытка описать особенности виртуального взаимодействия и объяснить его влияние на реальные поступки индивида.

Взаимодействие — одна из основных категорий социальной науки. Через взаимодействие с другими индивид познает себя, приобретает черты личности. Виды взаимодействия определяют тип общества, его структуру, дают возможность описывать и оценивать поведение людей, прогнозировать дальнейшее развитие взаимоотношений. Таким образом, взаимодействие как объективная и универсальная форма воздействия и влияния социальных акторов друг на друга определяет существование и структурную организацию любой общественной системы. В этом смысле изучение новых видов взаимодействия приобретает особое значение, поскольку позволяет характеризовать состояние общества в целом и прогнозировать дальнейшее его развитие.

По мнению американского социолога Чарльза Хортона Кули, через простые формы интимного взаимодействия в первичных группах формируется социальная природа человека [1], которая представляет собой универсальный набор социальных чувств, установок, моральных норм, определяющих структуру дальнейшей человеческой деятельности. Человеческая природа определяется не только и не столько биологическими факторами, которые

имеют существенное значение лишь в раннем возрасте, — она есть групповая природа.

Социальная реальность, в которой существует человек и которая влияет на его поведение, развивается через контакты с сознанием других людей, через общение, взаимодействие. Особое значение Кули приписывал универсальным первичным группам: семье; детской игровой группе; соседской общине [1]. Важной характеристикой первичных групп является то, что взаимодействие в них осуществляется непосредственно друг с другом, лицом к лицу. Именно здесь происходит социализация, усваиваются социальные нормы, проникающие на другие уровни социальности; выстраивается некий индивидуальный “микрокосм”, определяющий дальнейшее поведение в более крупных социальных организациях.

Также Ч. Кули обращал внимание на интерпретационный (виртуальный по своей сути) и избирательный характер социального взаимодействия. Именно предпочтения индивида создают тот социальный порядок, в котором он живет. Самооценка человека складывается из вымышленного мнения, воображаемого воздействия на сознание другого человека. “Мы всегда воображаем и, воображая, разделяем суждения другого сознания” [2, с. 317]. Общаясь с кем-либо, кто вызвал интерес, человек имеет склонность “становиться на это время своей интерпретацией того, чем он представляется другому” [2, с. 329]. Хотя Ч. Кули отмечает временность и поверхностность такого воздействия, в конечном итоге оно играет большую роль в формировании личности, и из него складывается индивидуальность.

Таким образом, в понимании Ч. Кули социальный порядок или социальная реальность, в которой живет человек, носят глубоко субъективный характер, однако именно они определяют реальное поведение и поступки индивида в обществе. Виртуальная составляющая (или продукт воображения индивида) вносит существенный вклад в социальные действия в реальном физическом пространстве, и без ее понимания невозможно корректное описание мотивов поведения.

Используя подход Ч. Кули к изучению взаимодействия в виртуальном пространстве, можно выделить несколько смысловых конструкций для понимания его особенностей. Во-первых, процесс создания образа “Я” длится в течение всей человеческой жизни. Столкновение со “значимыми Другими” меняет даже вполне сформировавшуюся личность. Кули также указывает на то, что в современном ему обществе таких контактов становится все меньше, человек постепенно отчуждается от непосредственного общения с другими, опосредованное общение ослабляет общность индивидов. Продолжая его рассуждения, можно заметить, что этот процесс отчуждения достиг своего логического предела: сегодня все чаще говорят об индивидуализированном, атомизированном обществе, но при этом общения, контактов, социального взаимодействия стало, как ни странно, больше. “Наша общая судьба — Другим быть словно зеркала” [2, с. 316]. Эти “Другие” находятся в виртуальном пространстве, они так же необходимы и ценны, как и реальные, поскольку через контакты с Другими индивид постоянно

познает, оценивает и переоценивает себя. Взаимодействие с виртуальным пространством (виртуальными друзьями, либо просто с информацией) оказывает существенное влияние на контактеров, меняет их представление о себе, о других и способно существенно влиять на реальное поведение.

Вторая особенность касается того, что социальная природа не может ограничиваться лишь индивидуальным общением, — она имеет групповую природу. Сегодня можно наблюдать несколько направлений организации виртуальных социальных групп, сетевых сообществ, таких как флешмоб, различные сообщества типа “одноклассники”, “в контакте” и т. д.

Третье замечание касается первичных групп как фундамента социальной природы. В современном обществе этот фундамент претерпел некоторые изменения. Соседские общины сегодня — почти миф, существующий в воспоминаниях старшего поколения и представляющий собой скорее исключение, чем правило. То же самое происходит с детскими игровыми группами, — они носят ситуативный характер. Основной средой первичной социализации индивида сегодня является семья. При этом виртуальное пространство достаточно агрессивно проникает в тесный семейный круг.

Зачастую куда проще посадить младенца перед телевизором, чем занимать его внимание чем-либо полезным. В миф о необходимости как можно более раннего знакомства ребенка с компьютером почему-то верит большинство родителей. Хотя так называемые “развивающие игры” развивают, прежде всего, влечение к близкому знакомству с виртуальным пространством, нередко перерастающее в зависимость. Мини-компьютеры, мобильные телефоны и другие электронные устройства, которыми “щедро снабжают” родители своих детей, позволяют не возвращаться в реальный мир даже во время школьных занятий. Ранее доступ в игорные дома был открыт лишь для взрослых. Сегодня виртуальные казино, Интернет-клубы с играми on-line, отдельно стоящие игровые автоматы буквально окружают каждую школу. Столь раннее приобщение к азартным играм не может пройти бесследно для подростка. Неоднократно описаны случаи, когда дети начинают красть у родителей деньги для игр на автоматах и посещения Интернет-клубов.

Многие исследователи глобального общества отмечают, что оно становится обществом тотального контроля (см., например, [3; 4]). Мобильные телефоны, компьютеры, платежные, клубные карты и другие подобные изобретения позволяют следить за каждым из нас. Но виртуальное пространство при этом остается зоной практически полной свободы, пространством, не подвластным самому пристальному родительскому контролю. Возможность выхода в него через мобильные незарегистрированные устройства не позволяет следить, с кем общается ребенок, о чем говорит, какие страницы Интернет он посещает, какую информацию получает.

Возвращаясь к идеям Ч. Кули, можно констатировать, что виртуальное пространство в тех или иных его проявлениях все чаще берет на себя функции первичной группы, которая становится “колыбелью социализации”. Причем в случае ослабления семейных связей между родителями и детьми

такая социализация может приобрести неконтролируемый и неуправляемый характер.

Подводя итог вышесказанному, можно выдвинуть предположение, требующее дальнейшего изучения в рамках понимающей социологии: для понимания и объяснения социального поведения современного человека недостаточно анализа его реального социального окружения. Необходимо также проникать в виртуальную составляющую этого поведения. Перефразируя известную формулу, получим: “Скажи мне, каким ты пользуешься сервисом, и я скажу, кто ты”.

Литература

1. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. — М.: Идея-Пресс, 2001. — 328 с.
2. Кули Ч. Социальная самость. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 316–329.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2004. — 188 с.
4. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2004. — 120 с.

С. В. Романенко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, каф. соціології
Французький бульвар, 24/26, ауд. 40, Одеса, 65058, Україна

НОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ

Резюме

Статтю присвячено вивченню особливостей соціальної взаємодії у віртуальному просторі, який розглянуто як нове середовище соціального існування людини.

Ключові слова: фізичний простір, кіберпростір, віртуальний простір, соціальна взаємодія.

S. V. Romanenko

Odessa National University
Institute of Social Sciences, Department of Sociology
Frantsuzsky Bulvar, 24/26, r. 40, Odessa, 65058, Ukraine

THE NEW ENVIRONMENT OF THE SOCIAL INTERACTION

Summary

The article is devoted to the study of features of the social interaction in the virtual space, which is considered as a new environment of the social existence of a man.

Key words: physical space, cyberspace, virtual space, social interaction.

А. А. Панков

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии
Института социальных наук Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова, докторант
Дом. адрес: ул. Ицхака Рабина, 1, кв. 64, Одесса, 65076, Украина
тел. 38 (0482) 64-19-65
e-mail: Pankov_al@mail.ru

**ЭКУМЕНИЧЕСКИЙ ДИАЛОГ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ
ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ ПОМЕСТНОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ**

Статья посвящена анализу факторов формирования межконфессионального или экуменического диалога в Украине. Особое внимание уделяется проблеме взаимодействия в современной Украине различных православных юрисдикций. Процесс этого взаимодействия сложен и неоднозначен, во-первых, из-за наличия многочисленных взаимных исторических обид и претензий; во-вторых, вследствие непрекращающихся разговоров на высшем государственном уровне о необходимости создания в Украине единой Поместной Православной Церкви. В настоящий момент ни малейших предпосылок для создания подобной Церкви в Украине нет. Православные юрисдикции в результате формирования глобальной религиозной ситуации опасаются утратить свою идентичность.

Ключевые слова: межконфессиональный или экуменический диалог, глобализация, Поместная Православная Церковь, идентичность.

Актуальность данной статьи обусловлена тем, что процесс становления межконфессионального или экуменического диалога, происходящий в настоящее время, крайне неоднозначен и ограничен. И это происходит несмотря на то, что целый ряд современных социологов религии (таких, например, как Р. Белла и Г. Кюнг) отмечали, что нынешний этап развития религии характеризуется как раз стремлением различных религиозных конфессий к экуменическому диалогу. К этому их подталкивает развитие глобальной религиозной ситуации как ситуации множественности сосуществующих, пересекающихся и взаимопроникающих “религиозных миров”. Впрочем, следует вспомнить о том, что понятие “экуменизм” возникло отнюдь не сегодня. И. К. Языкова пишет о том, что “экуменическими в церковной традиции принято называть первые семь соборов, заложивших богословский фундамент Церкви. Экуменическим же было названо и движение конца XIX — начала XX века за диалог, сотрудничество и сближение христианских вероисповеданий, связанное с именами Натана Седерблома, Висерт-Хуфта, Джона Мота и других лидеров христианства, которые искали единства в духе, вере и любви. Созданный в результате этого движения Всемирный Совет Церквей с центром в Женеве до сих пор играет роль координирующего органа в межконфессиональном диалоге христиан всего мира. Однако хариз-

матический накал, которым отличались первые экуменические съезды, явно ушёл в прошлое” [1, с. 122]. Здесь, по-видимому, уместным будет заметить, что ни одно религиозное движение не может оставаться всегда в ситуации одинаково высокого харизматического накала, и харизме свойственно “рутинизироваться”. Но мы полагаем, что экуменическое движение в настоящее время активизируется или, если воспользоваться терминологией И. К. Языковой, “накаляется”, хотя и в весьма своеобразной, или, как было сказано выше, неоднозначной форме. Цель данной статьи — продемонстрировать эту неоднозначность на примере становления экуменического диалога между различными православными конфессиями в современной Украине.

Итак, экуменический диалог в современном религиозном мире ограничен и неоднозначен. Из четырёх форм межрелигиозного диалога, сформулированных в опубликованном Ватиканом в 1984 году тексте Секретариата по делам нехристианских религий (“диалога жизни”, “диалога дел”, “богословского диалога” и “диалога молитвы”) чаще всего осуществляется “диалог жизни”, то есть отношения верующих, принадлежащих к разным религиозным конфессиям, в повседневной жизни. Как справедливо отмечает Ж.-М. Авелин, “в том, что касается “диалога дел” или “богословского диалога” — их видишь намного реже, не говоря уже о “диалоге молитвы” [2, с. 189]. С этим утверждением нельзя не согласиться. Межрелигиозный (или, другими словами, экуменический) диалог действительно ограничен. Тем более ограничен и неоднозначен процесс формирования экуменического диалога в современной Украине. Это можно объяснить тем, что взаимоотношения многих религиозных конфессий, функционирующих в современной Украине (в первую очередь речь идет о различных православных конфессиях), отягощены множеством взаимных обид и претензий.

При этом высшая государственная власть не только ничего не делает, чтобы эти обиды и претензии минимизировать, но, напротив, усугубляет их. Так, одной из тем, постоянно педалируемых высшей государственной властью, является тема необходимости создания в Украине единой Поместной Православной Церкви. Решение этой проблемы якобы будет способствовать процессу объединения всей страны в единый целостный организм, то есть “соборности”. Кстати, о соборности. Это понятие имеет церковное происхождение. И первоначально оно означало единство Церкви. Затем российский философ-славянофил Алексей Хомяков придал ему новое значение. “Понятие стало означать духовное единство славянского православного мира. Духовное, но отнюдь не административно-территориальное” [3, с. 111]. Кстати говоря, по мнению некоторых современных богословов, именно трактовка Алексея Хомякова понятия “соборность” “мала позитивный вплив на участь православних в екуменічному русі” [4, с. 158]. Наиболее эффективным это участие проявилось, на наш взгляд, в деятельности представителей российской церковной эмиграции (таких, как, например, о. Георгий Флоровский и других). О мотивах и результатах этой деятельности мы писали [5].

Если же вернуться к вопросу о необходимости создания в современной Украине единой (“соборной”) Поместной Православной Церкви, то необходимо разделить вопросы о праве украинского православия на самостоятельное (автокефальное) существование и о возможности создания подобной Церкви в современных условиях. Как справедливо отмечает О. Зоря, “в соответствии с церковными правилами, церковные границы должны соответствовать государственным” [6, с. 17]. То есть, говоря другими словами, в независимом государстве может быть независимая Церковь. Хотя всё-таки не всегда может и, как будет показано ниже, не всегда должна быть. Но вопрос сейчас в другом — а есть ли реальные предпосылки для возникновения в Украине в ближайшее время единой Поместной Православной Церкви? А также в том, какое же церковное образование следует считать украинской Поместной Православной Церковью?

Прежде всего следует помнить, что обретения какой-либо страной независимости далеко не достаточно для автоматического превращения преобладающей в ней православной церкви в автокефальную. Существует определенный механизм подобного превращения. Каноническая автокефалия может быть дана только с согласия Поместного Собора “Матери-Церкви” (по отношению к Украинской Православной Церкви — это Русская Православная Церковь). Иным путём такие важные определения в православии не решаются. Но проблема не только в этом. В современной Украине сосуществуют несколько православных юрисдикций, каждая из которых претендует на то, чтобы считаться Поместной или же, как минимум, стать основой таковой Церкви. Так, например, еще 1 мая 2005 года предстоятель Украинской Православной Церкви Московского Патриархата (далее — УПЦ МП) митрополит Владимир (Сабодан) в интервью “Франс-пресс” заявил о том, что “Поместная Церковь в Украине существует со времени крещения святым равноапостольным великим князем Владимиром Киевской Руси. Церковь называется Поместной по месту осуществления ею спасительной миссии”. Так что существует ли в Украине Поместная Церковь или же ей только предстоит появиться благодаря усилиям высшей государственной власти, является достаточно дискуссионным вопросом. Во всяком случае, по мнению представителей УПЦ МП.

Следует также отметить, что определенные попытки объединить различные православные Церкви в Украине уже предпринимались. Так, ещё в июне 2005 года в украинских средствах массовой информации появилось сообщение о начале объединения Украинской Православной Церкви Киевского Патриархата (далее — УПЦ КП) и Украинской Автокефальной Православной Церкви (далее — УАПЦ). Акт об этом действии тогда подписали в Тернополе протоиереи УПЦ КП о. Анатолий Зинкевич и УАПЦ о. Михаил Левкович, ссылаясь на принятое в феврале того же года УПЦ КП обращение к епископату, духовенству и верующим УПЦ МП, УПЦ КП и УАПЦ с призывом содействовать объединению Православных Церквей Украины.

Разумеется, эта акция носила не более чем символический характер. Но следует напомнить, что и это была уже отнюдь не первая попытка

объединения УПЦ КП и УАПЦ (заметим, что УПЦ МП в подобных акциях участия не принимала). Так, в 1992 году лишённый к тому времени Русской Православной Церковью (далее — РПЦ) всех степеней священства, бывший глава Украинского экзархата Филарет (Денисенко) провёл с управляющим канцелярией находившегося в США Патриарха УАПЦ Мстислава (Скрыпника) митрополитом УАПЦ Антонием (Масендичем) успешные переговоры о создании УПЦ КП. Главой новой церковной структуры заочно стал Патриарх Мстислав. В 1993 году он скончался. В том же году, после заявления Вселенского и Константинопольского Патриархата о неканоничности, то есть незаконности с церковной точки зрения УПЦ КП, митрополит Антоний (Масендич) и ещё четыре епископа УПЦ КП перешли в РПЦ. УПЦ КП на долгие годы оказалась в церковной изоляции. Справедливости ради следует отметить, что в последнее время УПЦ КП удалось преодолеть церковную изоляцию и установить литургийное общение с старостильной частью Болгарской Православной Церкви и старостильной Истинно-Православной Церковью Греции. Кроме того, УПЦ КП находится в литургийном общении с Римо-Католической Церковью. Что, безусловно, является, на наш взгляд, самой сильной стороной деятельности УПЦ КП и одним из немногих проявлений “диалога молитвы” украинского православия с неправославной (или, лучше сказать, инославной) Церковью.

Патриархом УПЦ КП в период её становления был избран Владимир (Романюк), прошедший и десятилетнюю сталинскую каторгу с 1944 по 1954 гг., и семь лет лагерей и три года ссылки в 1970–1980-е годы. Его заместителем стал Филарет (Денисенко). Церковный авторитет патриарха УПЦ КП Владимира (Романюка) был столь велик, что даже Русская Зарубежная Православная Церковь (РЗПЦ), известная своим крайне отрицательным отношением к экуменизму (см. об этом, например, [7; 8]), искала во время его патриаршества возможности для литургийного общения с УПЦ КП. Помимо всего прочего, эти попытки свидетельствуют то, что никакая из религиозных конфессий в современной глобальной религиозной ситуации, которая выше была обозначена как ситуация множественности сосуществующих и взаимопересекающихся “религиозных миров”, не может оставаться абсолютно изолированной от экуменических контактов и даже при крайне отрицательном отношении к этим контактам всё-таки вынуждена делать исключения и идти на уступки. Помимо УПЦ КП времен патриарха Владимира (Романюка) РЗПЦ подобное исключение сделала и для Сербской Православной Церкви, а совсем недавно значительная часть РЗПЦ и вовсе объединилась с РПЦ.

После того, как патриарх УПЦ КП Владимир (Романюк) попытался избавиться от Филарета (Денисенко), он скоропостижно скончался при невыясненных обстоятельствах в 1995 году. Патриархом Киевским и всея Украины стал Филарет (Денисенко), после чего четыре епископа и целый ряд священников вышли из УПЦ КП и восстановили УАПЦ, которую возглавил Патриарх Киевский и всея Украины Димитрий (Ярема), считающийся “отцом” современной украинской автокефалии. УАПЦ, или, точнее, то, что

удалось воссоздать под этим названием, была принята Вселенским и Константинопольским Патриархатом в церковное общение в составе “Украинской Автокефальной Церкви в рассеянии”. В настоящее же время УАПЦ не имеет единой церковной структуры. Есть лишь отдельные части УАПЦ, которые находятся в очень сложных и неопределённых взаимоотношениях друг с другом и с другими православными юрисдикциями в Украине. Таким образом, попытка объединения УПЦ КП и УАПЦ лишь усугубила раскол в украинском православии. А между тем, если уж говорить о необходимости поддержки государством какой-либо православной юрисдикции в современной Украине (хотя речь может идти лишь об информационной поддержке, и не более того), то в такой поддержке нуждается именно УАПЦ. И об этом нам уже приходилось писать: “Якщо і є необхідною державна підтримка якої-небудь частини православ’я, так це — інформаційне забезпечення діяльності УАПЦ, що повинне, як мінімум, продемонструвати її справжню канонічність” [9, с. 54]. Во всяком случае, каноничность УАПЦ менее сомнительна, нежели каноничность УПЦ КП, если, конечно, отправной точкой образования УАПЦ считать не 1921, а 1942 год [см. 10, с. 66]. Хотя, разумеется, нельзя забывать и о тёмных сторонах деятельности УАПЦ, о чем еще будет сказано ниже.

Следует также вспомнить и о том, что в середине 90-х годов прошлого столетия между представителями Украинской Греко-Католической Церкви (“униатами”, далее — УГКЦ) и представителями УПЦ КП велись переговоры по созданию Украинской Национальной Церкви — по принципу Англиканской Церкви. Казалось бы, реальность успеха подобных идей минимальна: юридически УГКЦ подчиняется Римскому епископату, который, разумеется, не может согласиться на создание подобной церковной юрисдикции. Но, учитывая то, что в среде руководства “униатов” очень сильны римско-католические влияния, вполне возможно прогнозировать раскол в УГКЦ и образование “староуниатов” — носителей радикально националистического сознания. Именно “староуниаты” могли бы явиться вместе с “филаретовцами” и частью непримиримых националистов из УАПЦ основателями Украинской Национальной Церкви. Однако реализации подобной стратегии образования Поместной Церкви часть элиты УГКЦ неминуемо будет активно сопротивляться.

В то же время именно эта стратегия образования Поместной Православной Церкви в Украине может найти поддержку в Константинополе. Надежды на признание такой или подобной Церкви Константинополем усилились после того, как появилось заявление представителя всегда тонко чувствующего политическую конъюнктуру Вселенского и Константинопольского Патриархата о признании канонической территории РПЦ в границах 1686 года, то есть без Украины.

Нельзя в связи с этим забывать и о том, что из среды украинских парламентариев с конца 1990-х раздаются призывы к созданию Украинской Поместной Церкви. Президент Виктор Ющенко также много раз выражал уверенность в том, что в ближайшее время в Украине будет создана единая Православная Церковь. Эта Церковь, по утверждению некоторых

экспертов, должна будет получить название “Каноническая Украинская Автокефальная Церковь”. Хотя, конечно, возможны различные варианты. Например, можно вспомнить и о том, что 1 января 1919 года Директорией была создана и ею же управлялась “Украинская Автокефальная Православная Миротворческая Церковь”. Правда, она просуществовала ровно столько же времени, сколько просуществовала и Директория, а о каноничности этой Церкви и говорить не приходится. Хотя мы вовсе не намерены в данной статье оценивать ту или иную православную Церковь, функционирующую в Украине, исключительно с точки зрения каноничности. Для социологии этот вопрос вообще не имеет принципиального значения. Если в эти Церкви объединено хоть какое-то количество людей, если эти Церкви удовлетворяют потребности и реализуют интересы этих людей, то эти Церкви (равно как и другие религиозные организации) имеют полное право на существование, а их прихожане — на достойное и толерантное отношение к себе. Другое дело, что эти Церкви не могут создаваться и управляться светской властью или же при её активном вмешательстве, поскольку при этом возникает вопрос о том, как же быть с принципом светскости государства, продекларированным в Конституции Украины. Именно поэтому Священный Синод УПЦ МП обратился к Президенту Украины с призывом не форсировать создание единой Православной Церкви Украины, поскольку это неизбежно будет сопряжено с всплеском националистических страстей, нарушением и церковного, и политического мира в стране. Каковы бы ни были реальные мотивы подобного обращения, прогноз, данный в нём, вполне реалистичен. Ведь сейчас, согласно данным многих социологических исследований, большинство сторонников Московской Патриархии активно выступают против не только автокефалии, но и автономии. Выступают за единство с Московской Патриархией на основе принципа “соборности Церкви”. Причём эти выступления часто раздаются снизу — из среды рядовых священников и мирян. Однако, как справедливо отмечает римо-католический кардинал, архиепископ Вестминстерский Кормак Мерфи-О’Коннор, “останний ворог екуменизму — це нетерплячість. Здолати її, мабуть, найважче, оскільки обережні та зважені кроки вперед, здається, суперечать натхненному екуменічному прориву, якого багато хто так прагне” [11, с. 163]. Процесс объединения различных частей и юрисдикций украинского православия в единую Украинскую Поместную или Национальную или Каноническую Автокефальную Церковь (не важно, как именно эта Церковь должна называться) и должен стать самым настоящим “экуменическим прорывом”, но он не может не быть чрезвычайно сложным и достаточно долгим и эволюционным. Особенно учитывая, как уже было сказано выше, наличие у функционирующих в Украине религиозных конфессий множества взаимных обид и претензий.

Каждая из этих конфессий выражает эти обиды и претензии “с опасными воспоминаниями” о жертвах истории” [2, с. 192]. Но как пишет только что процитированный Ж.-М. Авелин, “Я верю, что когда межрелигиозный диалог воспринимает уязвимость другого и позволяет мне признать собственную уязвимость, он действительно в большой мере становится шансом

преодолеть вражду. Он освобождает возможности для примирения, вызывает у жизни силу прощения” [Там же].

Одной из таких “жертв истории” являются, на наш взгляд, украинские греко-католики. Следует отметить, что украинские греко-католики, жившие на территории Российской империи, к концу XIX века практически исчезли, слившись с православными. В основном движение к воссоединению с православием было добровольным, без принуждения имперской администрацией. Только на территории Австро-Венгрии, в состав которой входили ряд областей Украины, сохранилась структура УГКЦ. В годы нарастающего противостояния России и Австро-Венгрии УГКЦ фактически превратилась в националистическую антироссийскую структуру. Свидетельством лояльности УГКЦ к Австрии может служить докладная записка греко-католического митрополита Андрея (Шептицкого), посланная им в 1915 году австрийскому правительству, в которой, в частности, говорилось, что после оккупации Украины австрийцам и немцам следует ввести в Украине австрийские гражданские законы, создать украинскую Церковь, наибольшим образом отделённую от РПЦ. Украинская Церковь должна будет молиться не за русского царя, а за австрийского императора, московские святые будут вычёркиваться из календаря. Церковные декреты должны будут выдаваться от имени митрополита Галицкого и всея Украины. В результате удачного наступления на австро-венгерском фронте во время первой мировой войны Галиция перешла под контроль России. Митрополит Андрей (Шептицкий) был арестован и сослан. Началось обращение греко-католиков в православие. Но контрнаступление австрийцев прервало этот процесс. В феврале 1917 года Временное правительство полностью упразднило законодательные ограничения на деятельность всех конфессий. Но после прихода к власти большевиков было фактически прекращено развитие католицизма и греко-католицизма (равно как и других религиозных конфессий). А после присоединения западных областей к СССР (кроме Холмской и Привисленской областей, оставшихся в составе Польши) в 1946 году УГКЦ была и вовсе “самораспущена”. 15 марта 1945 года председатель совета по делам РПЦ при СНК СССР полковник НКВД Карпов подал Сталину докладную записку, в которой предложил план ликвидации УГКЦ. Все иерархи-униаты были арестованы и получили предложение перейти под юрисдикцию Московской Патриархии в обмен на освобождение. 8–10 марта 1946 года во Львове был созван собор, отменивший унию с Римом. Эта акция органов госбезопасности преследовала далеко идущие цели — не только “самораспущение” УГКЦ, но и ослабление РПЦ. Ведь вся ответственность легла на РПЦ, не осмелившуюся выступить против беззакония. А ореол мученичества, возникший вокруг греко-католиков, только укрепил их позиции. УГКЦ стала символом и лидером украинского церковного национализма. Тем не менее УГКЦ имеет полное право на толерантное отношение к себе (как и любая иная религиозная конфессия, функционирующая в Украине). Что представители другой крупнейшей украинской конфессии — УПЦ МП, увы, демонстрируют далеко не всегда.

Достаточно вспомнить о том, как представители УПЦ МП отреагировали на перенос в августе 2005 года епископального управления УГКЦ из Львова в Киев. Перед недостроенным кафедральным собором УГКЦ в Киеве были проведены акции протеста. Во время этих акций немало говорилось о необходимости противодействия “католической экспансии”. Однако каким образом согласуются требования остановить “католическую экспансию” с современной глобальной религиозной ситуацией? К тому же греко-католицизм является вполне традиционным сегментом украинской истории и культуры. Ещё князь Даниил Галицкий, презентуемый в настоящее время как один из творцов украинской государственности, на некоторое время, исходя (говоря современным языком) из геополитических интересов своего княжества, заключил с Ватиканом церковную унию. И даже принял в связи с этим титул короля. Знаменитый митрополит Пётр Могила, изображаемый сейчас как поборник украинского православия, вёл переговоры с папским престолом по поводу всё той же унии. И будь она заключена, история Украины пошла бы совсем другим путём. Так что о какой “католической экспансии” в Украине можно говорить в настоящее время? Проникновение католицизма в Украину, в украинскую историю и культуру уже давно состоялось и является фактом, с которым нельзя не считаться.

Справедливости ради следует сказать, что у нетолерантности представителей УПЦ МП по отношению к иным религиозным конфессиям есть свои причины. Если вернуться, например, к вопросу об истории УАПЦ, достаточно вспомнить о том, что эта история тесно связана с историей германской оккупации Украины и партизанского движения Украинской повстанческой армии (УПА). В восточных и центральных областях Украины немцами насильно изгонялись епископы и священники Украинской Автономной Православной Церкви (образованной на основании томоса патриарха Тихона (Белявина) об автономии тех частей РПЦ, связь с которыми прервана или не может поддерживаться) и ключи от храмов передавались епископам и священникам УАПЦ. Одновременно бойцы УПА вели прямую кампанию террора против неугодных им епископов и священников, убив 7 мая 1943 года и главу Украинской Автономной Православной Церкви митрополита Алексия (Громадского). По версии Д. Табачника, это убийство было совершено бойцами УПА по заданию гестапо [12, с. А7]. Бойцами УПА, кстати говоря, убит был далеко не один священнослужитель Украинской Автономной Православной Церкви. Священнослужители УАПЦ часто были военными капелланами в отрядах УПА. Равно как и священнослужители УГКЦ. Последние, кстати говоря, приняли достаточно активное участие в создании дивизии СС “Галичина” и трое из них стали военными капелланами той дивизии с разрешения митрополита Андрея (Шептицкого). Однако, как справедливо отмечает А. Ляпчев, греко-католический митрополит мог и не разрешить своим священнослужителям быть военными капелланами, но “что бы это изменило?” [13, с. F5]. С этой точки зрения уязвимы, кстати говоря, отнюдь не только УАПЦ и УГКЦ. РЗПЦ, например, сотрудничала во время второй мировой войны с Русской

освободительной армией, которая в свою очередь была создана гитлеровцами. Можно вспомнить и о том, что Н. А. Полторацкий, который “занимал видное место в среде русской церковной эмиграции” [14, с. 290] и мог многое свидетельствовать, пересказывал слова знаменитой монахини матери Марии (Скобцовой): “Мы стоим теперь на юру, буря и ветер дуют со всех сторон”. Эти слова мать Мария произнесла в связи с тем, что Советский Союз заключил Пакт о ненападении с фашистской Германией, и приходы Русской Православной Церкви, сохранявшие в эмиграции верность Московской Патриархии, по ее мнению, оказывались в случае начала второй мировой войны в более выгодном положении, нежели приходы, входившие в юрисдикцию Вселенского и Константинопольского Патриархата, которой подчинялась и мать Мария.

Тему взаимных обид и претензий различных православных юрисдикций, действующих в Украине, можно было бы продолжить, но ясно, что до “экуменического прорыва” в нашей стране еще очень и очень далеко. Тем более, как отмечает В. И. Гараджа, наиболее острый межконфессиональный конфликт возникает “на основе комплекса самоидентификации посредством размежевания с “чужим”, но близким “чужим” [15, с. 192]. А, например, С. И. Самыгин, В. Н. Нечипуренко и И. Н. Полонская полагают, что “готовность к общению и даже сотрудничеству с иными религиями характеризует современное христианство” [16, с. 529]. Но вот внутри христианства и особенно, как мы пытались показать в данной статье, украинского православия такой готовности не наблюдается.

Следует также отметить, что стремление государственных структур к объединению различных православных юрисдикций, действующих в Украине, в единую Поместную Православную Церковь является результатом не только полного непонимания сложившейся религиозной ситуации, но и абсолютное игнорирование уроков истории, которая продемонстрировала, что во всех государствах, где автокефальные православные Церкви были государственными или фактически государственными, с неизбежностью воспроизводилась церковно-имперская идеология с идеями “нового Рима” и “нового Израиля” в центре, с теорией странствующего истинного царства, что приводило в этих отнюдь не моноконфессиональных и не мононациональных странах (каковой, кстати, является и Украина) к межконфессиональным и национальным конфликтам, а религиозную ситуацию в целом — порой к тяжелейшим кризисам.

К сожалению, верховная государственная власть в своё время лишь продекларировала принципы светскости государства и равенства всех религий (являющихся по сути европейскими принципами вероисповедной государственной политики) в статьях Конституции Украины, но в действительности приоритет отдавался и отдаётся в настоящее время православию, обладающему фактически статусом государственной религии. Подобная форма государственно-церковных взаимоотношений, во-первых, нарушает продекларированные в Конституции Украины принципы; во-вторых, не соотносится с современной религиозной ситуацией; в-третьих, плохо согласуется с провозглашенным стремлением Украины к европейским стан-

дартам во всех сферах общественной жизни. При этом поддержка властью православия носит “маятниковый” характер. Сначала государственной поддержкой пользовалась УПЦ КП. В этой поддержке весьма преуспел Президент Леонид Кравчук. Затем такой поддержкой пользовалась УПЦ МП. В настоящее время мы вновь наблюдаем усиление позиций УПЦ КП и, в меньшей степени, УАПЦ. Последняя, как было сказано выше, сейчас не имеет единой церковной структуры и представлена лишь отдельными частями. И всё более очевидно, что именно УПЦ КП предполагается в качестве основы будущей единой Поместной Церкви.

На наш взгляд, властным структурам, дабы избежать постоянно двусмысленных отношений с различными православными юрисдикциями, действующими в современной Украине, необходимо выработать равноудалённые (и, одновременно, равноправные) с ними взаимоотношения. Тем более, что подобные примеры мы можем наблюдать в ряде европейских стран, где абсолютно спокойно сосуществуют различные православные юрисдикции (в Греции таковых четыре, в Болгарии и Румынии — по две), и никто не стремится загнать их в единую Церковь.

И, думается, хватит уже педалировать тему канонической связи УПЦ МП с Московским Патриархатом, самым примитивным проявлением которой является утверждение — “УПЦ МП — Церковь другого государства”. А если бы, УПЦ была канонически связана, скажем, с Константинопольским Патриархатом, в среде радетелей за чистоту украинского православия было такое же волнение по поводу “Церкви другого государства”, действующей в пределах “соборной” Украины? А то, что юридически УГКЦ полностью подчиняется Римскому епископату, этих радетелей не смущает? А то, что административные центры многих других религиозных конфессий, действующих в Украине (Римо-Католической, протестантских, мусульманских, иудейских и так далее) также находятся за рубежом, их не волнует? Или их заботит только каноническая связь с Москвой? Может быть, пора уже если не религиоведам, то социологам религии объяснить, что из всех конфессий, действующих сейчас в Украине, УПЦ МП является наиболее самостоятельной. Эту самостоятельность она приобрела (или, точнее говоря, начала приобретать) ещё в 1991 году, когда её предстоятелем был митрополит Филарет (Денисенко), нынешний Патриарх Киевский и всея Украины от УПЦ КП. И хотя мы сами в своё время писали о том, что УПЦ МП “организационно зависима от РПЦ, которая, в свою очередь, тесно связана с государственными структурами Российской Федерации, а также с политическими организациями националистического толка. Существует специальный Синодальный отдел по взаимодействию с вооружёнными силами и правоохранительными органами” [17, с. 169], в настоящее время УПЦ МП становится все более независимой от РПЦ. В связи с этим достаточно привести следующий пример. Выше было сказано о том, что совсем недавно значительная часть РЗПЦ объединилась с РПЦ. При этом, согласно “Акту о каноническом общении” от 17 мая 2007 года, РЗПЦ сохранила автономию. Однако реальный контроль над ее кадровой политикой передан Синоду РПЦ. Новый предстоятель РЗПЦ “сможет занять кафедру

первоиерарха только после того, как его избрание утверждают патриарх и Синод в Москве. Скажем, у автономной структуры Московской патриархии в Украине — Украинской Православной Церкви — таких ограничений нет” [18, с. 37].

В заключение следует отметить, что процесс становления экуменического диалога в Украине сложен и неоднозначен, во-первых, из-за наличия многочисленных взаимных исторических обид и претензий различных религиозных конфессий, функционирующих в Украине, а во-вторых, вследствие непрекращающихся разговоров на высшем государственном уровне о необходимости создания в Украине единой Поместной Православной Церкви. В настоящий момент ни малейших предпосылок для создания подобной Церкви в Украине нет. Они отсутствуют как раз в силу вышеупомянутых взаимных исторических обид и претензий различных православных юрисдикций. Точно так же, как и все другие религиозные конфессии, православные юрисдикции в результате формирования глобальной религиозной ситуации опасаются утратить свою идентичность. Это опасение усиливается и перспективой создания в Украине единой Поместной Православной Церкви. Можно вполне обоснованно говорить о том, что создания подобной Церкви не хотят ни представители религиозной элиты украинских православных церквей, ни большинство прихожан этих церквей. Нельзя не отметить и то, что эта проблема взаимодействия различных православных церковных юрисдикций и иных религиозных конфессий усугубляется в нашей стране политическими событиями, в которых различные конфессии принимают самое непосредственное участие, весьма чётко и недвусмысленно обозначая свои политические пристрастия.

Литература

1. Языкова И. К. Экуменическое движение. Второе дыхание // Религия и демократия: На пути к свободе совести. Вып. II. — М.: Издательская группа “Прогресс-Культура”, 1993. — С. 122–132.
2. Авелин Ж.-М. Религиозный плюрализм в современных западных обществах // Страницы. — М.: Библиейско-богословский Институт имени св. апостола Андрея, 2007. — Том 12. Выпуск 2. — С. 181–193.
3. Панков А. А. Федерализация Украины как реализация принципа соборности // Тези доповідей XXII науково-практичної конференції “Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку”, Одеса, 20 квітня 2007 року. — Одеса, 2007. — С. 111–113.
4. Клінгер Ю. Православ'я і екуменізм // Сопричастя. Міжнародний богословський часопис. — Ужгород; Львів; Budapest: Фонд Комуніо, Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий відділ “Свічадо”, 1996. — № 3–4. Єдність Церкви. Екуменізм. — С. 154–168.
5. Панков А. А. Экуменическая деятельность о. Георгия Флоровского в контексте социального наследия русской религиозно-философской традиции // Вісник Одеського національного університету. — Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2007. — Том 12. Вип. 14. Соціологія і політичні науки. — С. 14–21.
6. Зоря О. Битва титанів: Москва і Константинополь спорят за первенство // Зеркало неділи. — 2007. — 17 листопада. — № 44(673). — С. 17.
7. Виталий (Устинов), архиепископ. Экуменизм. Доклад Архиерейскому Собору в 1967 г. в Махопаке, США, — Монреаль: без изд., 1989. — 18 с.

8. Перепелкіна Л. Екуменізм — путь, ведучий в погибель. — СПб.: Издательско-полиграфический центр “Реверс”, 1992. — 87 с.
9. Панков О. А. Українська автокефальна православна церква в контексті пошуків української церковної ідентичності // II Міжнародна науково-практична конференція “Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє” (УНІ-II) (Одеса, 2004): Тези доповідей. — Одеса: Астропринт, 2004. — С. 54.
10. Панков А. А. Межконфессиональные конфликты в современной Украине и их социальная природа // Перспективи. — Одеса, 2005. — № 3(31). — С. 64–69.
11. Кормак Мерфі-О’Коннор, кардинал, архієпископ Вестмінстерський. Конкретні кроки екуменізму життя // У пошуках єдності християн. Збірник. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. — С. 157–165.
12. Табачник Д. Унифікація духа. Еволюція тоталітаризма: от “Аненэрбе” до Триполья // 2000. — 2008. — 25 апреля — 2 мая. — № 17(412). — С. А1, А7.
13. Ляпчев А. Андрей Шептицкий заслуживает справедливости // 2000. — 2008. — 11 апреля — 17 апреля. — № 15(410). — С. F4–F5.
14. Полторацкая А. Н., Панков А. А. Николай Полторацкий — свидетель веры XX века. Жизнь в эмиграции и после возвращения на Родину // Страницы. — М.: Библийско-богословский Институт имени св. апостола Андрея, 2007. — Том 12. Выпуск 2. — С. 290–301.
15. Гараджа В. И. Социология религии. — М.: ИНФА-М, 2005. — 348 с.
16. Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н. Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 672 с.
17. Панков А. А. Приоритетные направления государственной политики Украины в сфере религиозной жизни // Сторінки історії: Збірник наукових праць. — К.: Видавництво “Політехніка”, 2004. — Вип. 19. — С. 162–170.
18. Солдатов А. Ветка от Лавра // Огонек. — 2008. — 21–27 апреля. — № 17(5044). — С. 37.

О. А. Панков

кафедра соціології Інституту соціальних наук,
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
Французький бульвар, 24/26, к. 40, Одеса, 65058, Україна

ЕКУМЕНІЧНИЙ ДІАЛОГ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ПОМІСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Резюме

Стаття присвячена аналізу чинників формування міжконфесійного або екуменічного діалогу в Україні. Особлива увага приділяється проблемі взаємодії в сучасній Україні різних православних юрисдикцій. Процес цієї взаємодії складний і неоднозначний, по-перше, через наявність численних взаємних історичних образ і претензій; по-друге, унаслідок безперервних розмов на вищому державному рівні про необхідність створення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви. Зараз немає передумов для створення подібної Церкви в Україні. Православні юрисдикції в результаті формування глобальної релігійної ситуації побоюються втратити свою ідентичність.

Ключові слова: міжконфесійний чи екуменічний діалог, глобалізація, Помісна Православна Церква, ідентичність.

A. A. Pankov

Odessa National I. I. Mechnikov University,
Institute of Social Sciences, Department of Sociology
24/26 French Boulevard, r. 40, Odessa, 65058, Ukraine

**ECUMENICAL DIALOG IN UKRAINE IN THE PROSPECT
OF CREATING THE AUTONOMOUS ORTHODOX
CHURCH**

Summary

The matter of the article concerns the inter-confessional or ecumenical dialog in Ukraine. The high emphasis is placed on the problem of different Orthodox jurisdictions co-operation in modern Ukraine. The process of this co-operation is difficult and ambiguous for some reasons. For one thing, there are numerous mutual historical offenses and claims of different Orthodox jurisdictions in Ukraine. Secondly, Ukrainian authorities talk about the necessity of creating the United Autonomous Orthodox Church. Presently there are no pre-conditions for creation of such Church in Ukraine. The Orthodox jurisdictions are afraid of losing the identity as a result of forming the global religious situation.

Ключевые слова: inter-confessional or ecumenical dialog, globalization, Autonomous Orthodox Church, identity.

Є. В. Сірий

кандидат соціологічних наук, докторант кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, к. 432,
вул. Володимирська, 64, м. Київ-33, 01033, Україна
тел. 38 (097) 263-71-30

**ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА РИНОК У КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ**

Процес розвитку підприємництва є сьогодні однією із предметних сфер не тільки економічної теорії, але й ряду соціальних наук, серед яких важливе місце займає соціологія. Складовою частиною соціологічного аналізу підприємництва виступають соціальні аспекти ринку. У той же час ринок як соціальний феномен є мало розробленою проблемою в науці. У цьому зв'язку головна увага приділяється питанням концептуалізації підприємництва в контексті сучасної ринкової системи. Аргументовано, що ринок як система взаємодіючих між собою господарських ланок по праву є базовим соціально-економічним інститутом суспільства, що стабілізує підприємництво.

Ключові слова: концептуалізація підприємництва, ринок, теорія ринку, інституціоналізація посередництва, обмін, теорія соціального обміну.

Актуальність теми дослідження. Обговорення слід, мабуть, почати з тези, що існуючі у науковій літературі концепти підприємницького феномену, як правило, не є адекватними до вимог соціологічного аналізу. Ні у вітчизняній, ні у зарубіжній соціологічній думці поки ще не створено прийнятної соціологічної теорії підприємництва і ринку, хоча потреба в такій теорії давно вже стала нагальною. Підприємницький феномен є складним, багатоаспектним та структурним полем, осмислення та розуміння якого, на нашу думку, можливе лише у межах міждисциплінарного багаторівневого підходу, при якому враховуються особливості його суспільно-історичної генези, конкретно-історичні форми прояву, сутнісні характеристики.

Складовою частиною концептуалізації феномена підприємництва є аналітичне з'ясування соціальних аспектів ринку. Цілісний розгляд соціальних аспектів ринку, аналіз останнього як соціального явища є поки що малодослідженою проблемою. У вітчизняній науковій літературі ця проблема практично не висвітлена. Тому далі головна увага приділяється розробці питань концептуалізації підприємництва в контексті ринкової системи, що формується.

Ступінь розробленості проблеми. Сьогодні підприємництво і ринок викликають підвищений науковий інтерес. Нас цікавить підприємництво як соціальне явище в контексті більш широкої системи — ринку. Тому останній доцільно розглядати як вихідну одиницю соціологічного аналізу. Існуюча наукова література, що висвітлює різні сторони функціонування

ринку, на нашу думку, створює теоретико-методологічне підґрунтя для адекватної концептуалізації підприємництва як соціального явища.

Багато хто вважає, що прерогатива дослідження ринку і взаємообумовлюючої іманентної суспільної реальії — підприємництва належить економічній теорії. Безумовно, першими, хто усебічно дослідив природу ринкової системи у невід’ємності із підприємництвом, були відомі мислителі економісти А. Сміт, Р. Кантільон, Ж. Б. Сей, Д. Рікардо та інші представники політекономічної школи. Однак надалі основи вже соціологічного підходу було закладено в роботах німецьких дослідників М. Вебера, В. Зомбарта і Й. Шумпетера. Особливістю їх позиції є акцентована увага до індивідів, як носіїв підприємницької діяльності, а також до неекономічних чинників підприємництва і ринку.

Серед сучасних дослідників ринку, у чиїх працях категорія “ринок” набула достовірного висвітлення, є: голландський економіст і суспільствознавець Я. Тінберген, норвезький економіст Р. Фріш, американські економісти, соціологи М. Грановеттер, Р. Коуз, К. Полан’ї, Р. Сведберг, Н. Флігстин, К. Ерроу, а також М. Портер, Ф. Котлер, Ю. Рубін та ін.

Останнім часом, у зв’язку з формуванням в пострадянському просторі ринкової системи, з’явилися дослідження, що охоплюють важливі проблеми ринку і підприємництва. Це роботи таких російських вчених, як: Л. Абалкін, В. Автономов, А. Аганбегян, Р. Радаєв, Ю. Осипов і т. д. Проте теорія ринку, яка викладається сьогодні у багатьох економічних підручниках, розроблена переважно західними економістами (наприклад підручники П. Самуельсона). Щодо соціологічного аналізу ринку, то тут привертають увагу роботи російських дослідників М. Ільчикова, Е. Кузнецової, Р. Радаєва та ін. Можна навіть вважати, що ними частково було закладено відповідні методологічні основи цього дослідницького поля.

Водночас можна зазначити, що соціологічний аналіз ринку у вітчизняній науці практично не здійснюється. Автор, наприклад, не знайшов інших відповідних наукових праць з цієї проблематики. Тому наукове розуміння теоретичних основ соціологічного дослідження в контексті аналізу ринку як соціального феномена є складним актуальним завданням і водночас складає наукову новизну в межах даної проблематики.

Аналіз формування підприємництва і ринку з врахуванням тенденцій в системі глобальних та регіональних зв’язків є одним із головних завдань соціальних наук, серед яких важливе місце посідає соціологія. Але ці питання, як і раніше, постійно наштовхується на проблему *недостатньої визначеності ключових понять і принципів*. Іншими словами, такі ключові поняття, як ринок, підприємництво, посередництво, і досі не мають чітких категоріальних вимірів, використовуються вченими аморфно у найрізноманітніших значеннях. Причому подібна аморфність і різнобій проявляються не тільки на буденному рівні, але фіксуються і в професійній термінології. Серед соціологів останнього часу на цій проблематиці робить акцент зокрема В. Радаєв [1]. Однак подібні питання щодо методологічних проблем у даному предметному полі у свій час піднімали Т. Парсонс і Н. Смелсер. Зрозуміло, що ці не до кінця відрефлексовані термінологі-

чні відмінності заважають формуванню і реалізації перспективних теоретичних досліджень. Водночас треба розуміти, що дослідження складних соціоекономічних явищ, до яких, безумовно, належать підприємництво і ринок, досить часто супроводжуються використанням “неточних”, неоднозначних синдроматичних понять.

Для соціологів ці явища як об’єкти наукового пізнання є відносно новими, не досить звичними предметами аналізу, оскільки це дослідницьке поле тривалий час залишалося предметом уваги виключно економістів. Але економічна теорія, для якої підприємництво, ринок, обмін є звичними одиницями аналізу, також зазнає певних труднощів у їх визначенні.

У структурі економічного знання поняття ринкової системи не ототожнюють з ринком (у науковій літературі це часто має місце, адже безсумнівно, ринок — це важливий елемент ринкової системи, але є лише одним з її елементів). У той же час цей момент дещо специфікується. Дійсно, окрім власне ринку як сукупності актів купівлі й продажу, тобто сукупності операцій, процесів, що забезпечують рух товарів і послуг між різними їхніми власниками, до складу ринкової системи входять і відіграють важливу роль такі відносно самостійні інституційні підсистеми, як ціноутворення, фінанси, зокрема грошово-кредитні установи, гроші (готівкові й безготівкові), державні установи й організації, що виконують господарські функції, і, нарешті, власне суб’єкти ринкової системи — фірми, домашні господарства тощо. Для соціологічної концептуалізації розгляд ринку в контексті його об’єктної структури не визначає для нас наукового інтересу, однак функціонально-поведінковий аспект ринкових суб’єктів формує науково-предметне поле сучасного соціологічного аналізу.

У соціологічному вимірі під ринком розуміють *соціальне утворення, соціальний простір, соціальне поле, соціальну форму господарства, соціальну систему обміну, соціальний інститут*. Врешті, в соціологічному контексті ринок можна трактувати як *соціальний механізм, соціальний інструмент* — алгоритм виміру суспільної взаємодії. Це те, що стосується розмежування та окреслення економічного і соціологічного контексту в дослідженні цієї наукової проблематики. Ринкова система, за всіх своїх переваг, не є суспільною структурою, що має самостійну мету. Це специфічний засіб вирішення не тільки економічних завдань, що стоять перед суспільством (зважаючи на сьогоденне розуміння ринку), а й засіб, який дозволяє суспільству найоптимальніше використовувати наявні ресурси в обмінному процесі.

Дослідження підприємництва, ринку — одна з головних, якщо не найголовніша тема економічної науки. Проте і в економічній літературі не так легко знайти точне визначення підприємництва і ринку, а аналітичний розгляд інституційних концепцій, пов’язаних з цими об’єктами, взагалі зустрічається вкрай рідко. Говорячи словами англійського економіста Дж. Ходжсона, “Варто нам поставити елементарне питання, наприклад, “що таке ринок, або підприємництво”, як від нас прагнуть швидше звільнитися” [2].

Підприємництво як вид діяльності є органічним елементом ринкового господарства і еволюціонує разом з ним. Цілком очевидно, що розгляд суті, ролі та функції підприємництва потрібно почати з аналізу ринкової системи, її еволюції, бо, як передбачається, такий алгоритм можна вважати найбільш очевидним в процедурі концептуалізації підприємництва. Таким чином можна досліджувати підприємництво як і економічний, ринковий феномен.

Ринок, як свідчить історія, відіграє в соціальному житті велику роль, тому деякі дослідники вважають, що соціальна еволюція значною мірою визначається за його еволюцією [3]. Історія показує, що ринкові відносини існують не менше 20–30 тисяч років. Ринкова система впродовж всієї історії людства, з моменту її виникнення і до теперішнього часу, переконливо довела свою перевагу в головній для людського суспільства сфері — економічній. Історія свідчить, що ефективнішим “регуляторним засобом” людство ніколи не володіло [4, 184–202]. В підтвердження цього, виходячи з певних методологічних передумов, американський економіст К. Полан’ї, на нашу думку, вдало подав соціальну сутність ринку як історичного та соціокультурного явища.

Мабуть, справедливо почати аналіз ринку з його витоків, з появи факту обміну. Потреба, що виникла, і бажання обмінятися ресурсами на початку цивілізації надалі сформувало практику соціального обміну — такий перерозподіл предметів обміну, який, по-перше, суб’єктивно задовольняє обидві сторони, приносить справедливу вигоду обом сторонам, тим або іншим чином оцінюється (вимірюється) і гарантує, що такий обмін буде еквівалентним і в майбутньому. Найімовірніше, тоді й з’явилися перші прояви комерції, коли людина обмінювала стріли та лук, і те, що було в надлишку, на продукти вжитку, або інші предмети. Недаремно обмін різними типами діяльності виступає як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення, а теорія соціального обміну, в свою чергу, вважається в сучасній соціології добре дослідженим підходом до вивчення соціальних відносин та структур.

Усі раціональні людські дії, вже за веберівською логікою, можна розглядати як обмін одного стану на інший. Людина використовує господарські вигоди, особистий час і працю, щоб отримати найвищий ступінь задоволення, можливий за таких обставин. Є очевидним, що вони нехтують задоволенням менше, ніж нагальними потребами, заради більш нагальних потреб. У цьому, як вказував Л. Мізес, видатний американський вчений, полягає суть економічної діяльності (у широкому розумінні) при здійсненні актів обміну [5]. І недаремно феномен обміну є базовим елементом у визначенні предмета економічної теорії у працях багатьох методологів даної науки [6]. А сам же факт обміну, згідно з веберівською логікою, слід визнати фундаментальним елементом економічної соціальної дії.

Інституційною формою соціального обміну економічного типу є ринок. Основа його відтворення — певний економічний лад суспільства, що є системою окремих господарств, які, через розподіл праці і спеціалізації, об’єктивно змушені вступати у відносини обміну. Тому ринок як систе-

ма взаємодіючих ланок між окремими автономними господарствами по праву вважається базовим соціально-економічним інститутом. Ринок, як вважав М. Кондратьєв, або система обміну (купівлі-продажу) економічними цінностями (товарами) є сукупністю соціально-економічних відносин щодо відшкодувального обміну цінностями (товарами) між господарюючими суб'єктами [7].

Як соціально-економічна реальність, ринок є складним інституційним утворенням, про яке ще не сформовано цілісного теоретичного уявлення [8]. У процесі еволюції економічної теорії, починаючи з А. Сміта і до сьогодення, фундаментальна категорія ринку залишається предметом нескінченних суперечок, а деякі дослідники, наприклад, Ф. Бродель, взагалі сумніваються в можливості створення універсальної теорії ринку. Тим не менш, поняття “ринок” давно вже претендує на статус солідної соціологічної категорії, яка здатна дати прояснення суті механізму соціальних відносин в усіх ланках: індивід — група — інститут — соціум.

З початком наукового підходу до вивчення економічних і суспільних явищ, у тому числі і їх складових — ринку і підприємництва, можна вважати виникнення так званого економічного підходу до суспільства, яке розглядається як асоціація людей, що виробляють різні види продукції та послуг. Основоположниками економічного підходу справедливо вважаються англійські мислителі Адам Сміт, Ієремія Бентам, Девід Г'юм (Д. Юм). Вони першими привернули увагу до порівняння співвідношення витрат у будь-якій формі (грошових витрат, часу, моральних втрат, фізичних зусиль, зниження рівня задоволення, незручності і т. д.) і отриманих позитивних результатів у соціальному розвитку. Саме з цим пов'язувалася початкова спроба концептуалізувати ринок і підприємництво як провідний чинник у системі суспільних відносин. На думку американського дослідника Г. Беккера, “економічний підхід” унікальний своєю могуттю, тому що він здатний інтегрувати безліч різноманітних форм людської поведінки [9]. Загалом “економічний підхід” отримав більш серйозну розробку в працях К. Маркса, для якого організація виробництва набуває вирішального значення для соціальної і політичної структури суспільства.

Категорія ринку, наповнюючись поступово в межах економічної теорії все більш складним змістом, досліджувалась протягом усього ХХ століття у багатьох напрямках. З виникненням такої субдисципліни, як економічна соціологія, вона стає актуальною і тут. З соціологічного погляду активно зараз вивчаються: соціально-розподільний механізм обігу економічних ресурсів; сукупність різних ринкових просторів, де обертаються економічні ресурси, що розрізняються за спеціалізацією і функціональними характеристиками; соціальна структура ринкових агентів, які взаємодіють один з одним.

Концептуальних інтерпретацій ринку, як “вихідних” (класичних), так і “витікаючих” (модерних), існує не так вже й багато. Наприклад, французький економіст Р. Бойє виділяє п'ять таких інтерпретацій ринку: *місце, територія, сукупність потреб, механізм, що самоорганізовується, еконо-*

мічна система з панівною формою господарства [10]. Однак пропонувані концепти не можуть бути цілковито зарахованими до корпусу понятійно-категоріального апарату соціологічної науки.

Категорія “ринок” взагалі не може однозначно інтерпретуватися в межах її універсалізації. Вона розкривається, прямо або побічно, у різних концептуальних побудовах, що виділяють лише окремі аспекти ринку. У одному випадку — це стохастичні масові дії агентів ринку. У іншому випадку ринок розглядається як інституційне утворення, система норм і правил економічної поведінки, яка робить можливим (або неможливим) ефективний обмін економічними ресурсами між агентами ринку. Тобто сама стохастична реальність масового попиту-пропозиції тут детермінується системою відповідних інститутів, цінностей і норм, які визначають межі й вектори свободи економічних суб’єктів [11].

Крім того, ринок може розглядатися і як елемент механізму соціальної конкуренції, інструмент соціального “відбору”, який застосовується у різних суспільних сферах. Тому не буде некоректним розглядати аналогію природи ринку через призму ідей про вільну конкуренцію між індивідами А. Смита, “боротьбу за існування” Р. Мальтуса, ідей та принципів соціального дарвінізму У. Беджгота, Л. Гумпловича, А. Смола, де визнається природний відбір і боротьба за існування як головна соціальна детермінанта в аналізі механізму розвитку суспільства та соціальних конфліктів. Боротьба за існування трактувалася як основний закон соціальної еволюції (коли в процесі відбору виживають найбільш пристосовані), а інтереси, біологічні потреби особи — це рушійна сила розвитку суспільства. У протидії потреб інтересів між соціальними елементами виживають ті спільноти, в яких зберігається рівновага між інноваціями, традиціями, різними процесами. Ще у соціології Г. Спенсера, П. Лілієнфельда, А. Шефле прослідковувалася подібна ідея про те, що головним регулятором життя є *закон боротьби за існування*. Нами вбачається, що ринок не тільки не є винятком, але й певною мірою відповідає логіці трактування цього теоретичного підходу. Тому з’ясовуючи питання “що таке ринок”, очевидним є те, що зникає його значення як суспільної структури, якій притаманна самостійна мета.

При розгляді первинних форм ринкового обміну є сенс звернутися до фундаментальної праці французького історика Ф. Броделя “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм”. У цьому дослідженні ми бачимо, що під історичним і антропологічним кутом зору ринок постає як *місце торгівлі*, відмінною ознакою якого є одночасна, постійно діюча фізична концентрація продавців з їхнім товаром і покупців з їхніми грошима для здійснення операцій. Таким є найдавніше традиційне розуміння ринку, яке сьогодні досить характерне для буденної свідомості. Воно повертає нас до міських ринків, що виникали на центральних площах європейських міст, починаючи з грецької агори, та ярмарків, що мали активний розвиток в Європі у XI–XIV ст. [12].

Кращою наочною формою, яка і на сьогодні зберегла назву “ринок”, на думку сучасного англійського економіста і антрополога П. Хілла, є саме *міські ринки*. Це спеціально організоване місце, де періодично (наперед

визначено) організовується процес торгівлі. Як правило, операції здійснюються тут у формі прямого обміну — за товар сплачується на місці і він негайно забирається покупцем [13]. Ринок припускає не просто існування обміну вигодами (продуктами і послугами), але і його відносну *регулярність* — постійне повторення операцій купівлі-продажу. *Тільки коли на зміну разовим і випадковим актам обміну приходять систематичні обмінні операції, і коли формуються з цього приводу їх правила (норми), виникає ринкова форма господарства.*

Метою і сенсом ринкового обміну є отримання його учасниками *взаємної вигоди, під якою в даному випадку* розуміють реалізацію власного економічного інтересу. Слід уточнити, що на ранніх історичних стадіях обмін зовсім не обов'язково проводився з метою отримання максимальної економічної вигоди. Головним мотивом могла виступати взаємодопомога в межах однієї локальної спільноти, або встановлення добросусідських зв'язків між спільнотами. Скоріш за все, обмін використовувався переважно як засіб виживання або підвищення соціального статусу, суто економічні елементи знаходилися на задньому плані, а еквівалентність не була обов'язковим принципом. *І лише після встановлення верховенства економічної вигоди та прагнення до еквівалентності можна говорити про ринковий обмін.* Цю властивість ринку підкреслював М. Вебер у своєму незавершеному фрагменті своєї фундаментальної праці “Господарство і суспільство”: “Придбання товарів за допомогою вільного, суто економічного раціонального обміну концептуально протистоїть захопленню товарів за допомогою примусу будь-якого роду, особливо фізичного” [14].

Ринкова економіка є суспільною системою розподілу праці в умовах приватної власності на засоби виробництва. Усі її учасники виступають від свого імені, але дії кожного з них, разом із задоволенням власних потреб, спрямовані на задоволення потреб інших людей. Схожість такої ідеї спостерігається і у економістів-класиків минулого (А. Сміт), і у сучасників (Л. Мізес) [15]. “Діючи, — відзначає Л. Мізес, — кожен надає послуги людям, і адекватно отримує від них. Кожен сам по собі є і засобом, і метою: кінцевою метою для себе і засобом для інших у спробах реалізації власних інтересів” [15, 243]. Тут автор ґрунтує економічну теорію на непохитному соціологічному фундаменті аналізу “аксіоми людської діяльності”: “Будь-яка дія людини є вибором — перевага для одного варіанту і відхилення усіх інших. Суть дії полягає в наданні переваги одному варіанту і відхиленні всіх інших” [15]. В. Верховін зазначав, що “людську діяльність” в інтерпретації Л. Мізеса на повній підставі можна назвати “Біблією лібералізму” [16].

У концептуальних координатах ліберального світогляду “діяльність” як соціологічна категорія визначає єдиний та ефективний спосіб бути особистістю. Одним із спонукань людини до активності, діяльності є прагнення до самовираження, самоорганізації. Людина намагається утвердити себе у власних індивідуальних рішеннях, в результатах своєї діяльності. Все це перевтілюється у зміст власного господарювання, самореалізації, а система соціального обміну є іманентною до таких форм буття. Цією системою

керує ринок, який направляє дії індивідів так, щоб вони якнайкраще відповідали бажанням оточуючих. У діях ринку немає ні стримування, ні примусу. Ринок — це така суспільна система розподілу праці й обміну, яка не керується деякою силою (А. Сміт назвав її “невидимою рукою”), що визначає кожному своє завдання, примушує дотримуватися її “команд”. Тут кожна людина є вільною й інтегрується в цю систему співпраці самостійно. Ринок направляє її (людину) і показує, яким чином вона може краще всього сприяти своєму добробуту та добробуту інших людей.

Ринок — це, можна сказати, остаточна інстанція життєдіяльності людей. Він самостійно упорядковує всю суспільну систему і надає їй сенсу і значення [15, 243]. Це процес, що приводиться в рух взаємодією безлічі індивідів, які співпрацюють в умовах розподілу праці. Ринок не є ні місцем, ні річчю, ні колективною суттю. Він дозволяє всім господарюючим суб’єктам занурюватися постійно в своєрідний “оновлюваний океан нововведень”, розвиватися разом з ними і ставити саму можливість бути споживачем в залежність від здатності входити в ринок зі своїми творчими можливостями. Це дозволяє особі розвивати свої здібності, залучаючись до результатів праці суспільства, інтенсивно удосконалюючи свою працю та формуючи позитивні нововведення, що приймаються ринком. Мимоволі тут проводиться аналогія природи ринку з механізмом циркуляції природи. Хоча органістичний напрям в межах позитивістської парадигми не завжди є прийнятним для інтерпретації суспільного механізму, все ж окремі фрагменти цілком підходять до даної аналогії.

У своїй роботі “Архітектура ринку” американський соціолог, економіст Н. Флігстин спирається на концепцію французького соціолога Бурд’є, аналізуючи ринки саме як поля, в яких є ці самі “бурд’євські” стратегії, і де реалізуються ставки та комбінації.

Важливою особливістю ринку є система соціальної співпраці (партнерства), яка виникає в процесі комплементарного обміну економічними цінностями між людьми, що переслідують свої індивідуальні цілі. Мовою соціологічної теорії його можна охарактеризувати як асоціативну систему, де протікають процеси *зближення, пристосування, зрівнювання, об’єднання, співробітництва під дією специфічних соціальних каталізаторів — суперництва, опозиції, конфлікту.*

Система розподілу праці та відповідна їй система ринкового обміну спеціалізує економічних агентів, диверсифікуючи їх відносини у величезному діапазоні значень. У цьому контексті всі суб’єкти економічної поведінки, незалежно від їхніх статусів і спеціалізації, є передавальними (транзитними) ланками у нескінченній мережі економічного обміну. У її межах кожен суб’єкт, переслідуючи свої персональні інтереси, намагається оптимізувати ці інтереси в процесі цінового пристосування до кон’юнктури попиту і пропозиції, обмінюючись економічними цінностями з подібними до себе. На цій підставі структурується складна система взаємообміну цінностями, основна тенденція розвитку якої заснована на забезпеченні стійких, тривалих і гарантованих зв’язків між агентами ринкової системи. Останні можуть оптимізувати свій економічний інтерес переважно за

умови перерозподілу граничних вигод і витрат між своїми партнерами. Це пояснюється, перш за все, тим фактом, що ринкова система вільного і відшкодувального обміну інформацією є передумовою всіх дій максимізацій, спрямованих на отримання вигоди.

Можна зробити висновок, що всі суб'єкти економічного обміну у тій або іншій формі (мірі) виконують *посередницькі функції* у відношенні один до одного в ринковій системі, тобто є джерелами інформації, потреби, інтересів для інших партнерів ринку. Ці компоненти транслюються по ланцюжках економічного обміну, постійно скорочуючи витрати на пошук інформації і підвищуючи його ефективність. Таким чином, *посередництво*, в його різних спеціалізованих (професійних і непрофесійних) формах, є *іманентною властивістю підприємництва, ринкової поведінки, об'єктивною функцією* кожного, хто вступає в ринковий обмін, систему взаємин, незалежно від того, усвідомлює він це чи ні. Це універсальний інституційний чинник соціально-економічного обміну, без якого такий обмін є просто неможливим.

Соціальний обмін, ринок, посередництво, підприємництво, або, як їх можна назвати, одне з констант природи, є складовими механізми соціального розвитку, вони знаходяться в органічному, причинно-наслідковому і функціональному взаємозв'язку, "круговороті" між собою. Початковим тут є соціальний (у вужчому розумінні — економічний) обмін, який функціонує у формі ринкової системи. Одним із способів реалізації економічного обміну можна вважати посередництво (у розумінні економічного характеру), яке, у свою чергу, є формою і різновидом підприємництва. Підприємництво ж справедливо можна вважати проявом цілераціональної дії, відношення, способу буття людини — установкою на отримання вигоди у формі прибутку (матеріального або іншого). Поле, в якому функціонує система починань раціональних взаємовигідних дій в контексті обміну, можна позначити як ринкове, або просто як ринок. Ринок не виробляє предметів (вигод), а передає інформацію про них і забезпечує процес переміщення різних благ, завдяки чому змінюється їх відносна цінність. У своїй суті він є *системою, механізмом і процесом* розподілу (у широкому значенні) суспільних благ, які зумовлюють відтворювальні цикли людської діяльності: виробництво, обмін, розподіл (у вузькому значенні), споживання суспільних благ. Зміна цін на вигоди в ринковій системі, через цілком природні чи штучні причини та чинники (різноманітні економічні та соціальні важелі), зумовлює те, що ринкові суб'єкти використовують цю обставину для отримання вигоди (прибутку). Орієнтуючись на отримання прибутку і суспільну доцільність, вони роблять певні витрати для того, щоб, переміщуючи товари в часі і просторі, доставити їх від виробників до споживачів. А прагнення до прибутку — це саме те, що дозволяє використовувати ресурси найефективніше. Таким чином, *ринок є системою регулярного, переважно грошового (як універсального еквіваленту), взаємовигідного, добровільного і змагального обміну вигодами*, що безумовно спонукає нас до аналогії з *підприємницькими принципами*. Відповідно до цього визначення ринкова форма господарства виникає тоді, коли регулярний обмін

приходить на зміну випадковому обміну через розвинений розподіл праці. Підприємництво саме і характеризується не поодинокістю, а систематичністю вищевказаних дій. При цьому і ринок, і підприємництво є особливим типом організації з властивими для них способами дії та типами відносин. Підприємницька активність є конституючим чинником ринку. Водночас ринкова інституційна система виконує функції стабілізації різних форм і моделей підприємництва.

Ринок постає частиною суспільного порядку, він ґрунтується на нормативно закріпленому порядку, який забезпечує собі суспільство в природному соціальному процесі об'єднання [17, 214]. М. Флігетін, розвиваючи подібні ідеї, стверджує, що економічні світи — це світи соціальні. Як і соціальні світи вони діють відповідно деяким принципам. Американський соціолог М. Грановеттер розвиває ствердження, що всі форми господарської взаємодії зосереджені в полі соціальних відносин, відповідно назвавши це соціальною “укоріненістю ринків”. Він ще в більшій мірі “осоціалює” і осучаснив соціологічні уявлення ринку, охарактеризувавши його як *мережі взаємодії*. В. Радаєв доповнив зміст визначення М. Грановеттера, розглядаючи ринок як “підтримку соціальних контактів”, “встановлення узгодженого порядку”. В доповнення М. Хеннан і Дж. Фрімен показали, що ринкові ніші є соціальними конструкціями [18]. Є всі підстави стверджувати про соціальну обумовленість, природу ринку. “Ринковість”, якщо так можна виразитися, — є ефективною, і ця ефективність служить передумовою для індивідуальної свободи. У даному ціннісному вимірюванні ринок виступає як форма творчої самоорганізації особи в матеріальній сфері, інакше кажучи, як гарантія самостійного незалежного існування людини. Філософія ринку — це філософія свободи [19, 70–72]. Це і є сутнісними засадами ринку, в межах якого реалізується цілеусвідомлена підприємницька ініціатива.

Виходячи із прояву різних сторін ринку, його цілісності, ми підходимо до такого його визначення. *Ринок — це історично сформований самоорганізуючий та функціонуючий різноманітний соціальний конструкт, який передбачає саморегулюючу сукупність соціальних відносин обмінного характеру в іманентній йому ситуації конкурентності всіх задіяних соціально-активних (підприємливих) суб'єктів з метою отримання соціальної вигоди як правило економічного характеру. Він наділений всіма основними інституційними ознаками (задоволення потреб, регулювання відносин, їх контроль). В конкретному соціально-економічному контексті ринок виступає як соціальний механізм і форма господарювання. Це одночасно і соціальне утворення, і простір взаємодіючих за відповідними принципами та колективними смислами соціально-активних суб'єктів.*

В нашому розумінні поняття “соціально-активні суб'єкти” за характером і змістом наближається до “підприємливих” (з ознаками підприємництва) як в соціально-особистісному, так і в соціально-корпоративному вимірі. Тому поняття “суб'єкти ринку” і “суб'єкти підприємництва” — ототожнюються. Підприємництво формує і функціонує у ринковій системі. Ринок, в свою чергу, стимулює і регулює підприємництво.

Можна стверджувати, що методологічний рух в розумінні явища ринку від економічного до соціологічного аналізу є закономірним і плідотворним у практичному і теоретичному відношенні. Ці положення на перший погляд і здаються очевидними, проте в науковій літературі логіка їхнього зв'язку проаналізована недостатньо. Однак, на наш погляд, вищезазначені положення цілком можуть складати алгоритм і систему соціологічної концептуалізації підприємництва.

Література

1. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления. М., 2003. Гл. 1.
2. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. М., 2003. С. 253.
3. Социум против человека: Законы социальной эволюции. Под ред. М., Хайтун С. Д. 2006. 336 с.
4. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. М.: 1993. Т. 1. Вып. 1.
5. Мизес Л. Социализм: экономико-социологический анализ. М., 1994. С. 77
6. Хайек П. Пагубная самонадеянность. М., 1992. С. 193–194. — Цит. із роботи В. И. Верховина, А. В. Верховина: Посредническое поведение. М., 2005.
7. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. М., 1991. С. 340.
8. Swedberg R. Markets as social Structures//Handbook of Economic Sociology/Ed. by N. Swedberg. N. Y., 1994. P. 225–283. Цитата із роб. Верховина В. И., Верховина А. В.: Посредническое поведение. М., 2005.
9. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. М., 1993. Т. 1. Вып. 1.
10. Радаев В. В. Рынок как идеальная модель и форма хозяйства: к новой социологии рынков. //Социология. 2003. № 9.
11. Swedberg R. Указ. джерело.
12. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. М., 1988. Т. 2. Игры обмена.
13. Хилл П. Рынки как места торговли // Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена; Науч. ред. В. С. Автономов. М., 2004. С. 517.
14. Цит. из раб. Радаева В. В. Что такое рынок: экономико-социологический подход // Экономическая социология. 2006. Т. 7. № 5.
15. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. М., 2000. 877с.
16. Верховин В. И. Либерализм и экономика // Ведомости. 2005 г. 12 апреля.
17. Политическая и экономическая этика / Пер. с нем. С. Курбатовой, К. Костюка. М., 2001. 368 с.
18. Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики. М., 2004. 672 с.
19. Очерки этической мысли в России конца XIX — начала XX вв. / Отв. ред. О. П. Целикова. М., 1985. 320 с.

Е. В. Серый

кафедра теории и истории социологии Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, к. 432, ул. Владимирская, 64, г. Киев-33, 01033, Украина

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И РЫНОК В КОНТЕКСТЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Резюме

Процесс развития предпринимательства является сегодня одной из предметных областей не только экономической теории, но и ряда социальных наук, среди которых важное место занимает социология. Составной частью социологического анализа предпринимательства выступают социальные аспекты рынка. В то же время рынок как социальный феномен является слабо разработанной проблемой в науке. В этой связи здесь главное внимание уделяется вопросам концептуализации предпринимательства в контексте современной рыночной системы. Аргументировано, что рынок как система взаимодействующих между собой хозяйственных звеньев по праву является базовым социально-экономическим институтом общества, стабилизирующим предпринимательство.

Ключевые слова: концептуализация предпринимательства, рынок, теория рынка, институционализация посредничества, обмен, теория социального обмена.

E. V. Seryj

Department of Theory and History of Sociology, National Taras Shevchenko University of Kiev, app. 432, Volodymirska str. 64, Kyiv-33, 01033, Ukraine

ENTERPRISE AND MARKET IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGICAL CONCEPTUALIZATION

Summary

We have a process of development of enterprise today to one of subject domains of not only economic theory but also row of social sciences among which important seat is taken by sociology. The social aspects of market come forward component part of sociological analysis of enterprise. At the same time, market as the social phenomenon is the littledeveloped problem in science. In this connection here main attention is spared the questions of conceptualization of enterprise in the context of the modern market system. It is argued, that a market, as a system of interactive between itself economic links legally is the base socio-economic institute of society, stabilizing an enterprise.

Key words: conceptualization of enterprise, market, theory of market, institutionalization of intermediation, exchange, theory of social exchange.

УДК 316.733

Т. И. Кривошея

старший преподаватель кафедры социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
к. 40, Французский бульвар, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина
тел. 38 (0482) 68-60-92, 80975121662,
e-mail: kalateya@normaplus.com

**МЕДИА-ОБРАЗ НОРМАТИВНОЙ МАСКУЛИННОСТИ
В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ**

Статья посвящена изучению образа модного мужчины. Для достижения цели автор провел контент-анализ статей мужского журнала GQ. Кривошея Т. И. приходит к выводу, что современные мужчины с каждым днем все больше и больше внимания уделяют своей внешности, своему имиджу и для этого все больше потребляют, и это всегда только высокий уровень потребления.

Ключевые слова: мода, метросексуал, масс-медиа, стиль, коммуникация, уровень потребления.

Мода с момента ее широкого распространения стала важнейшим способом развития ценностных ориентаций, установок человека. Следуя ей, он уже должен с определенной периодичностью отказываться от прежних своих представлений о прекрасном, полезном, приятном и принимать те взгляды на свойства вещей, поведение людей, которые она утверждает в данное время. С ее помощью происходит смена культурных ориентиров, вызывая неизбежные изменения и в отношениях между индивидами и общностями.

Выделяются те группы, которые сразу принимают модные нововведения, им в разной степени противостоят другие, более медленно на них реагирующие или даже отвергающие. Внутри этих групп и между ними складываются разные отношения, влияющие на общий процесс социальных преобразований, происходящих в условиях дальнейшего ускорения технического прогресса. В связи с этим *актуальной* социологической проблемой становится изучение различных аспектов *моды* как социокультурного явления, все более и более активно влияющей практически на все стороны жизнедеятельности современного человека.

Мода в одежде является самой первой и наиболее заметной формой проявления этого социокультурного феномена. Современный человек в повседневной жизни постоянно сталкивается с разными ее требованиями к мужчинам, женщинам, взрослым, детям. Он с раннего детства приучается оценивать окружающих по степени соответствия их одежды господствующим в данное время модным тенденциям. Одежда всегда влияла на содержание представлений о прекрасном и безобразном, допустимом и неприемлемом, этичном и аморальном в конкретный исторический пери-

од. В результате мода в одежде прямо или опосредовано воздействует на характер отношений между мужчинами и женщинами, представителями разных поколений, ее приверженцами и критиками [1].

На наш взгляд, *актуальность* данной тематики состоит в том, что на данном этапе развития общества происходит смена представлений о настоящем мужчине, да и он сам изменился. Сегодняшний настоящий мужчина — это мужчина с высоким уровнем потребления, то есть для него главное — престижная марка и высокая цена, все это создает фантом “гегемонной маскулинности”, интерпретируемый как олицетворение социального престижа, успеха, могущества, власти, гендерной нормы. Эталон мужественности репрезентируется сегодня через репертуар образов “*мужчины потребляющего*”. “Вещный”, материальный антураж стал важным компонентом создаваемого мужского стиля жизни [2, с. 101].

Идентичность человека разворачивается в выбираемых им ролях, которые складываются в образ и стиль жизни. В роли проявляется ситуативное “Я”, а в череде ситуаций — стиль жизни как характеристика относительно устойчивых, повторяющихся свойств индивида. Образ и стиль жизни — это относительно устойчивые формы жизнедеятельности, характерные для больших или малых групп людей. В то же время эти формы имеют характер текста. Используя их, люди, с одной стороны, интерпретируют поведение других, их место в обществе, особенности характера и т. д., а с другой — являются средством создания текста о себе, передают окружающим ответ на вопрос “А ты кто такой?”.

Проблематика образа и стиля жизни появляется уже в *классической социологии*. К. Маркс однозначно делал акцент на том, что формы жизнедеятельности определяются господствующим способом производства, то есть речь у него шла только об образе жизни. М. Вебер вводит понятие “стиль жизни”, подчеркивая в то же время, что в его основе лежит “классовая ситуация”, то есть положение на рынке [3]. Однако он отмечал, что классовая (рыночная) ситуация — это лишь исходное условие формирования стиля жизни, не гарантирующее от отклонений. В целом же стиль жизни он связывал прежде всего со статусными группами. Т. Веблен акцентировал внимание на том, как богатство превращается в видимые, демонстрируемые символы экономического успеха. Этот процесс он обозначил понятием “показного потребления” [4].

Категория образа жизни отражает силовой характер социокультурного поля. Образ жизни — это типичные формы жизнедеятельности людей, навязанные полем. Можно дать и иное определение: образ жизни — это социальная структура как совокупность необходимых, типичных индивидуальных практик. Поскольку одно поле включает множество людей, то навязываемые, предписываемые им формы поведения носят типичный характер. Например, все люди, живущие в деревне, живут исходя из ограничений и возможностей, предоставляемых средой. При всем желании нельзя повторить в деревне все особенности городской жизни.

Образ жизни охватывает все стороны социальной жизни человека. Его ядром является труд, способы получения средств к существованию. Однако

одной из его сторон является и образ потребления, то есть совокупность форм потребительского поведения, навязанных социальным полем. Образ жизни и потребления — это необходимость, выскочить за пределы которой можно лишь покидая пределы поля, породившего соответствующие формы жизнедеятельности.

Возрастающая сложность и дифференцированность социума приводят к тому, что для “успешной коммуникации” уже недостаточно определять партнера в рамках только бинарных оппозиций (мужчина/женщина, молодой/старый, богатый/бедный и пр.); идентичность складывается из большего числа компонентов: гендера, статуса, этничности, сексуальной ориентации и пр. На фоне повышения стандартов жизни и благосостояния западное общество уже с конца 1950-х гг. стало рассматриваться в социальной теории как общество потребления (Ж. Бодрийяр, П. Бурдьё, Э. Гидденс, О. Тоффлер, В. Ильин, Л. Ионин и др.). Символами социального статуса становятся потребительские товары, а стиль потребления концептуализируется как один из базовых критериев классообразования в современном обществе. На смену советскому обществу товарного дефицита пришло общество потребительского выбора, дающее своим членам принципиально новые возможности и предъявляющее к ним совершенно иные требования. Появляется субъект общества потребления, ориентированный на активное потребительское поведение, соотносящий свои реальные выборы товаров и услуг с “нормативным” для своей референтной группы стандартом, что позволяет рассматривать потребление в качестве идентификационной матрицы, с помощью которой индивид демонстрирует и закрепляет свое положение в структуре социальной стратификации общества. За последние десять лет доля журнальных материалов, прямо или косвенно посвященных вопросам потребления, значительно увеличилась. Реклама играет большую роль в тиражировании не столько товаров и услуг, сколько в трансляции стилей жизни, являясь способом тестирования реальных потребительских практик на аутентичность, на соответствие заданному образцу. По мнению Ж. Бодрийяра, именно реклама способна лучше всех сказать нам, что же именно мы потребляем через вещи. *“Действительно, реклама не есть некое приложение к системе вещей, ее нельзя отделить от системы или даже ограничить ее “правильными” пределами (рекламой чисто информативной). Именно диспропорциональность позволила ей стать непреложным фактором данной системы, которую она в этом своем качестве “функционально” венчает. В общем и целом реклама — это мир ненужного, несущественного, мир чистой коннотации. Она никак не участвует в производстве и непосредственном применении вещей, и однако она входит неотъемлемой частью в их систему — не только потому, что в ней идет речь о потреблении, но и потому, что она сама становится предметом потребления”* [5, с. 177].

Сегодня можно увидеть группу мужчин, которые говорят о косметических и массажных салонах, кремах, препятствующих появлению морщин, одежде, модных журналах, в общем, делятся той информацией, которой обычно делились дамы. Это — метросексуалы — мужчины нового тысячелетия.

Исследователь Марк Симпсон определил этот феномен заимствования мужчинами традиционно женской модели “прекрасного пола” как “мегасексуальность”, а ее последователей — как “мегасексуалов”. По сути дела, это новые слова для очень старого явления. Модель “мегасексуала” отличается от денди только более явным и четким акцентом на сексуальность, интегрирующую ее традиционную и нетрадиционную формы. “Мегасексуал” получает удовольствие от восхищенных взглядов не только женщин, но и мужчин. Он, таким образом, близок геям и бисексуалам, хотя и не обязательно является таковым, поскольку источник его удовольствия — восхищение окружающих его внешностью. Представитель новой мужской породы, которую журналисты и некоторые исследователи назвали “третьим полом”. Потому что при всех очевидных приметах ухоженности, при всей изысканности вкусов вы остаетесь мужчиной, который в качестве сексуального партнера выбирает женщину, и никак иначе. Мужчиной в традиционном смысле слова, но с совершенно новыми, отчетливо “женскими” привычками и манерами.

Метросексуал — это вовсе не “страшно”, это скорее привлекательно и чарующе. Такие мужчины притягивают взор, на них приятно смотреть и с ними можно бродить по магазинам, не замечая, как улетают время и деньги. Дэвид Бекхэм, Брэд Питт, Том Круз — вот современный пример [6].

Кроме слова “денди”, названий для модника и любителя приукрасить себя и так очень много: “франт”, “пижон”, “щеголь”, “беляк”. Есть также “нарцисс”... и ещё многие и многие другие. И все же “метросексуал” — это немного иначе. И то, как он выглядит, и то, как он живет, — типично для женщин и мужчин нетрадиционной ориентации. Он уравнивает мужское и женское начало, сочетает вкусы тех и других, рождая свои. Получается, что “метросексуальность” ломает стереотипы, стирает границы между гомо- и гетеросексуалами и потому может смело называться третьим полом.

Метросексуал означает буквально “столичный пол”, от греческого *metropolis* — “столица”. Термин “метросексуал” ввел Марк Симпсон, после того как посмотрел одну из серий “Секса в большом городе”, посвященную мужчинам, которые “помешаны” на моде, экзотической кухне и косметике. Симпсон поведал миру, что “типичный метросексуал — молодой мужчина, имеющий достаточно денег и тратящий их на себя”. Он живет в крупном городе, регулярно посещает модные дизайнерские магазины, ночные клубы, фитнес-центры и салоны красоты, отлично разбирается в косметике и модной одежде. Свое свободное время этот франт проводит в бесконечных “тусовках”, вечеринках, не пропускает премьер и презентаций, ибо для демонстрации своих достоинств постоянно нуждается в зрителях [7]. Симпсон считает, что “метро” — абсолютно новый стандарт мужского поведения, а в обществе происходит смена стереотипа настоящего мужчины, который всегда был “могуч, вонюч и волосат”. Хотя если вспомнить, тени метросексуалов мелькали и сотни лет назад. Достаточно упомянуть дендизм. В 20-е годы XIX века в Европе родился

образ идеально одетого мужчины: никаких кружев, париков и роскоши, неброская элегантность. Но, несмотря на скромность, одежда денди была очень дорогой; тогда вошло в моду иметь своего портного, который кроил и шил точно по фигуре. “Настоящий” мужчина должен был переодеваться несколько раз в день, чтобы рубашка всегда оставалась белоснежной. Образ денди носит по преимуществу внешний характер. “Dandy” — англ. щеголь, фат, новое значение этого слова — безусловно одетый человек. Первым образцовым денди считают англичанина Джорджа Брайана Бруммела. Он воплощал тип человека, одетого скромно, но с безупречным вкусом и обычно очень дорого. Бруммел прославился особым искусством: никто не мог так завязать галстук, как он. Денди шили у персональных портных множество вещей на каждый день. Один из денди, немецкий писатель Германн Пюклер-Мускау, сообщал, что каждую неделю мужчине, желающему прослыть элегантным, требуется 20 рубашек, 24 носовых платка, 10 видов брюк, 30 шейных платков, дюжина жилетов и носков [8].

В той мере, в какой в странах постсоветского пространства формируются зоны общества потребления (в основном в мегаполисах), получает распространение и тип денди или “мегасексуала”. Это наиболее желательный для бизнеса тип мужчины-потребителя. Он чувствителен к новинкам. Он смело вторгается в традиционно женскую область средств по уходу за телом, ногтями. Он тщательно следит за своей фигурой и регулярно посещает фитнес-центры. Он всегда выглядит с иголки и проводит у зеркала и в магазинах не меньше времени, чем женщины.

По мнению психологов, нет ничего удивительного в том, что мужчины хотят быть красивыми. В процессе развития общества женщины шли к комфорту, например, брючные костюмы, отказ от корсетов и многослойности в одежде. В настоящее время мужчины решили, по мнению консерваторов, прибегнуть к явным излишествам, что таковым для них не является. Что плохого в том, что мужчины стали больше следить за собой? Эта, так называемая склонность к излишествам — большой плюс как для самих мужчин, как и для тех же салонов красоты, производителей косметики, так как благодаря именно метросексуалам рынок растет и расширяется с каждым годом. Мужская мода сейчас не отстает — юбки Готье, разноцветные блузы и пальто, расшитые янтарем, — таковы последние тенденции мира высокой моды [8].

Хорошая физическая форма и совершенное тело стали символом успеха, достатка, обязательным для преуспевающего мужчины. А хорошему телу нужен загар и дизайнерская одежда.

В современной Украине вещи перестают символизировать жизненный путь своего хозяина, быть означаемыми его идентичности, они начинают определять статус, богатство своего обладателя.

В современном обществе рост значения СМИ связан с их глубинным и разнообразным воздействием на повседневную жизнь. Масс-медиа создают и распространяют знание об обществе, о принципах его организации и функционирования, изобретают и воспроизводят нормативные образы и модели поведения, тем самым активно участвуют в процессе формирова-

ния социальной реальности. Наряду с этим важная роль СМИ в современном обществе определяется их способностью к быстрому реагированию на происходящие актуальные события и процессы, созданию и трансляции в обществе идей, ценностей, представлений. Представления о мужественности и женственности также создаются при помощи СМИ [9].

Итак, *целью* данного исследования является осмысление процесса моделирования мужской гендерной идентичности посредством масс-медиа.

Мы *предполагаем*, что современный модный мужчина в первую очередь тот, кто прославился не только личными достижениями, но и высоким уровнем потребления, прославился настолько, чтобы занять место на обложке журнала.

Отличительная особенность медиаобраза нормативной мужественности — высокая потребительская активность. “Настоящий мужчина” компетентен в мире потребления, обладает необходимым знанием, позволяющим делать выбор, и считает потребительскую активность нормой жизни, а потребление — “мужским” видом деятельности. Это позволяет усомниться в традиционном представлении о том, что мужчины не должны и не любят совершать покупки и ходить по магазинам. Тем не менее в текстах изданий сохраняются предписания традиционного образца, согласно которому “перманентный шопинг — занятие для мужчин генетически чуждое, если только речь не идет о поисках дешевого и качественного” [2, с. 99].

Главная отличительная черта предметов, составляющих идентификационную систему нормативной маскулинности, — престижная марка и высокая цена, что говорит о демонстративности, нарочитой показательности социальной, гендерной привилегированности по сравнению с женщинами и другими, “ненастоящими” типами маскулинности. Бренд для каждого элемента идентификационной системы выполняет две функции: утилитарную, означая качество (“надежность”), и идентификационную, определяя статус владельца. Номенклатура материальных атрибутов, обладание которыми предписывается настоящим мужчинам, охватывает практически все сферы жизнедеятельности: средства передвижения, оружие, аудио- и видео-техника, одежда, парфюмерия, алкогольные напитки и табачные изделия и т. д.

К “мужским доспехам” в текстах журналов причисляются: престижная марка автомобиля, хорошие часы, очки, портсигар, мобильный телефон, авторучка, зонт и прочие аксессуары. Объединение этих вещей в единый “корпоративный стандарт” призвано создать фантом гегемонной маскулинности, однозначно интерпретируемый как олицетворение социального престижа, успеха, могущества, власти, гендерной нормы. Так, часы становятся репрезентантом власти над временем, очки — над знанием и информацией, автомобиль и сотовый телефон — над пространством. Наличие этих аксессуаров является способом публичной презентации принадлежности к группе состоятельных, успешных мужчин [9].

Следует немного сказать о самом журнале. *GQ (Gentlemen's quarterly)* выходит с 1957 года и за более чем сорокалетнюю историю стал одним из

самых авторитетных в мире изданий. Журнал GQ на протяжении многих десятилетий по праву считается во всем мире библией мужского стиля и хорошего вкуса. Русскоязычная версия GQ появилась в 2001 году и стала девятой по счету. Журнал нацелен на удачных, независимых и состоятельных людей, которые ни при каких обстоятельствах не изменяют философии джентльмена.

GQ быстро завоевал на рынке глянцевої продукции совершенно особый статус — умного, стильного, элегантного, красивого и авторитетного издания. GQ не только информирует, но и дает свою трактовку различной информации. Представляя на своих страницах актуальных героев, острые сюжеты, новые идеи и смелый взгляд на мир, GQ уверенно диктует современный мужской стиль.

В ходе проведенного опроса читателей GQ подавляющее большинство ответило, что в GQ можно найти материалы, которые нельзя прочитать ни в каком другом журнале [10].

В GQ читатели ценят:

- 1) практичность и информативность;
- 2) ясность структуры;
- 3) стильный дизайн журнала;
- 4) отличный литературный язык;
- 5) актуальность информации;
- 6) правдоподобность и объективность;
- 7) качество фотографии.

Наше исследование проводилось с помощью одного из методов анализа документов — контент-анализа. В качестве документов для проведения исследования были выбраны журналы GQ за 2005–2006 годы. Из этих журналов было выбрано 17 статей, которые входили в рубрики: “Портрет”, “Икона стиля” и “Обложка”. Количество слов в этих статьях колеблется от 300 до 1500. Каждая проанализированная статья занимала от 2 до 6 страниц.

Авторами данных статей выступают как российские журналисты Анастасия Хачатурова, Сергей Вовк, Алексей Аликсеенко, Оксана Васинко, Александр Кондуков, Николай Усков — постоянные авторы рубрик русского издания GQ, так и зарубежные — Ким Белов, Пирс Морган, Nelle Holmes, Chris Heath, Lucy Kaylin и другие, что является свидетельством того, что некоторое количество статей было переведено из английского варианта журнала GQ. Проанализированные статьи можно отнести к двум основным жанрам: *интервью и очерк*.

Название каждой статьи говорит много о персоне, которая в ней охарактеризована. О его профессии, увлечениях, вкусах, социальном положении. Например “Деньги из плоти и крови”, “Ковбой с тенью”, “Телемастер”, “Человек, который убил чемпионат Англии”, “Большой белый Блэк”, “Отпетый мошенник”, “Строгий юноша” и т. д. Согласно впечатлениям авторов статей, можно охарактеризовать “модных героев” как мужчин, которые “состоялись” в своей жизни. Они либо *актеры, либо бизнесмены, спортсмены, телешоумены или музыканты*.

Как пишет автор Анастасия Хачатурова в статье “Деньги из плоти и крови”, герой статьи бизнесмен и владелец нескольких заводов Вадим Дымов — *“Это человек, который делает самый настоящий “бизнес в стиле фанк”*. Автор рубрики “Обложка”, Chris Heath в своем интервью с солистом группы “50 центов” пишет следующее: “Он производит впечатление абсолютно земного, вменяемого человека — и это немедленно подкупает”. У автора Пирса Моргана в интервью с Гордоном Рамзеем (статья “Гордон Рамзей: горячий fuck off от шефа”) сложилось впечатление, что это энергичный, трудолюбивый и неутомимый мужчина. Это видно из следующих слов автора: *“Вся его фигура источает энергию почти термоядерной мощи. Тем временем его речевой аппарат также исторгает кое-что экстраординарное. Гордон Рамзей — высокооктановый гоночный двигатель с турбонаддувом”*. Свое впечатление от общения с актером Пирсом Бросноном автор рубрики “Обложка” Nelle Holmes изложила следующими словами: *“До кончиков ногтей англичанин, галантный, изысканный джентльмен, который в то же время может послать весь большой мир, — и в этом основная черта его характера”*. Еще одно доказательство популярности, успешности и элегантности героев журнала GQ, можно увидеть в интервью Лусу Каулин с голливудским актером Бредом Питом. Впечатление автора при виде актера: “Не может быть, ведь это один из самых преследуемых парней Голливуда. Он простодушен и естественен, как Кандид и Тарзан, вместе взятые. При этом настоящий голливудский идол, чья жизнь без охраны и присмотра провоцирует любопытство и подражание”.

Все они вовлечены в разные виды деятельности, у них разные интересы и увлечения, разное мировоззрение, каждый уникален по-своему, одним словом, на первый взгляд кажется, что они абсолютно разные, но их объединяет одно, то, что они *успешны, интересны, влиятельны*. Точнее, они — мечта каждой женщины и объект для подражания каждого мужчины. Ими восхищаются, их боготворят. Они добиваются всего, чего пожелают, — своей самоуверенностью, шармом, элегантностью.

Это мужчины-идолы, герои нашего времени — они галантны, изысканны во всем — одним словом, мужчины с “большой буквы” или олицетворение настоящих джентльменов.

Но несмотря на то, что они на данный момент так успешны и знамениты, они не всегда были такими. На пути к этому успеху стояло много преград, много сложностей и, самое главное, много труда. Можно сказать, что ни одному из них не удалось легко то положение, которое он на данный момент занимает. На пути к такому успеху они трудились много и сложно. Они пробовали себя в разных сферах деятельности — начиная от простого работника и заканчивая руководителем высшего звена. И только усиленным трудом и большим желанием смогли добиться поставленных целей и стали теми, кем сегодня являются: кто-то принадлежит к числу тех, кто покорила Голливуд, кто — то из них принадлежит к числу самых популярных музыкантов нашего времени, кто-то стал чемпионом в спорте, кто-то хорошим бизнесменом, владельцем сети заводов и т. д.

Все они позиционируются или лучшие во всем и *потребляют* они тоже все самое лучшее. Одни из них коллекционируют дома и увлекаются архитектурой, другие занимаются спортом и увлекаются машинами, начиная от относительно недорогих и заканчивая такими марками, как “Jeep”, “Ferrari”, “BMW”, “Ford”, и даже раритетами — старые “Jaguar”, “Porsche”. Третьи предпочитают дизайнерскую одежду и аксессуары только самых знаменитых брендов, как Etro, Kenzo, Luis Vuitton, Hugo Boss, Gucci, Prada, Giorgio Armani, Bosco di Ciliegi, LeviS; аксессуары — “Rolex”, “Omega”.

Интересным представляется также отношение героев к женщинам. Из ответов на вопросы “*Как вы относитесь к женщинам?*”, “*Какую роль в вашей жизни играют женщины?*” — были выделены две **основные тенденции**:

1. Женщина для них буквально “святое существо” и они относятся к ней с уважением и любовью.

Примером разделения и согласия с этой позицией являются слова тренера всемирно известной футбольной команды “Челси” — *Жозе Моуринью*: “С большим уважением отношусь ко всем женщинам, особенно к жене. Без любви к жене я не стал бы тем тренером, какой я есть сейчас”. Джош Хартни, которого сейчас относят к разряду “новых классиков” голливудского кино, также разделяет эту позицию, он уважает умных и красивых женщин, сам он “женат и очень счастлив”.

2. Вторая тенденция была отмечена более чем в половине статей и в ней прослеживается идея того, что женщины нужны им лишь как объект для получения сексуального удовольствия и морального отдыха — эту позицию разделяет актер *Джек Блэк*. Рок-музыкант *Стивен Тайлер* полагает, что “работа, то есть занятие музыкой, для него важнее, чем женщины. Женщины мешают ему полностью отдаться творчеству”.

По их словам, женщина и работа — понятия несовместимые, так как когда “...есть и любимая женщина, и работа — невозможно успеть уделить должное внимание и той, и другой”. И в таком случае надо выбирать либо одно, либо другое. Они же отдают предпочтение второму, то есть работе.

Что касается самого главного — жизненных принципов — для наших героев в результате изучения имеющихся статей видно, что у них абсолютно разное мировоззрение и абсолютно разные жизненные ожидания. Некоторые из них ценят каждую минуту своей жизни, стараются прожить ее “красиво”, чтобы в “старости было что вспомнить”, например, *Джордж Клуни* говорит: “Живи так, чтобы проснувшись в 70-й день рождения, знать: ты воспользовался каждым шансом, который предоставляла тебе жизнь”. Для некоторых основная цель в жизни — состояться как личность. Говорит некий *Вадим Дымов* — бизнесмен: “Мне надо сражаться за уважение к самому себе, за свою подлинность”. Другие стремятся найти любовь и семейное счастье — остальное не имеет значения, для третьих образ жизни важнее качества жизни. *Джош Хартнетт* полагает: “Моя жизнь не должна быть ожиданием какого-то счастья. Каждая минута су-

ществования раскрывает мою подлинную сущность, она самоценна”. Есть и такие представители, которые относятся к жизни “легко” и живут только сегодняшним днем. Например, актер *Джек Блэк*: “Я думаю, жизнь — скучная штука, и ее надо заполнять развлечениями” и т. д.

Автор сделал вывод о том, что мужчины с каждым днем все больше и больше внимания уделяют своей внешности, своему имиджу, и для этого все больше потребляют, и это всегда только высокий уровень потребления. Это видно из анализа рубрик журнала, так как в этом издании вопросам моды и стиля посвящается самое большое количество статей, на их долю приходится 44% всей публикуемой информации. Статьи о модных мужчинах и успешных мужчинах, а также интервью с ними занимают около 12,9% печатной площади, то есть больше половины информации, около 56% всего журнала GQ посвящается образу “модного мужчины”. При этом раскрытие данных вопросов невозможно представить без рекламы, которая диктует не только стиль одежды, обуви и так далее, но и стиль жизни модного мужчины.

Итак, можно сделать вывод о том, что медиа-образ современного модного мужчины таков: ему от 30 до 50 лет, красивый, загорелый. Обязательно влиятелен и успешен в бизнесе — естественно он богат. Он ездит на последней модели очень дорогого автомобиля (но под настроение может взять в своем гараже коллекционный “Porsche”). Он одет всегда чисто, красиво, модно, элегантно — будь то спортивный стиль, классический, casual — на него равняются многие. Он отдыхает на модном в этом сезоне курорте (как Бартовская Модная Женщина) [11, с. 295–296]. Либо проводит отпуск с женой в уютном загородном имении. Он развлекается в модных клубах, появляется на тусовках. Он живет “полной жизнью”. При этом надо помнить, что он добивается всего вышеуказанного своим трудом. Он прославился личными достижениями, высоким уровнем потребления, и известен настолько, что мелькает на обложке модного журнала. При этом акцент нужно сделать на том, что он моден не потому, что его фото на обложке глянца, а наоборот: он на обложке — потому что он моден. Вот такой он “модный мужчина”.

В завершение анализа представляется необходимым акцентировать социологический контекст изучения маскулинности.

По мнению И. С. Кона, “маскулинность” имеет три разных значения [12, с. 562]:

— маскулинность как дескриптивная, описательная категория обозначает совокупность поведенческих и психических черт, свойств и особенностей, объективно присущих мужчинам, в отличие от женщин;

— маскулинность как аскриптивная категория обозначает один из элементов символической культуры общества, совокупность социальных представлений, установок и верований о том, чем является мужчина, какие качества ему приписываются;

— маскулинность как прескриптивная категория — это система предписаний, имеющих в виду не среднестатистического, а идеального “настоящего” мужчину, это нормативный эталон “мужчинности”.

Маскулинность трактуется как особая социальная идентичность, которая существует исключительно в определенном социуме и изменяется вместе с ним, а тем самым становится объектом и предметом изучения социологии.

Литература

1. Шихалева Е. А. Обнаженность в женской моде как социокультурное явление: социологический анализ. Автореферат. Екатеринбург, 2005.
2. Чернова Ж. В. “Корпоративный стандарт” современной мужественности // Социологические исследования. 2003. № 2. С. 97–103.
3. Вебер М. и методология истории (Протестантская этика). М., 1985. Вып. 1. С. 35.
4. Ильин В. И. Социология потребления // www.consumers.narod.ru.
5. Бодрийяр Ж. Система вещей. М., 2001.
6. Мода на мужчин: Метросексуал (Оригинальное общественное явление или трансформация мужчины?) // www.womencity.dp.ua.
7. <http://www.diary.ru>.
8. Отменит ли “метросексуализм” войну полов? // news.pravda.ru/society.
9. Чернова Ж. В. Глянцевые журналы: издания для “настоящих” мужчин и современных женщин // www.ecsoman.edu.ru.
10. <http://www.gq.ru>.
11. Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры. М., 2003. 512 с.
12. Кон И. С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире // Введение в гендерные исследования. Часть 1 / Под ред. И. А. Жеребкиной. Х., 2001; СПб., 2001. 708 с.

Т. І. Кривошея

кафедра соціології ОНУ імені І. І. Мечникова

к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

МЕДІА-ОБРАЗ НОРМАТИВНОЇ МАСКУЛІНОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Резюме

Стаття присвячена вивченню образу модного чоловіка. Для досягнення мети автор провів контент-аналіз статей чоловічого журналу GQ. Кривошея Т. І. приходить до висновку, що сучасні чоловіки з кожним днем все більше і більше уваги приділяють своїй зовнішності, своєму іміджу і для цього все більше споживають, і це завжди тільки високий рівень споживання.

Ключові слова: мода, метросексуал, мас-медіа, стиль, комунікація, рівень споживання.

T. I. Krivosheya

Department of sociology, Odessa national University
r. 40, French Bul., 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**MEDIA-IMAGE OF NORMATIVE MASCULINITY: SOCIOLOGICAL
CONTEXT**

Summary

The article is an attempt to investigate the “fashionable men” images presented in luxury magazine (Gentleman’s Quarterly); investigation is carried out by the means of magazine’s content analysis (articles, headlines, ads). Krivosheya T. comes to the conclusion, that modern men put more and more attention on image, distinguished-looking, judgment by appearances and thereby the primarily high level of consumption grows all along.

Key words: fashion, “metrosexual”, mass-media, style, communication, level of consumption.

В. А. Ткач

аспирант кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова,
К. 40, Французский бульвар., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина
E-mail: tvalya@ukr.net, 8-097-7-999-674

**ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ “УБЕЖДАЮЩЕЙ КОММУНИКАЦИИ”
В ПРИКЛАДНОЙ PR-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

В работе рассматривается модель “убеждающей коммуникации” — один из подходов к анализу коммуникативных процессов, и ее основные составляющие в прикладной PR-деятельности. В данном контексте коммуникатор не просто передает сообщение, а пытается внести изменения в пространство восприятия и освоения коммуникации, чтобы перевести своего адресата на новый или иной тип поведения.

Ключевые слова: модель “убеждающей коммуникации”, PR-коммуникация, коммуникатор, канал коммуникации, целевая аудитория.

Коммуникации всегда были объектом как научного, так и практического интереса, но по мере превращения общественного мнения в инструмент глобального влияния роль массовых коммуникаций в обществе становится все более актуальной. На сегодняшний день в мире издаются сотни тысяч наименований новых книг, журналов и газет. Ежедневно на нас обрушивают потоки информации десятки тысяч радиостанций и сотни — телевизионных. Ежеминутно наше внимание выступает объектом настойчивого притязания и жесточайшей конкуренции в информационном поле.

PR-коммуникации, как отмечают исследователи в области Паблик Рилейшнз, также участвуют в конкурентной борьбе, ведущейся в информационной среде. При этом они выполняют четыре основных задачи:

1. Привлекают внимание целевой аудитории.
2. Стимулируют интерес к содержанию сообщения.
3. Формируют потребность и намерение действовать в соответствии с полученным сообщением.
4. Направляют действия тех, кто ведет себя в соответствии с полученной информацией.

Среди множества подходов к анализу коммуникативных процессов мы предлагаем выделить модель “убеждающей коммуникации”, которую можно рассматривать как специфическую модель коммуникации, приспособленную для PR-деятельности. Ведь коммуникатор прикладной коммуникативистики не просто передает сообщение, а пытается внести изменения в пространство восприятия и освоения коммуникации, чтобы перевести своего адресата на новый или же иной тип поведения.

В данной работе мы рассмотрим специфику применения модели “убеждающей коммуникации” и ее основные составляющие в контексте прикладной PR-деятельности.

Анализируя факторы, формирующие процесс коммуникации, можно выявить следующие элементы:

- **Фактор коммуникатора** — задает цели и задачи коммуникации.
- **Фактор целевой аудитории** — определяет интересы адресата, поскольку с человеком лучше говорить на те темы, которые ему безразличны.
- **Фактор канала коммуникации** — задает стандарты канала, выступающие своеобразными ограничителями.

Современные концепции коммуникации и основные положения теории Public Relations рекомендуют использование в качестве основы PR-деятельности модели двусторонней коммуникации. В ней коммуникатор и целевая аудитория связываются контекстом соответствующих им целевых ориентаций, взаимоотношений и общественной ситуации. Тем самым коммуникация выступает как обоюдный процесс обмена сигналами с целью информирования, инструктирования или убеждения. Коммуникативный процесс обуславливается отношениями коммуникаторов, социальным контекстом и основывается на одинаково понимаемых смысловых значениях.

Распространенная модель процесса информирования включает 6 стадий:

- Привлечение внимания к данной коммуникации.
- Обеспечение приема соответствующего сообщения.
- Обеспечение надлежащей интерпретации сообщения.
- Обеспечение запоминания сообщения в целях его последующего использования.
- Инструктирование (стимулирование активности обучения и получение практических навыков).
- Убеждение (направлено на восприятие сообщения, на готовность подчиниться желаниям или точке зрения отправителя сообщения).

На общую готовность целевой аудитории к восприятию сообщения оказывают влияние характеристики коммуникаторов. Их степень влияния зависит от ситуации, темы и времени сообщения. При этом доверие к коммуникатору усиливает готовность целевой аудитории к восприятию сообщения и ценность полученной информации. Общественный статус, надежность и авторитет добавляют вес сообщению. Эти параметры составляют так называемый весовой фактор источника [1, с. 45].

Разные социально-политические системы требуют разных коммуникативных потоков для осуществления коммуникации. Это отражается на выделении разных типов коммуникаторов. Тоталитарные системы тяготеют к инерционности; демократические — к инновациям. Демократическое общество предполагает диалоговую систему коммуникации. В нем функционирует множество источников, имеющих одинаковые права на создание сообщений. В тоталитарном же обществе, развивающем систему иерархической коммуникации, возникает постоянная потребность в лидере [2, с. 28].

Главным для коммуникатора является знание целевой аудитории и наличие адекватных инструментов для ее анализа. В минимально необходимой

сумму знаний о целевой аудитории PR-специалисты включают биографическую информацию, процессы принятия решений, демографические данные, представления аудитории о благоприятных вариантах развития событий и оценки возможных действий аудитории при разных сценариях событий.

Также важными для коммуникатора являются возможности канала коммуникации. При этом разные особенности аудитории — например, национальные или региональные — диктуют ориентацию на различные каналы. При конструировании коммуникации коммуникатор имеет возможность выбирать те или иные характеристики и акцентировать внимание на выгодных для него параметрах.

Иными словами, отправитель в своей модели коммуникации передает не столько сообщение, сколько некоторый код к алгоритму действий целевой аудитории. Наиболее удачным становится тот код, который в максимальной степени близок к уже существующим в сознании получателей поведенческим алгоритмам с положительным контекстом.

Так как коммуникатор формирует желаемое восприятие сообщения аудиторией заранее, результат его интерпретации определяется способом кодирования. В качестве кода может использоваться устная речь (слова лексика, темп, стиль речи), визуальные образы (люди, товары) и их движение, запахи (цветы, духи, продукты питания), звуки (мелодии, интонация и тембр голоса), цвет (яркий, приглушенный), жесты.

Прикладные коммуникативные PR-программы в процессе их создания ориентируются на формирование контекста сообщения, из которого вытекает общий смысл переданных сведений. Это обусловлено тем, что человек, воспринимая информацию, как правило, переносит оценку достоверности с контекста сообщения на весь текст. Причем достоверность контекста для него выше, поскольку контекст сообщения сложнее деформировать, чем сам текст.

Специалист в области коммуникаций Роберт Орт выделяет два основных типа эффективных коммуникаторов — “людей престижа” и “ключевых коммуникаторов” [3, с. 37].

Их объединяет возможность влияния на аудиторию. При этом “людям престижа” более свойственна роль так называемых “привратников мнения”. Они контролируют, какие новости попадут к аудитории. А “ключевые коммуникаторы” сами воздействуют на население.

Роберт Орт также приводит **характеристики источника сообщения**, влияющие в той или иной степени на эффективность информации:

- **Близость к целевой аудитории** (чем ближе коммуникатор и аудитория друг к другу, тем скорее будет достигнуто изменение поведения аудитории).

- **Намерение** (если прослеживается явное намерение к убеждению — аудитория относится к такому сообщению с подозрением. Наилучшая стратегия в таком случае — ненавязчивая демонстрация того, что коммуникатор относится к аудитории с симпатией).

- **Противоречие** (должно быть таким, чтобы сохранилась возможность для общих действий. Поэтому коммуникатор обязан находиться в рамках допустимого для получателя информации приближения).

• **Достоверность** (лицо коммуникатора в глазах получателя информации определяет достоверность сообщения. При этом то, что представляется достоверным для целевой аудитории в одной ситуации, может стать недостоверным в другой).

• **Экспертиза** (чтобы процесс коммуникации был эффективным, коммуникатор должен обладать данными экспертных оценок в обсуждаемой области) [4, с. 40].

Итак, ключевыми для коммуникатора являются такие элементы процесса коммуникации, как целевая аудитория, канал коммуникации, метакоммуникативные знания и контекст. А успех коммуникации зависит от профессионального умения оперировать этими элементами.

В применении модели “убеждающей коммуникации” ключевую роль играет восприятие сообщения целевой аудиторией, которой оно посылается. Разные люди, принимая одно и то же сообщение, могут интерпретировать его по-разному. Они вносят в него различное смысловое наполнение и их реакции могут отличаться значительным разбросом. Таким образом, на результаты восприятия сообщения оказывают преобладающее влияние сами получатели. Они и определяют следующие **правила формирования сообщений**, используемые в практике PR.

• Если целевая аудитория не согласна с позицией коммуникатора, он должен представить соответствующие аргументы.

• Если целевая аудитория заранее согласна с позицией коммуникатора, сообщение окажет большее влияние. Коммуникатор усилит свою позицию, если представит аргументы, соответствующие точке зрения получателей сообщения.

• Коммуникатор обязан учитывать состав целевой аудитории. Если аудитория — высокообразованные люди, коммуникатору необходимо представить аргументы, соответствующие точке зрения данной аудитории.

• Если коммуникатор использует сообщения, включающие в себя вопрос, при ответе на который возможны несколько точек зрения, он не должен уходить от аргументации “невыгодной” для него позиции. В противном случае аудитория, заметив это, отнесется с подозрением к представленным аргументам в пользу защищаемого положения.

• Если не исключается, что корреспонденты, которым адресовано сообщение, получат вскоре убедительную информацию, в которой будет отстаиваться позиция, противоположная защищаемой коммуникатором, то ему необходимо в своём послании изложить обе точки зрения. Это позволит подготовить аудиторию к адекватному восприятию контрсообщения.

Когда источник информации оказывает незначительное влияние на аудиторию, его главной стратегией становится убеждение. Если же коммуникатор имеет преобладающее влияние или контроль над аудиторией, более приемлемы стратегии инструктирования или ориентирования [5, с. 311].

Например, одна и та же идея может быть передана в нескольких вариантах сообщений:

• **Публичная речь** — спичрайтер помогает составить текст выступления, обращая идеи политика в слова, словесные формулы, фразы, которые аудитория поймет и, как предполагается, примет.

• **Пресс-релиз, или ньюс-релиз** — пресс-специалист составляет краткое сообщение о выступлении политика для СМИ, используя опорные пункты речи патрона.

• **Редактор отдела новостей газеты** получает пресс-релиз, корректирует содержание в соответствии с профилем издания и печатает сообщение в газете для широкой публики.

Часто люди не отделяют личность коммуникатора от исходящего от него сообщения. Фактор приятия, симпатии к личности играет важную роль в коммуникации. Включаются такие механизмы управления общественным сознанием, как формирование имиджа.

По мнению PR-специалистов, существуют **четыре основных подхода к формированию эффективных сообщений в модели PR-коммуникаций:**

Стратегия поддержки — использует систему поощрений и наказаний. Применяется по усмотрению коммуникаторов — в зависимости от поведения получателя или складывающейся ситуации.

Стратегия альтруизма — основана на обращении к получателю с призывом оказать помощь.

Стратегия аргументов — использует:

а) прямые требования, в которых коммуникатор не излагает получателю логических обоснований или мотивов своего сообщения;

б) объяснения, в которых коммуникатор излагает аудитории одну или несколько причин своего обращения;

в) намеки, в которых коммуникатор излагает ситуацию или обстоятельства; из них аудитория должна сделать выводы, выгодные для источника сообщения.

Стратегия обмана — ситуацию представляют в несколько искаженном виде, излагают ложные причины или обещают поощрения (наказания), не входящие в сферу компетенции коммуникатора.

Выбор того или иного **канала коммуникации** предполагает разную степень включенности и погруженности получателя сообщения и степени влияния на него. По мнению Маршалла Маклюэна, средства массовой коммуникации следует разграничивать на “горячие” и “холодные”. “Горячие” средства загружают полностью тот или иной орган чувств. “Холодные” — заставляют включаться все органы чувств из-за недостаточной информационной определенности. Радио он относит к “горячим” средствам, телевидение — к “холодным”, поскольку радио “не вызывает такой высокой степени соучастия аудитории в своих передачах, как телевидение. Его роль в том, чтобы создавать звуковой фон или устранять шумы, как в случае с подростком, открывшим в радио средство отгородиться от окружающей его действительности. Телевидение не подходит для создания фона. Оно завлекает вас, и без этого, что называется, не обойтись” [1, с. 62].

Реакция **целевой аудитории** на сообщение определяет результативность (успех или неуспех) коммуникации. Сообщение создает или изменяет от-

ношение аудитории к предмету коммуникации. Обратная связь позволяет оценить результативность сообщения, определить степень достижения цели коммуникации.

В данном контексте представляет интерес теория диффузии Э. Роджерса.

Термином “диффузия” Э. Роджерс определяет “процесс коммуникации инновации через определенные каналы за конкретный промежуток времени с членами социальной системы” [6, с. 43–52].

Согласно воззрениям Роджерса, критической точкой распространения сведений становится 5% популяции. Но чтобы убедить эти 5%, следует охватить своим сообщением 50% аудитории. Лишь когда идея становится достоянием 20% респондентов, она способна жить, не требуя более интенсивной коммуникативной поддержки.

Э. Роджерс определяет шесть этапов, через которые происходит адаптация идеи в массовом сознании: внимание — интерес — оценка — проверка — адаптация (принятие) — признание.

Представляет интерес также его классификация целевой аудитории, основанием для которой послужило отношение получателей информации к новым идеям.

Инноваторы — до 2,5%. Для них характерны мобильность, наличие широких связей за пределами своей организации или традиционного круга общения. Инноваторы с готовностью воспринимают новые идеи.

Ранние принимающие (ранние адаптеры) — респектабельная часть (14–15%) локальной группы, включающая в себя лидеров мнения.

Раннее меньшинство — колеблющиеся представители общества (около 35%), принимающие новые идеи как раз перед тем, как это сделает среднестатистический житель.

Позднее меньшинство (около 34%) — скептики, принимающие решение после того, как это сделает среднестатистический гражданин.

Поздние принимающие (поздние адаптеры) — около 15%. Подозрительны ко всему новому, традиционалисты, принимают решения последними.

Подобная градация целевых аудиторий позволяет правильно выбрать канал коммуникации, сформулировать сообщение, а также отформатировать контекст отношений коммуникатора и получателей сообщения. Ведь согласно модели коммуникационного процесса, коммуникация между источниками сообщений (коммуникаторами) и получателями сообщений (целевой аудиторией) осуществляется в контексте существующих между ними отношений и в определенном социальном окружении.

Рассматривая контекст в процессе коммуникативной PR-деятельности, нужно учитывать тот факт, что все коммуникации, возникающие в процессе отношений, отражают четыре основных измерения человеческого состояния:

- Эмоциональный подъем, спокойствие и формальное отношение.
- Близость и подобие.
- Непосредственность и симпатию.
- Доминирование и подчинение.

Таким образом, коммуникации, возникающие в процессе отношений, помогают участникам этих отношений прогнозировать поведение друг друга. Знание коммуникационного процесса требует не только понимания отношений между коммуникаторами, но и большего — учёта социального контекста, в рамках которого осуществляются коммуникации.

Подводя итог, можно отметить, что основными составляющими PR-коммуникации в контексте прикладной PR-деятельности являются **характеристики коммуникатора, выбор канала коммуникации, структура передаваемого сообщения, специфика целевой аудитории и социальный контекст**. Это связано с особенностями коммуникации в области прикладной коммуникативистики: ведь в данном случае коммуникатор не просто передает сообщение, а пытается внести изменения в пространство восприятия и освоения коммуникации, чтобы перевести своего адресата на новый или же иной тип поведения.

Литература

1. Эраст Галумов. Основы PR. М.: Летопись XXI, 2004.
2. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.
3. Orth R. H. Prestigious Persons and Key Communicators// Military Propaganda. N. Y., 1982.
4. Там же.
5. Arthur A. Lumsdaine and Irving L. Janis. Resistance to Counterpropaganda Produced by One-Sided and Two-Aided Propaganda Presentations// Public Opinion Quarterly 17, 1953. N 3.
6. Center A., Jackson P. Public Relation Practices. Managerial case Studies and problems. Englewood Cliffs, 1990.

В. О. Ткач

ОНУ імені І. І. Мечникова, Інститут соціальних наук, кафедра соціології
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛІ “ПЕРЕКОНУЮЧОЇ КОМУНІКАЦІЇ” В ПРИКЛАДНІЙ PR-ДІЯЛЬНОСТІ

Резюме

В роботі розглядається модель “переконуючої комунікації” як один з підходів до аналізу комунікативних процесів та її основні складові в прикладній PR-діяльності. В даному контексті комунікатор не просто надсилає повідомлення, а намагається внести зміни в простір сприйняття та розуміння комунікації, щоб перевести свого адресата на новий або інший тип поведінки.

Ключові слова: модель “переконуючої комунікації”, PR-комунікація, комунікатор, канал комунікації, отримувач повідомлення.

V. Tkach

Department of Sociology of the Institute of Social Sciences
at Odessa Mechnikov National University.

Office 40, Francuzskiy boulevard, 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**THE APPLICATION OF THE “PERSUADING COMMUNICATION”
MODEL IN THE APPLIED PR-ACTIVITY**

Summary

In this research the “persuading communication” model as one of the approaches to the communication processes analysis and its basic components in the applied PR-activity is considered. In this context a communicator is not just passing a message, he (she) is trying to alter the field of perception and absorption of communication in order to make his (her) addressee to choose new or another type of behavior.

Key words: the “persuading communication” model, PR-communication, the communicator, the communication channel, target group.

Л. В. Стоянова

аспирантка кафедры социологии Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
к. 22, пр. Ак. Глушко, 15, г. Одесса-104, 65104, Украина
тел. 38 (066) 304-06-40
e-mail: L.Stoyanova@bk.ru

**ИНСТИТУТ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В НОВОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ
И СТРАТЕГИИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ**

Анализируются тенденции изменения роли государственной системы здравоохранения в обеспечении социального здоровья в современном обществе. Приводятся основные модели самосохранительного поведения, характерные для периода трансформации общественного сознания в годы становления рыночной экономики в Украине.

Ключевые слова: социальное здоровье, институт здравоохранения, самосохранительное поведение, стратегии индивидуального здоровья.

Понятие “здоровье человека”, отражая результат многочисленных и многовековых усилий, воплощает в себе требования практической жизни и деятельности людей в соответствии с критериями и нормами сформировавшейся культуры. Здоровье — как динамическое равновесие организма и его функций с окружающей средой — рассматривали еще Пифагор и Гиппократ. Качественные характеристики здоровья в значительной мере определяют образ и стиль жизни различных социальных групп населения: уровень их социальной, экономической и трудовой активности. В то же время проявляется и обратная зависимость: стиль жизни человека, степень и характер его активности в быту, в трудовой деятельности, во многом определяет состояние его здоровья.

В течение последних десятилетий повышенный интерес в мировом обществе вызывают проблемы социальной обусловленности здоровья населения, в том числе **социальных функций и структуры организаций здравоохранения и медицины**. С переходом к пониманию здоровья как общесоциальной, а не только медицинской проблемы, показатели здоровья, физического и психического самочувствия стали рассматриваться в качестве кумулятивных индикаторов качества жизни общества в целом и его отдельных слоев.

Социальное здоровье в современном обществе необходимо рассматривать не как простую сумму здоровья индивидов, а как совокупное здоровье нации, региона, складывающееся в результате **целенаправленной социальной политики, деятельности специализированных учреждений здравоохранения, общественных организаций и стратегий социальных групп** (их интеллектуальных, волевых и психосоциальных свойств и качеств) по поддержанию равновесия между природной и социальной средой. В кон-

тексте реструктуризации социума и выстраивания в Украине гражданского общества назревает необходимость в разработке принципиально нового комплексного подхода к анализу уровня социального здоровья общества и пристального внимания как к институциональным, так и личностным формам его поддержания. Острота проблемы актуализируется негативной картиной медицинской статистики, сокращением продолжительности жизни, резким сокращением численности населения.

Задача настоящей статьи состоит в анализе изменения роли системы здравоохранения в системе факторов, обуславливающих уровень социального здоровья населения.

Предметом исследования выступает взаимодействие института здравоохранения с различными институтами общества в процессе формирования моделей самосохранительного поведения.

Социальный аспект института здравоохранения в Украине

Политика стран Европейского региона в области охраны здоровья в XXI столетии по определению ВОЗ должна основываться на таких принципах, как: здоровье — одно из наиболее важных прав человека; справедливость и солидарность в вопросах здоровья и его охраны; участие в охране и ответственное отношение к здоровью всех членов общества; доступность, адекватность и медико-экономическая эффективность систем охраны здоровья.

Для реализации этих положений Конституцией Украины определены основные положения и принципы построения национальной политики охраны здоровья.

Однако, несмотря на относительные успехи в разработке законодательной базы в области охраны здоровья и усилий по созданию соответствующих социально-экономических условий развития медицинской службы, на сегодняшний день еще не удалось решить проблемы отрасли.

При относительно высоком уровне обеспеченности системы здравоохранения врачами (Украина — 40 на 10000 населения, Германия — 20, Англия — 18), Украина характеризуется сравнительно низким уровнем здоровья населения. Показатели заболеваемости и смертности за последние 8 лет выросли на 30–40%. А такие социально значимые болезни, как СПИД, туберкулез, наркомания, заболевания половых органов приобрели характерные черты эпидемий [1, с. 4].

Украина — страна с рыночной экономикой, где существуют и будут существовать разные общественные группы, различие которых можно определять по их отношению к собственности, по материальному достатку, по этническим, демографическим и другим показателям. Развитие рыночных отношений и конкурентной среды в экономике в целом обеспечивает национальному потребителю возможность свободного выбора абсолютного большинства товаров и услуг. В это же время в охране здоровья больной ограничен финансовыми средствами в своем праве свободного выбора места и метода лечения, а “раздаточная” система обес-

печения медицинских учреждений ресурсами, сохранившись в основных чертах с советских времен, вступает в резкое противоречие с общим рыночным “окружением”.

Различные общественные классы, местные самоуправляющиеся общины, профессиональные, возрастные группы, религиозные общины, молодежные объединения, наконец, люди с высокой самоорганизацией, способные востребовать индивидуальные программы здорового образа жизни, — *все эти группы в равной степени нуждаются в качественной медицинской помощи, но у них неодинаковые запросы и возможности получения медицинского обслуживания.* Система здравоохранения как институт социального контроля за уровнем здоровья общества должна иметь дело с каждой из общественных групп, уметь гибко отвечать на их запросы, постоянно расширяя возможности их удовлетворения.

Основная задача, которую нужно решить сегодня, — это обеспечение качественной и доступной для каждого гражданина Украины медицинской помощью. В масштабе Украины медицинские услуги носят преимущественно затратный характер. При этом в связи с тем, что Украина сейчас государство небогатое и не может выделять необходимые финансовые средства на обеспечение нормального функционирования здравоохранения в полном объеме, вопросы о приоритетах развития отрасли должны быть поставлены очень жестко. Специалисты в области медицины считают, что необходимо сосредоточить усилия на основных объемах обычной патологии, которая составляет около 90–95% общей заболеваемости, на ранней диагностике и превентивных мерах по предотвращению тяжелых форм заболеваний.

По мнению экспертов, дефицит государственного финансирования охраны здоровья требует компенсации за счет других источников. Во всем мире участие населения в оплате медицинской помощи является скорее правилом, чем исключением. Даже в таких высокоразвитых странах с государственной системой финансирования охраны здоровья как Канада и Англия, доля участия населения в покрытии затрат на охрану здоровья составляет 26 и 14%, соответственно. В России этот показатель достиг более чем 7%. В Украине он на протяжении многих лет сохранялся в рамках 2% и только в последние годы поднялся до 4–5%. При этом показатели бюджетного финансирования учреждений охраны здоровья в Украине за последние годы не превышали 4% от ВВП, в то время как в Англии этот показатель был 6%, в Германии — 9%, в США — 14% [1, с. 7].

Институт здравоохранения выступает как социальная система: *общность и определенный вид взаимоотношений индивидуумов и их групп в характерных условиях геосоциальной среды.* Однозначно, что совместные усилия государства и общества, направленные на построение медицинской помощи как части системы здравоохранения, в немалой степени закладывают основания общественных отношений, которые будут реализованы в настоящем и будущем.

Рассматривая современные тенденции, следует предположить, что и развитие отечественного здравоохранения наряду с прочими характерис-

тиками должно определяться *изменением сути традиционных отношений врача и пациента*. Если еще вчера в системе взаимоотношений врача и пациента преобладал патерналистский подход — “государство должно создавать равноценные жизненные условия”, “врач *должен* лечить при любых формах запущенного состояния организма”, то отношения эти сегодня в большей степени, чем в период государственного социализма, *наполняются экономическими составляющими, начинают приобретать рыночную сущность* [2]. Помимо классических определений, врач как специалист, помогающий при потере физического и психического здоровья, принимающий роды и продлевающий жизнь, облегчающий страдания страждущих — начинает выступать, в большей либо в меньшей степени, как *производитель медицинских услуг и продавец своего труда и его результатов*.

По результатам опроса населения Одессы ($N=647$, 2002) 91% респондентов считает, что в системе здравоохранения должно иметь место реформирование. 69% опрошенных уверены в том, что оно должно начаться незамедлительно. Пятая часть респондентов (21,8%) выражает опасения относительно самой инициации реформ в локальном варианте и предполагает, что такие преобразования могут быть начаты лишь после принятия закона о системе здравоохранения в государственном масштабе. 4% от числа опрошенных не разделяет общего мнения о необходимости реформ в системе здравоохранения и считает, что надо оставить все так, как есть.

По сути преобразований общественные настроения представлены следующими тенденциями.

Большая часть населения (60,3%) хотела бы сохранить учреждения здравоохранения в государственном подчинении. 16,8% видят целесообразность управления со стороны общественных, специально созданных комитетов и наблюдательных советов. 11,1% ратуют за частную форму медицинских учреждений. Подведомственные (отраслевые) формы управления разделяет 8,5% респондентов.

Ориентированы на систему *государственного бесплатного* здравоохранения — 45,4% от числа опрошенных; готовы платить ежемесячный *страховой взнос* в систему государственного здравоохранения — 41,4%, предпочитают частную практику — 13%.

Самосохранительное поведение и деятельностный потенциал в индивидуальных и групповых стратегиях укрепления здоровья

В социально ориентированном государстве важнейшими областями приложения медицинских усилий становятся детство, материнство и старость. При этом необходимо преодолеть стереотип отношения к этим группам как к иждивенцам, забота о которых обременяет государственную казну и отодвигается на второй план по сравнению с медицинской заботой о работающих людях [3, с. 10]. В отношении взрослых трудоспособных граждан в полной мере должен действовать *принцип индивидуальной ответственности*.

ности за свое здоровье, а попечение о смене поколений должно стать предметом общественной заботы.

Наряду с медициной и институтом здравоохранения в целом важным средством современного человека в защите своего здоровья становится *культура самосохранения*. Она ставит здоровье на определенный уровень в личностной структуре жизненных ценностей. Такая постановка вопроса предполагает субъективную активность в отношении к здоровью, равно как и исключение из жизни факторов риска. Ценности образуют каркас, который хотя и формируется обществом, но обретает независимость и становится механизмом саморегуляции поведения через активную личностную позицию.

В системе ценностных ориентаций респондентов ценность здоровья имеет наивысший индекс (0,83). Однако это не доказывает тот факт, что ценность будет реализована в реальных поведенческих моделях: она может остаться декларативной.

По мнению Головахи и Паниной [44, с. 94–95], согласно данным многочисленных опросов 1989 — 1991 годов, старая система ценностей в значительной степени была отторгнута на уровне индивидуального сознания, господствующая идеология в большей мере отражала декларированную систему ценностей, принимаемую индивидуумами лишь внешне под воздействием угрозы санкций к нарушителям нормативных образцов. Декларативное отторжение ценностей (как и их декларативное принятие) является лишь предпосылкой, а не действенным элементом в реальном процессе преобразования общественной системы.

Социальные ценности и нормы в отношении здоровья определяются социальной политикой государства в отношении здоровья и продолжительности жизни, с одной стороны, и национальным менталитетом и культурными традициями — с другой. При этом даже проживающие в одной семье люди могут иметь разное здоровье при одинаковых экологических, социально-экономических, бытовых и прочих условиях жизни, при одинаковой наследственной предрасположенности. Это определяется различиями самосохранительного поведения, то есть поведения индивида в сфере здоровья: наличием или отсутствием вредных привычек, разным уровнем информированности и грамотности относительно рисков в сфере здоровья, ценности здоровья и степени активности для его поддержания.

Уровень самодетерминации поведения, активного отношения к сохранению и поддержанию людьми своего здоровья является важным показателем здоровья как элемента качества жизни. В этом смысле здоровье выступает как реальный человеческий ресурс, которым можно по-разному распорядиться с неодинаковыми результатами.

Для одесситов содержательный смысл здоровья соответствует его лидирующей позиции в системе ценностных ориентаций: для большинства респондентов (43,9%) здоровье является самым главным в жизни, все важные решения принимаются с тем, чтобы не вредить здоровью. Для 23,3% одесситов здоровье важно наряду с работой, отдыхом, учебой и развлечениями. Женщины ценят здоровье выше (29,4%), чем мужчины (16,1%). Но при

этом женщины (11,2%) могут чаще, чем мужчины (9%), забыть о своем здоровье ради дополнительного заработка, развлечений.

Наибольшее число лиц считает, что состояние здоровья зависит от финансового положения (47,3% опрошенных); 39,7% — приписывают значимую роль качеству питания, что согласуется с выбором преобладающей частью населения здоровой стратегии питания. В зависимости от эффективности работы учреждений здравоохранения поставили свое здоровье 18,4%. Из этого следует вывод — респонденты не склонны делегировать ответственность за свое здоровье институту здравоохранения, но при этом они связывают качество и образ жизни с финансовым положением. Осознавая высокую ценность здоровья в жизни (о чем говорит самый высокий индекс этой ценности), часть одесситов стремится к здоровому образу жизни, хотя и не всегда активно. Только 17,5% респондентов считают, что здоровье зависит, прежде всего, от собственного желания им заниматься. 34% опрошенных приписывают значимую роль состоянию окружающей среды. 8,8% респондентов считают, что состояние здоровья зависит от вредных привычек, которые они не могут преодолеть.

То есть можно говорить о том, что “внешний” локус контроля преобладает над “внутренним” или о преобладании экстернального типа личности. Локус контроля определяется тем, на кого и на что человек возлагает основную ответственность за происходящие события. Если основную ответственность за происходящее человек большей частью принимает на себя, объясняя их своим поведением, характером, способностями, то это показывает наличие у него внутреннего (интернального) контроля. Если же человек имеет склонность приписывать ответственность за все внешним факторам, находя причины в других людях, внешней среде, судьбе или случае, то это свидетельствует о наличии у него внешнего (экстернального) контроля.

Можно заметить, что *стратегии заботы о здоровье носят довольно стереотипный характер*. Многие считают, что прием медикаментов наносит больший вред организму, чем нелечение заболевания вообще. Это можно объяснить, с одной стороны, низкой грамотностью относительно рисков в сфере здоровья, а с другой — низким качеством получаемой медицинской помощи, что формирует нежелание обращаться за ней в дальнейшем. 36,9% опрошенных стараются редко принимать медикаменты, 34,8% при плохом самочувствии обращаются к природным средствам из собственной домашней аптечки и занимаются самолечением. Однако довольно высокий процент опрошенных отметили такую форму самодетерминации в отношении своего здоровья, как отказ от вредных привычек — не курят — 44,8%. При этом женщины традиционно демонстрируют преимущество перед мужчинами в ограничении и исключении из своей жизни вредных привычек (соответственно 28,5% женщин к 16,5% мужчин).

Проведя **факторный анализ**, мы выделили *следующую типологию по основанию целевых поведенческих установок* (см. табл.):

1. “*Экологически ориентированный*” тип, отказывающийся от курения, старающийся не принимать химические медикаменты и заботящийся

о том, чтобы как можно меньше подвергаться воздействию загазованной среды, химических испарений. Ориентируется в поддержании своего здоровья в первую очередь на себя, а не на институт здравоохранения. Основным фактором, влияющим на здоровье, считает неблагоприятную экологическую среду, в том числе различные химические элементы.

2. *“Традиционно-ориентированный” тип* — обращается к специалисту при первых симптомах заболевания, заботится о том, чтобы постоянно высыпаться. Практически идеальное сочетание ориентации на собственные индивидуальные ресурсы как превентивную меру для поддержания здоровья организма (забота о высыпании) и поддержку системных ресурсов (обращается к врачу при первых симптомах недомогания).

3. *“Естественно-гармоничный” тип* — ориентирующийся на природные ресурсы и потенциал своего организма (заботится о постоянном высыпании, а при плохом самочувствии обращается к природным средствам из собственной домашней аптечки).

Социальное здоровье: типология по основанию целевых установок

Целевые поведенческие установки	Экологически ориентированный	Традиционно-ориентированный	Естественно-гармоничный
Заботясь о состоянии своего здоровья, раз в год провожу тщательное обследование	-0,433	-0,127	-0,480
Заботясь о состоянии своего здоровья, не курю	0,410	0,227	-0,334
Заботясь о состоянии своего здоровья, стараюсь меньше подвергаться воздействию загазованной среды, шума	0,568	0,381	-0,01286
Заботясь о состоянии своего здоровья, обращаюсь к врачу при первых симптомах заболевания	-0,467	0,646	0,127
Заботясь о состоянии своего здоровья, стараюсь редко принимать медикаменты	0,697	-0,138	-0,151
Заботясь о состоянии своего здоровья, при плохом самочувствии обращаюсь к природным средствам	0,0561	-0,517	0,667
Заботясь о состоянии своего здоровья, забочусь о том, чтобы постоянно высыпаться	0,124	0,510	0,514

Идеальная модель образа жизни, отражающая предпочитаемый стиль, формируется у человека под влиянием его индивидуально-психологических особенностей, включающих весь спектр психологических качеств — от психофизических, в наибольшей степени обусловленных его органическими особенностями, до социокультурных качеств, сформированных в про-

цессе социализации, в том числе и под влиянием ценностно-нормативной системы общества.

Заключение

Социальная политика развитых стран в отношении здоровья при современной структуре заболеваемости направлена главным образом на превентивные действия. В настоящее время стратегии здравоохранения западных стран опираются на самоформирующиеся группы риска, когда потенциальные больные при проявлении первых симптомов наиболее распространенных хронических заболеваний своевременно обращаются к врачу. Такое поведение возможно только при наличии культуры самосохранения, формирование которой является одной из постоянных целей социальной политики в сфере здравоохранения, с одной стороны, и собственной инициативы в поиске медицинской информации и врачей-специалистов, а также высокой степени доверия к самому институту здравоохранения, с другой.

Литература

1. Літвак А., Погорилй В., Тищук М. Тіньова економіка та майбутнє медицини в Україні. — Одеса: ТЕС, 2001. — 96 с.
2. Тогунов И. А. Врач и пациент на рынке медицинских услуг (по материалам электронной энциклопедии маркетинга, <http://www.marketing.spb.ru/lib-special/togunov/index.htm>)
3. Перспектива-2010. Программа реорганизации медицинской помощи в Украине. — К.: Общественная инициатива за здоровую нацию “Пульс Украины”, 1999. — 96 с.
4. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — 68 с.

Л. В. Стоянова

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, кафедра соціології
к. 22, пр. Ак. Глушка, 15, м. Одеса-104, 65104, Україна

ІНСТИТУТ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В НОВІЙ СИСТЕМІ КООРДИНАТ ТА СТРАТЕГІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я

Резюме

Аналізуються тенденції зміни ролі державної системи охорони здоров'я в забезпеченні соціального здоров'я в сучасному суспільстві. Приводяться основні моделі поведінки по збереженню власного здоров'я, характерні для періоду трансформації суспільної свідомості в роки становлення ринкової економіки в Україні.

Ключові слова: соціальне здоров'я, інститут охорони здоров'я, поведінка по збереженню власного здоров'я, стратегії індивідуального здоров'я.

L. V. Stojanova

Sociology Department of Social Sciences Institute of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine.
fl. 22, Ac. Glushko 15 avenue, Odessa-104, 65104, Ukraine

**INSTITUTE OF HEALTH PROTECTION IN THE NEW A FRAME
OF REFERENCE AND INDIVIDUAL STRATEGY OF HEALTH CARE**

Summary

The tendencies of changing the role of the state system of health protection in the ensuring of social health in the modern society are analyzed. The main models of health care behavior, which are characteristic for the transformation period of public consciousness in the years of formation of market economy.

Key words: social health, institute of health protection, health care behavior, individual strategy of health care.

УДК 316.4.063.3(474)

О. А. Штокало

аспірант кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова
к. 40, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса-58, 65068, Україна
тел.: +38 067 4880918
e-mail: kselur@yandex.ru

ДИТЯЧА ІНВАЛІДНІСТЬ. СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Статтю присвячено вивченню ранньої дитячої інвалідності в контексті соціалізаційного процесу в умовах сучасного українського суспільства. Зроблено спробу надати тлумачення поняття “дитяча інвалідність”.

Ключові слова: здоров’я, дитяча інвалідність, діти з обмеженими можливостями здоров’я та життєдіяльності (діти-інваліди), процес соціалізації, реабілітаційні програми.

Постановка проблеми

В соціальному полі України за часи незалежності держави спостерігають нові тенденції, які в тій чи іншій спосіб впливають на життя як окремої особи, певної спільноти, так й суспільства в цілому. Серед нових соціальних тенденцій, що мають місце в сучасному українському суспільстві, є загострення демографічної ситуації, одним з проявів якої є поширення дитячої інвалідності.

В суспільних науках зазвичай розглядають феномен інвалідності в контексті соціальних проблем “дорослого” населення, насамперед, працездатного віку. Питання ранньої дитячої інвалідності, особливо її соціалізаційний вимір, здебільшого залишається поза увагою соціологів. Відсутність ґрунтовних наукових досліджень у цьому напрямку шкодить успішному розв’язанню проблем, які постають у зв’язку зі збільшенням кількості осіб дитячого віку, в яких встановлено інвалідність, щодо розбудови траєкторії соціалізації, здійснення їхнього соціального захисту в сьогоденні та подальшого формування стратегії соціальної політики держави.

Метою дослідження було обрано вивчення ранньої дитячої інвалідності в контексті соціалізаційного процесу в умовах сучасного українського суспільства та тлумачення її сутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблему соціалізації досліджено в наукових працях видатних західноєвропейських та американських соціологів, психологів, педагогів (Г. Тард, Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, А. Валлон, Ж. Піаже, З. Фрейд, Е. Еріксон,

Т. Парсонс, Ч. Кулі, Дж. Г. Мід, Л. Колберг тощо). Вивчення феномену соціалізації відбувалося в СРСР (О. Осипова, С. Батенін, Л. Сохань, Б. Паригін, Н. Андреевкова, І. Кон) та продовжується в пострадянському науковому просторі (А. Ковальова, В. Луков). Сучасними українськими вченими досліджено загальні характеристики процесу соціалізації (М. Лукашевич), особливості процесу соціалізації дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку (І. Печенко, Ю. Богінська, С. Курінна, Р. Пріма), питання соціалізації осіб з обмеженими можливостями здоров'я та життєдіяльності в Україні (А. Капська, Л. Міщик, З. Зайцева, Б. Сермеев, В. Бондар, В. Липа). Проте питання щодо вивчення впливу ранньої дитячої інвалідності на соціалізаційний процес в умовах сучасного українського повсякдення не стало предметом соціологічного аналізу.

Результати дослідження

Проблема соціалізації в соціології та інших науках, які вивчають цей феномен, залишається актуальною вже понад сторіччя. На протязі цього часу відбувалася еволюція уявлень про процес соціалізації, що було обумовлено низкою причин, серед яких, насамперед, зазначимо зміну поглядів на суспільство та людину, їхню взаємодію. Незважаючи на досить тривалий час вивчення такого явища, як соціалізація, загальновизнаного погляду щодо її сутності не існує. Найбільш "м'яким" та досить розповсюдженим, на нашу думку, можна вважати визначення соціалізації як процесу, завдяки якому "ми навчаємося бути членами суспільства за допомогою двох речей: 1) інтерналізації цінностей і норм, 2) навчання соціальним ролям (робітник, друг, громадянин тощо)". Таке тлумачення поняття "соціалізація" наведено в Оксфордському соціологічному словнику [1, с. 624]. Разом з тим зазначимо, що дана дефініція в повній мірі не дає можливості характеризувати процес соціалізації у трансформаційних суспільствах, до якого належить й українське суспільство, а також не надає відповіді щодо особливостей "нетипової" соціалізації. В трансформаційних суспільствах відбуваються швидкі соціальні зміни, які торкаються різних боків життя людини та призводять до зміни норм, цінностей, зразків поведінки, соціальних ролей тощо.

За даними соціологічних досліджень, які проводяться вітчизняними науковцями, однією зі значущих цінностей є здоров'я. На тлі кризової демографічної ситуації, що склалася в Україні, можна сподіватися на подальше зростання "ваги" здоров'я як однієї з базових цінностей в українському суспільстві.

В наукових працях, що присвячено вивченню феномену здоров'я, наводиться чимало дефініцій, за допомогою яких фахівці намагаються з'ясувати сутність цього поняття, його критерії. Л. Суценко в своєму дослідженні, яке присвячено соціальним технологіям культивування здорового способу життя людини, провела аналіз різноманітних визначень поняття "здоров'я" [2]. Результати цього дослідження підтверджують думку, яку ми поділяємо, про те, що здоров'я в сучасному розумінні не може трак-

туватися лише як відсутність хвороб та (або) дефектів та співпадають з поглядами ВООЗ що до сутності феномену здоров'я.

Разом з тим зауважимо, що тлумачення поняття “здоров'я”, виділення його критеріїв торкаються здебільшого стану існування організму дорослої людини. Водночас проблеми дитячого здоров'я, станів, що характеризують організм у період інтенсивного розвитку, його соціальної складової, не набули ознак міждисциплінарності, на що ми раніше зауважували.

Критична демографічна ситуація, що склалася в Україні, є, на наше переконання, наслідком дії низки чинників та пов'язана, передусім, з не-якісним здоров'ям населення в широкому розумінні цього поняття. Недостатній рівень здоров'я в умовах системної кризи веде до низькою народжуваності та високої смертності, породжує дисбаланс вікової структури (перевага старших поколінь), низьку тривалість життя, сприяє появі нових “хворобливих” поколінь. Раніше ми вже звертали увагу на те, що здоров'я дітей в Україні слід вважати соціальною проблемою, яка потребує прискіпливої уваги науковців та практиків. Оскільки ця проблема вирішується вельми повільно та немає статистичних даних, які б дозволяли стверджувати про позитивні зміни в зазначеному напрямку, ми вирішили продовжити вивчення цієї проблеми і акцентувати увагу на соціалізаційному контексті дитячої інвалідності (ранньої), яка є тяжким наслідком незадовільного стану здоров'я дитини, переважно через соціальні негаразди.

Серед аномалій, які найчастіше спричиняють ранню дитячу інвалідність, фахівці виокремлюють вроджені вади розвитку, порушення нервової, опорно-рухової та сенсорної систем та наголошують, що “Найбільшу питому вагу серед усіх причин дитячої інвалідності займають хвороби нервової системи, що виникли у перинатальному періоді (60–70%), та вроджені вади розвитку” і додають, що захворюваність серед дітей з початку нового століття зросла на 25%, а інвалідність — на 21% [3, с. 2]. За даними Т. Белової, інвалідність в Україні мають 2,4 млн осіб, з них приблизно 350 тис. — діти [4, с. 208].

Наявність значної кількості дітей-інвалідів вимагає розгортання міждисциплінарних досліджень дитячої інвалідності як соціального явища. Проте у вивченні дитячої інвалідності й досі використовують зазвичай галузевий підхід. Зауважимо, що в теперішній час проблемою дитячої інвалідності здебільшого опікуються фахівці такої галузі, як охорона здоров'я.

Підтвердженням нашої думки можна вважати наявність значної кількості публікацій з цієї проблеми в спеціальних медичних виданнях (див., наприклад, публікації з соціальної педіатрії). Досить широке обговорення проблеми дитячої інвалідності на сторінках спеціальних медичних видань свідчить про те, що ця проблема постійно знаходиться в полі зору лікарів, що існують як практичні досягнення в її вирішенні, так й нерозв'язані питання. Своєрідна “монополізація”, хоча й досить природна, дослідження дитячої інвалідності призвела до домінування медичної, або медикалістської, концепції соціалізації дітей з обмеженими можливостями здоров'я та життєдіяльності. Ствердження в попередні часи медичної концепції соціалізації у певній мірі сприяло, на нашу думку, формуванню ізоляціоністсь-

ких тенденцій по відношенню до носіїв інвалідності, їхньої дискримінації (позитивної або негативної).

Зміни в сучасному українському суспільстві надають підстави для створення інших підходів до формування соціалізаційного простору для осіб з функціональними обмеженнями. Для того, щоб обґрунтувати можливість прийняття нових орієнтирів процесу соціалізації, необхідно, на наш погляд, зосередити увагу на всебічному вивченні такого феномену, як дитяча інвалідність, саме в соціалізаційному вимірі. Зазначимо, що у вітчизняній соціологічній літературі практично не висвітлено такий соціальний феномен, як дитяча інвалідність, не з'ясовано його вплив на процес соціалізації, на стабільність транзитного суспільства, не обґрунтовано наукові засади щодо створення відповідної соціальної політики, не приділяється належної уваги дослідженням щодо становлення та існування дитячого інвасоціуму, інших важливих питань, які пов'язані з цим соціальним явищем.

Для того щоб з'ясувати, наскільки проблема дитячої інвалідності є розробленою у вітчизняній науці та соціальній практиці, звернемося до словників та довідників, оскільки саме ці наукові видання представляють узагальнений погляд щодо тлумачення необхідних нам базових понять. Для цього з'ясуємо, яке (які) тлумачення інвалідності, дитячої інвалідності надають довідкові видання.

Поняття “інвалідність” у довідковій літературі визначається як стійке порушення (зниження, втрата) загальної чи професійної працездатності внаслідок захворювання або травми, як тривала або постійна втрата здоров'я внаслідок трудового каліцтва, професійних захворювань, загального захворювання, а також як довготривала або постійна втрата працездатності або значна її обмеженість (див., наприклад, [5, с. 119]).

Інвалідність у довідковій літературі визначають також як “інтегральний показник здоров'я населення, умов життя, праці, і в цілому, середовища існування” та зауважують, що в останні роки спостерігається зростання первинної інвалідності, що значною мірою пов'язано з соціально-економічною ситуацією в країні [6, с. 96–97].

На сучасному етапі трансформацій соціально-економічних процесів поняття “інвалідність” розглядають як складну біопсихосоціальну категорію та визначають як стан, що характеризується обмеженням життєдіяльності людини внаслідок захворювання, травм, уроджених дефектів та потребує здійснення заходів щодо соціального захисту та допомоги [7, с. 93–94].

Визначення дитячої інвалідності словники та довідники не наводять. Відсутність тлумачення дитячої інвалідності у словниках та довідниках слід розглядати, на наше переконання, як певний індикатор відсутності суттєвих зрушень у суспільстві щодо розуміння феномену дитячої інвалідності, декларативності позитивних змін у становищі дітей-інвалідів у сучасному українському суспільстві. Тобто обґрунтованими виявляються припущення про те, що дитячу інвалідність як соціальну проблему всебічно не розглянуто.

Відсутність такої дефініції як “дитяча інвалідність”, безумовно, утруднює досягнення мети дослідження. Для того щоб усунути цю перешкоду та з огляду на попереднє з'ясування базових значень терміну “інвалідність”,

сфокусуємо увагу на визначенні сутності поняття “дитяча інвалідність” та зробимо спробу надати авторське тлумачення цього поняття.

Інвалідність у дітей визначає істотні обмеження життєдіяльності у величезно важливий для розвитку людини період. Обмеження життєдіяльності, обмежений життєвий простір перешкоджають своєчасному та повноцінному засвоєнню дитиною знань, норм, цінностей, соціальних ролей, зразків поведінки. Дитяча інвалідність призводить до соціальної дезадаптації, яка обумовлена порушеннями в розвитку та виникненням через це утруднень у самообслуговуванні, спілкуванні, навчанні, оволодінні в майбутньому професійними навичками тощо. Подолання такими дітьми бар’єрів, які виникають через наявність інвалідності, дозволяє їм позбутися відчуження, інтегруватися в суспільство.

Освоєння дітьми-інвалідами соціального досвіду, включення їх в існуючу систему суспільних відносин вимагає від суспільства певних додаткових ресурсів, заходів, засобів і зусиль. Розробка шляхів інтеграції дітей з інвалідністю в суспільство повинна ґрунтуватися на знанні сутності поняття “дитяча інвалідність”, закономірностей розвитку дитини-інваліда, завдань, умов, критеріїв процесу соціалізації дітей-інвалідів, особливостей перебігу хвороби тощо.

Наведене дозволяє автору розглядати дитячу інвалідність як *соціальне явище, яке пов’язано з виникненням обмежень, що зазвичай неприйнятні життєдіяльності людини з дня її народження до 18 років, внаслідок захворювання (хвороби), уродженого чи набутого дефекту, травми, та пов’язане з недосконалістю людського знання й потребує здійснення додаткових заходів щодо організації умов повноцінного життя.* Таке розуміння дитячої інвалідності дозволяє розглядати її наявність як значну перешкоду в соціалізаційному процесі, яка провокує його спотворення та вимагає особливих умов й додаткових ресурсів для запобігання або нівелювання хибних наслідків “нетипової” (“інвалідної”) соціалізації. Подолання зазначених негараздів полягає в створенні відповідних підходів, які дозволять мінімізувати несприятливий вплив дитячої інвалідності на розвиток дитини та оптимізувати соціалізаційну траєкторію щодо осіб з дитячою інвалідністю. Особливий наголос зробимо на тому, що діти з інвалідністю від народження та діти, які набули такий статус у ранньому дитинстві, найбільш потерпають від обмежень, що шкодять їхньому розвитку та які спричинено станом їхнього здоров’я та відсутністю відповідної соціальної допомоги. Така наша думка підтверджується поглядами багатьох науковців, які вважають, що період раннього дитинства значною мірою впливає на “доросле” життя людини, забезпечує ефективність її соціалізації. Ми не вважаємо тлумачення дитячої інвалідності, що подано, безперечним, та пропонуємо його обговорення з метою поглиблення розуміння сутності дитячої інвалідності як соціального явища та його наслідків і для особи, і для суспільства.

Серед заходів, що сприяють входженню “нетипової” дитини в соціум, може бути передбачено участь таких дітей у реабілітаційних програмах — медичних, освітніх, соціальних, а саме: програмах центрів реабілі-

тації, участь у спортивних змаганнях (інваспорт), освіта в спеціальних та загальних навчальних закладах, додаткова освіта в позашкільних закладах, участь у спеціальних програмах громадських та інших організацій, інші форми залучення дітей-інвалідів до громадського життя.

Сприятливі вивченню такого соціального явища як дитяча інвалідність буде, на нашу думку, й включення даних про дитячу інвалідність до базових показників у відомості, які характеризують рівень життя в Україні та окремих її регіонах.

На наш погляд, кількість випадків дитячої інвалідності, рівень інвалідизації дитячого населення мають бути включеними до відповідних статистичних звітів як показники, що відображають загальну якість здоров'я та життя не тільки дитячого, а й всього населення в Україні, оскільки дитяча інвалідність відбиває не тільки сучасний стан якості дитячого та загального здоров'я, але й дозволяє вносити уточнення щодо демографічної ситуації в країні, прогнозувати подальший розвиток соціальної політики, передбачувати соціальні витрати тощо.

З урахуванням специфіки стану здоров'я дітей з інвалідністю особливу увагу доцільно приділяти вдосконаленню системи соціальної підтримки, охорони здоров'я, реалізації реабілітаційних програм для збереження фізичної та розумової активності таких дітей, максимально створювати умови для подальшого самостійного життя осіб з обмеженими можливостями.

Дослідження, що проведено нами, дозволяє дійти наступних висновків:

1. Дитяча інвалідність є соціальним явищем, яке потребує всебічного вивчення.

2. Зростання числа випадків дитячої інвалідності пов'язано з демографічною кризою, яка панує в Україні.

3. Показники кількості випадків дитячої інвалідності, рівня інвалідизації дитячого населення мають бути включеними до відповідних статистичних звітів як такі, що відображають загальну якість здоров'я та життя населення в Україні.

4. Дитяча інвалідність є значною перешкодою щодо формування соціалізаційного простору особистості.

5. Подолання обмежень, які виникають через інвалідність та спотворюють розвиток дитини, потребує додаткових ресурсів та відповідних умов щодо оптимізації процесу соціалізації.

6. Розв'язання проблеми дитячої інвалідності дозволить мінімізувати її негативні наслідки як для особи, так й для суспільства.

7. Авторське тлумачення дитячої інвалідності може бути предметом подальшої наукової дискусії.

Література

1. Oxford Dictionary of Sociology / Ed. by G. Marshall. — Oxford, New York, 1998. — P. 624.
2. Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини. — Запоріжжя, 1990. — С. 27

3. Знаменська Т. К. та ін. Основні напрямки розвитку неонатології на сучасному етапі // Журнал практичного лікаря. — 2006. — № 5–6. — С. 2–4.
4. Белова Т. Ситуація з дітьми-інвалідами // Реформування соціальних служб в Україні: сучасний стан та перспективи. Зб. статей за матеріалами наук.-практ. конф. Львів, 5–7 червня 2002 р. — Львів, 2003. — С. 207–211.
5. Энциклопедический юридический словарь / Под общ. ред. В. Е. Крутских. — 2-е изд. — М., 1998. — 368 с.
6. Алексеева Л. С. и др. Справочное пособие по социальной работе / Под ред. А. Н. Панова, Е. И. Холостовой. — М., 1997. — 168 с.
7. 100 термінів і понять соціально-трудової сфери. Енциклопедичний словник. — Луганськ, 2005. — 220 с.

О. А. Штокало

аспірант кафедри соціології ІСН ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 40, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса-58, 65068, Україна

ДЕТСКАЯ ИНВАЛИДНОСТЬ. СОЦИАЛИЗАЦИОННЫЙ КОНТЕКСТ

Резюме

Статья посвящена изучению ранней детской инвалидности в контексте социализационного процесса в условиях современного украинского общества. Сделана попытка дать определение понятия “детская инвалидность”.

Ключевые слова: здоровье, детская инвалидность, дети с ограниченными возможностями здоровья и жизнедеятельности (дети-инвалиды), процесс социализации, реабилитационные программы.

O. Shtokalo,

the post-graduate student of Sociology Department of SSI
of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard,
65058 Odessa-58, Ukraine

CHILDREN'S INABILITY. THE CONTEXT SOCIALISATION

Summary

Article is devoted studying of early children's physical inability in a context социализационного process in the conditions of a modern Ukrainian society. Attempt to make concept definition “children's physical inability” is made.

Key words: health, children's physical inability, children with the limited possibilities I am healthy”that abilities to live (children-invalids), socialisation process, rehabilitation programs.

УДК 316.614.4

Т. Є. Мосійчук

викладач кафедри соціології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,
к. 40, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058,
тел.38 (0482) 68-60-92
tamarakozak@ya.ru

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ У ДЕВІАНТНИХ ГРУПАХ

Стаття присвячена особливостям вивчення ідентифікації та самоідентифікації молодих засуджених жінок як соціально-депривованої групи. Особливий наголос робиться на ідеї необхідності соціальної реабілітації як механізму відновлення соціальних зв'язків у соціумі.

Ключові слова: соціально-депривовані групи, соціальна ексклюзія, криза ідентичності, деідентифікація, соціальна реабілітація.

Проблема ідентифікації приваблює зараз дослідницький інтерес соціологів. За тривалий час трансформаційних змін у суспільстві і негативних їх наслідків — економічної кризи, скорочення промислового виробництва, структурної перебудови економіки, зміни соціальної структури та стратифікації, низхідної мобільності, зникнення чи зміни статусу соціально-професійних груп, реального чи латентного безробіття — сформувалися соціально-депривовані спільноти. Поняття соціальної депривації застосовується до тих соціальних груп населення, котрі в чомусь ущемлені в людських правах і не можуть вести повноцінний спосіб життя. Зазвичай до них відносимо дітей, пенсіонерів, інвалідів, безробітних. Під депривацією ми розуміємо позбавлення чи недостатність умов, необхідних для нормального життя.

Таким чином, на фоні масової соціальної депривації визначився феномен масової деідентифікації. Для нинішнього стану суспільства для певних соціально-депривованих груп характерна втрата його членами переконливих критеріїв ідентичності. Відбувається, наприклад, девальвація професійної ідентичності у безробітних. Через відсутність їх підтримки державними інститутами порушується нормальне соціальне самопочуття, втрачається самоконтроль, що призводить до формування у суспільстві певних кризових груп. Тут йдеться насамперед про інвалідів, також про наркоманів, осіб з психічними розладами та суїцидальною поведінкою, алкоголіків і т. п. Осмислюючи цей феномен, Н. Луман [Луман, 1988, с. 96] назвав такі соціальні групи “виключеними” та обґрунтував необхідність суспільної уваги до них. Він представляв їх як колективний феномен, оскільки витоки такої ексклюзії необхідно шукати в самих принципах функціонування сучасних суспільств, по-друге, з його точки зору це не маргінальні групи, а процесуальна сторона розвитку суспільства, оскільки статистика свідчить

про тенденцію зростання цих груп, тому суспільство повинно розпочинати дії щодо попередження стратифікації на цій підставі, змінити функції та матеріальне асигнування соціальних служб.

З соціальної точки зору нас цікавить проблема розриву чи послаблення соціальних зв'язків, кризи ідентичності, продукування нерівності, характерних для процесу “виключення”; з методологічної — накопичення реальними індикаторами категорії “прийнятна ідентичність”; в практичній реалізації — ототожнення тих, хто зіткнувся з життєвими випробуваннями.

Соціологи зараз знаходяться на шляху пошуку теоретичних підходів до проблеми ідентифікації. Більшість соціологів звертаються до психологічних та соціологічних концепцій особистості.

В нашій роботі ми зупинимось лише на деяких питаннях ідентифікації.

Однією із основних проблем, яка підлягає вирішенню, на що вказують С. Макєєв, С. Оксамитна, Є. Швачко [Макєєв, 1996, с. 10], залишається проблемою і понині — проблема ідентифікації суб'єктів дії і поведінки, їх орієнтацій та устремлінь, проблема передбачуваності їх відношення до інших суб'єктів і соціальних інституцій, а також проблема самоідентифікації індивідів і груп — віднесення та зачислення себе до певних соціальних утворень. Якщо суб'єкти через якісь причини стають одноманітними, якщо індивіди втрачають критерії самоідентифікації, то в суспільстві зростає відчуття соціальної дезорганізації, безпорядку та хаосу, знецінення моральної поведінки, загально визнаних цінностей. Таким чином актуалізуються проблеми вивчення процесів деідентифікації, які здебільшого формують колективну девіантність та делінквентність, та процесів реідентифікації — соціально-реабілітаційного впливу на сформовану колективну девіантність та делінквентність.

Складність та багатоступеневість феномену ідентифікації обумовлені існуванням різноманітних його визначень, які акцентують увагу на ту чи іншу його сторону, особливості, властивості [Шульга, 1996, с. 71].

Насамперед, ідентифікація розглядається як обмежений часом акт, пов'язаний з деякою специфічною ситуацією в житті особистості, коли вона під впливом внутрішніх чи зовнішніх причин, а іноді тих і інших у сукупності, періодично зіштовхується з потребою відповідати на питання: “Хто Я?”. Це питання для особистості вкрай складне. І вона відповідає на нього по-різному у залежності від віку і свого соціального стану, в залежності від обстановки в суспільстві, а також посилаючись на свій душевний стан. Інакше кажучи, навіть для однієї і тієї ж самої особистості відповідь на нього в різний час може бути різною.

Тому у найзагальнішому вигляді самоідентифікація особистості може визначатися як “віднесення себе до певного роду, виду, типу з метою усвідомлення, розуміння своєї сутності” [Драганов, 1990, с. 183].

Проблема самоідентифікації актуалізується як в умовах наявності і проявлення багатоманітності в якомусь соціальному просторі. Відносно особистості це означає, що в умовах широких можливостей проявів особистостями своїх індивідуальних характеристик, що ґрунтуються на соціально-культурних джерелах, загострюється проблема ідентифікації, тобто

загострюється проблема вибору. Людина нібито шукає, вибирає для себе стиль, акцент, форму, визначеність своїх зовнішніх проявів.

З іншого боку, проблема самоідентифікації відходить для особистості на задній план, затихає в умовах зовнішньої жорсткої уніфікації її поведінки, в умовах, коли в суспільній свідомості пропагується, підкреслюється спільність, єдність. В результаті може виникнути явище стертої, розмитої самоідентифікації особистості.

А втім, зовнішня уніфікація може викликати своєрідну реакцію з боку особистості, що проявляється у внутрішньому віднесенні себе до інших груп. Тобто уніфікація може стати чинником, який провокує, актуалізує самоідентифікацію особистості.

Однією з найважливіших детермінант людської поведінки є статева роль. Суттєвим контекстом, на фоні якого розгортаються процеси ідентифікації, самоідентифікації та соціальної мобільності є гендерний.

Гендерні контексти рольової поведінки ґрунтуються на тому, що в західній соціології прийнято називати “gender”. Цей термін відноситься до конструювання власне соціального жіночого та власне соціального чоловічого відмінного, тобто тих соціально-культурних утворень, котрі виникають на основі статі і відображають існування в даному суспільстві двох соціально і культурно різних груп. Е. Гідденс називає жінок жертвами “подвійної” дискримінації, маючи на увазі, що працюючи нарівні з чоловіками, відповідальність за виховання дітей та ведення домашнього господарства здебільшого несуть вони.

Тим часом частіше всього дослідники намагаються побудувати єдиний масштаб вимірів, що, як правило, вводиться як еталон на підставі інтерпретації даних досліджень, що проводилися чоловіками й отримані частіше усього або винятково на основі вивчення чоловіків.

Таким чином, виявляється тенденція розгляду поведінки чоловіка як “норми”, а жіночої поведінки — як якогось відхилення від цієї “норми”.

У реальному житті зразки поведінки і цінності жінок часто відрізняються від тих, що утворені іншою статтю. Більше того, у результаті переважання маскулинних цінностей у тих або інших суспільствах жінки беруть під сумнів нормальність своїх стратегій поведінки і починають змінювати їх у бік маскулинності.

Як указують багато дослідників (З. Фрейд, Ф. Піаже, М. Кольберг), поведінкова концепція чоловіків відрізняється від жіночої.

Основні характеристики маскулинної моделі розвитку — це усвідомлення власної автономії, що виявляється в незалежності суджень; неупередженості, незалежності від почуттів, обставин, конкретних ситуацій; підпорядкування універсальним принципам людського існування. Фемінінна модель розвитку характеризується, насамперед, залежністю від інших людей (дітей, близьких), упередженістю, релятивністю суджень у їх ситуативній і емоційній обумовленості [Артемьева, 1992, с. 345–352].

Відмінності в особливостях розвитку і формуванні особистісних властивостей впливають і на характер морального регулювання поведінки чоловіків і жінок.

Моральний аспект чоловічої концепції поведінки, на думку К. Гілліан, формується як результат зіткнення обов'язків, а не конкуренції прав, і для свого вирішення вимагає в більшій мірі формального абстрактного мислення. Така концепція поведінки засновується в соціальному і юридичному відношеннях на моделі моралі справедливості, що припускає визнання рівності усіх людей у правах: на самореалізацію, на життя і т. п. Ця мораль особливо добре забезпечує взаємини людей, що не перебувають у безпосередніх відношеннях, а знаходяться один перед іншим як якісь абстракції, звільнені від конкретних характеристик. Таким чином, мораль справедливості виступає неперсоніфікованою та безпристрасною. Вимоги моралі справедливості універсальні, безпристрасні, і для їхньої реалізації необхідні, насамперед, раціональні здібності.

Маскуліна стратегія поведінки		Раціональні здібності		Універсальність, неупередженість, абстрактність
	Засіб реалізації		Якісні характеристики	
Фемініна стратегія поведінки		Емоційні співпереживання		Особливість, упередженість, конкретність

Мал. 1. Статеворольові стратегії і моральні регулятори поведінки

Жіноча поведінкова концепція пов'язана з проявом турботи і визначає моральний розвиток навколо розуміння відповідальності і взаємозв'язків з іншими. На відміну від чоловічої моральної концепції жіноча модель, на думку К. Гілліан, це мораль індивідуальних відношень і турботи [Гілліан, 1992, с. 352–374]. Вона заснована на почутті безпосереднього зв'язку між людьми, наприклад, відношення матері до дитини визначаються не знанням універсальних принципів, а любов'ю і турботою про неї. Любов і турбота не мислимі без розуміння потреб конкретної, не схожої на інших людини, без “пристрасного” відношення до неї. У цьому випадку якість моральної дії визначається здатністю до співпереживання, співчуття, емоційної чуттєвості. Розуміння того, що немає однакових людей і однакових ситуацій, веде до відмови від універсалізації основи моральної дії, визнання того, що кожний вчинок у контексті моралі турботи неповторний, але й не довільний. Вимоги моралі турботи особливі, пристрасні, конкретні, а їхня реалізація неможлива без спроможності емоційного переживання. Визнання якісної своєрідності жіночої моделі моралі, її унікальної ролі в людському житті призводить до твердження, що мораль турботи може бути обґрунтованою тільки на своїй власній основі.

В умовах економічної кризи, різкого погіршення матеріального стану багатьох сімей жінки, підлягаючи різноманітним стресовим впливам, опиняються в ситуації нелегкого морального вибору між турботою та відповідальністю за близьких і — порушенням швидкоплинних, а іноді, навпаки,

запізнілих правових норм. Емоційність і упередженість при моральному виборі штовхають жінку на ризиковані засоби та способи вирішення життєвих колізій.

Рівень засвоєння соціальних ролей досліджувався на чотирьох об'єктах з метою порівняння. Кожен із об'єктів має власну як уніфікацію (жінки, чоловіки, діти, молодь), а також специфіку, обумовлену родом діяльності (жінки, що відбувають покарання за здійснені злочини, діти-підлітки, що знаходяться на лікуванні в санаторії, чоловіки-офіцери, що несуть службу в українській армії, студентки-дівчата, які здобувають вищу освіту). Особливість дослідження рівня засвоєння соціальних ролей полягає і в тім, що вивченню підлягають громадяни — жінки, які відбувають покарання в ВТК, так і громадяни, що ведуть “нормальний спосіб життя”, — студентки, чоловіки (офіцери) і підлітки.

У нашому дослідженні ми виходили з припущення про зв'язок жіночої злочинності зі стратегіями поведінки, обумовленими як соціальною, так і статевою диференціацією. Обґрунтування цієї ідеї базується на вивченні реальної рольової поведінки і статусно-рольового набору ідентифікацій засуджених жінок.

Відхилення від норми в його кримінальному варіанті пов'язано, на нашу думку, поряд з іншими чинниками, і з утратою фемінінності, тобто жіночності, через розмивання межі статевої ідентичності в недавньому минулому. Обґрунтування цієї ідеї базується на вивченні реальної рольової поведінки і статусно-рольового набору ідентифікацій засуджених жінок.

Посилення уваги до статевої диференціації, на наш погляд, може стати умовою для подолання труднощів трансформаційного періоду і зниження кримінальної поведінки в жіночому середовищі.

Для визначення статусно-рольового набору ідентифікацій був використаний тест М. Куна і Т. Макпартленда “Хто Я? “. Тест являє собою відносно неструктуровану процедуру, у відповідності з якою респонденту пропонується дати до двадцяти різноманітних відповідей самому собі на питання “Хто я? “. Тест, окрім статусно-рольового набору ідентифікацій, дозволяє виявити включеність людини в соціальне середовище, а також його систему ціннісних орієнтацій. Результати використання тесту у соціологічних дослідженнях подані в роботах Т. З. Козлова, Є. Я. Назарчук, В. І. Подшивалкіної і ін. [7–9].

Набір ролей, реалізованих опитуваними, був нами розподілений на декілька типів, пов'язаних із соціальною, професійною, сімейною, побутовою сферами життя, дозвіллям, а також окремо виділялися специфічні ролі у залежності від контингенту опитуваних. До соціально-значимих були віднесені такі ролі, як “громадянин”, “людина”, “особистість”, “одесит”, “українець” і ін. Професійні, фахові ролі — певна назва професії, а також “робітниця”, “спеціаліст”, “підлегла”, “студент” і т. ін. До сімейних — “дружина”, “дочка”, “сестра”, “тітка” й ін. Побутові ролі — “господарка”, “кулінар”, “квіткарка”, “руководильниця” й ін. Дозвілянські ролі включали такі, як “музикант”, “спортсменка”, “танцівниця”, “книголюб” і т. п. Специфічні ролі — уподібнення зі знаками зодіаку, віднесення себе до певного

віросповідання, а також ототожнення з перебуванням у в'язниці: “ув’язнена”, “злочинниця”, “лиходійка”, “зечка” і т. п.

У результаті дослідження було виявлено, що статусно-рольовий набір найвищий у чоловіків (17,6), на другому місці у студенток — 16,4, а в молодих засуджених жінок значно вужчий по відношенню до такого ж набору в чоловічій і студентській вибірках, і майже однаковий із рольовим набором дітей-підлітків — 12,1 і 12,0.

Чоловікам найбільш характерні ідентичності з професійними ролями (4,5). На другому місці ідентичності з дозвілянськими ролями (3,8), ідентичності з соціально-значимими посідають третє місце (3,6), сімейні ролі у чоловіків знаходяться на четвертому місці (3,3), але за кількістю ролей розбіжності незначні, коливання в межах одиниці. Специфічні ролі займають п’яте місце (1,4), а побутові знаходяться на останньому місці і кількість їх складає всього 0,9. Побутові ролі чоловіків у два рази нижчі у порівнянні з підлітками та засудженими жінками, у них по дві ролі на кожного. Таким чином це ще раз підтверджує низьку включеність чоловіків у побутові справи родини, а в деяких випадках відсутність ідентифікації з господарськими справами в домі.

Студентки характеризуються найбільшим ототожненням себе з соціально-значимими ролями (4,0), друге місце посідають сімейні ідентифікації (3,6).

Найбільше важливими із сукупності ролей для засуджених, як і для дітей-підлітків, є сімейні ролі (2,9). На друге місце віднесені соціально-значимі ролі.

Професійні ролі займають у засуджених жінок п’яте місце (1,7), як і в підлітків (1,7). У студенток вони на четвертому (2,47), у чоловіків (4,5) — на першому місці. Низький кількісний показник професійних ролей, віднесення їх на останнє місце жінками, що відбувають покарання, указує на їх низький статус в економічній і фаховій структурах суспільства, що може підштовхнути їх до позасоціальних засобів вирішення своїх матеріальних проблем після відбуття терміна покарання.

Таблиця 1

**Розподіл рольового репертуару різноманітних категорій опитаних
(кількість ролей)**

Типи ролей	Засуджені жінки	Чоловіки	Підлітки	Студентки
Усього:	12,1	17,6	12,0	16,4
— соціально-значимі	2,6	3,6	2,6	4,0
— фахові	1,7	4,5	1,7	2,5
— сімейні	2,9	3,3	2,9	3,6
— побутові	2,0	0,9	2,0	2,2
— дозвілянські	2,3	3,8	2,3	2,8
— специфічні	0,5	1,4	0,5	1,3

Побутові ролі, що характеризують жінку як господиню і хранительку домашнього затишку, знаходяться на четвертому місці після дозвілянсь-

ких, незважаючи на те, що більшість із них мають власних дітей. Це може свідчити про відчуження жінок від соціуму або неповне входження в нього, а також про неповну включеність в неформальну домашню зайнятість.

Специфічні ролі визначалися особливостями кожної із груп, наприклад, чоловіки-офіцери — захисник, військовий і ін.; підлітки (юнаки і дівчата) — учень, хворий, що відпочиває й ін.; жінки — засуджена, злочинниця, арештантка й ін. За кількістю специфічних ролей жінки посідають перше місце, що обумовлено актуалізацією цієї групи ролей і їх усвідомлення в умовах ВТК.

Засуджені жінки в більшій мірі ідентифікують себе за належністю до статі з біологічної точки зору. Сімейні ролі, пов'язані з проявом себе як жінки, матері — на четвертому місці, а соціально-особистісні характеристики — на дев'ятому місці.

Таблиця 2

Якісні характеристики рольового репертуару різноманітних категорій опитаних (ранг ролей)

Ролі	Засуджені жінки	Чоловіки	Юнаки	Дівчата
Статеві ідентичності (жінка/чоловік)	1	6	3	5
Первинна сімейно-рольова ідентичність (дочка/мати, син/батько)	4	3	6	2
Повторна сімейно-рольова ідентичність (дружина/чоловік)	6	1	7	8
Соціально-особистісна ідентичність (особистість)	9	8	5	1
Біосоціальна ідентичність (людина)	3	2	1	4
Субгрупова ідентичність (специфічні ролі)	2	10	9	7

Специфічні ролі посідають друге місце. Таке ранжування ще раз підтверджує слабку включеність засуджених жінок у соціальне життя, незреалізованість у сім'ї, заниження особистісних якостей. Дані дослідження, таким чином, підтверджують існування психологічної деформації особистості жінок, що обрали кримінальні засоби та способи вирішення життєвих проблем.

Якщо порівнювати засуджених жінок із чоловіками, то в останніх більшою мірою простежується самореалізація через сім'ю, що включає і біосоціальну ідентифікацію.

У результаті дослідження було виявлено, що статусно-рольовий набір молодих засуджених жінок значно вужчий по відношенню до такого ж набору в чоловічій і студентській вибірках, і практично однаковий із рольовим набором дітей-підлітків.

Розбіжності в уявленнях про нормативні регулятори соціальної поведінки у чоловіків і жінок особливо проявляються в умовах різких змін (політичних, економічних, культурних, соціальних) в соціумі. Саме в кризові періоди в суспільстві стають актуальними розбіжності в стратегіях пове-

дітки чоловіків та жінок. Суспільство трансформацій вимагає традиціоналізації відношень, тонкої статево-рольової диференціації та спеціалізації, тобто вираженої маскулинності та фемінінності.

Зміна орієнтацій у суспільстві від одноманітних форм поведінки до визнання багатоваріантності і індивідуалізації способів вирішення життєвих колізій призводить до зростання інтересу статево-рольової диференціації та статусно-рольової ідентифікації статі. Рівень засвоєння засудженими жінками соціальних ролей досить низький, у тому числі сімейних та побутових, які в першу чергу характеризують специфіку жіночої соціальності. Це свідчить про їхнє відчуження від соціуму, деформування процесу їх соціалізації. Їх побутова некомпетентність, чи деідентифікація за відсутності повної сім'ї ускладнює їх власний стан та стан їхніх дітей. Кримінальність жінок, прийняття ними специфічних ролей, "прийнятної ідентичності", пов'язана у значній мірі з утратою межі статевої ідентичності чи гендерною незрілістю.

В сучасних умовах, коли формується суспільне самоуправління на всіх рівнях, необхідні різноманітні форми суспільного контролю за процесами відновлення особистості з девіантними проявами поведінки. Самоідентифікація та ідентифікація з соціальними групами нормативної поведінки повинні ґрунтуватися на відновленні соціальних зв'язків у соціумі, де механізмом виступатиме самореабілітація і соціальна реабілітація.

Література

1. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований. — М.: Интеллект, 1988. — С. 95–109.
2. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / Макеев С. А., Оксамитная С. Н., Швачко Е. В. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.
3. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
4. Драганов М. Уровни личности, обусловленные ее самоидентификацией с человеческими общностями // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь. — М.: Наука, 1990. — С. 183.
5. Артемьева О. В. Человек = мужчина + женщина // Этическая мысль. — Республика. — 1992. — С. 345–352.
6. Гиллиан К. Иным голосом // Этическая мысль. — Республика. — 1991. — С. 352–374.
7. Козлова Т. З. Самоидентификация некоторых социальных групп по тесту "Кто Я?" // Социальная идентификация личности — 2. — М., 1994. — Книга 1. — С. 130–160.
8. Назарчук Е. Я. Тест двадцати ответов: какую идентичность мы измеряем? // Социальная идентификация личности — 2. — М., 1994. — Книга 1. — С. 160–178.
9. Подшивалкина В. И. О жизненной позиции инженеров в условиях перехода к рыночной экономике. Интеллигенция в социальных процессах // Социальные технологии: проблемы методологии и практики. — Кишинев: Наука, 1997. — 352 с.

Т. Е. Мосийчук,

кафедра социологии Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова, Института социальных наук,
к. 40, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58.

ОСОБЕННОСТИ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В ДЕВИАНТНЫХ ГРУППАХ

Резюме

Статья посвящена особенностям изучения идентификации и самоидентификации молодых осужденных женщин как социально-депривированной группы. Отдельный акцент делается на идее необходимости социальной реабилитации как механизме обновления социальных связей в социуме.

Ключевые слова: социально-депривированные группы, социальная эксклюзия, кризис идентичности, деидентификация, социальная реабилитация.

T. E. Mosiychuk,

Sociology Department of Social Sciences Institute of Odessa Mechnikov National University, r. 40, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine.

FEATURES OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION IN DEVIATION GROUPS

Summary

Article is devoted to features of identification and self-identification studying of the young condemned women as socially-deprivation groups. The separate accent is done on idea of social rehabilitation necessity as the mechanism of social connections updating in society.

Key words: socially-deprivation groups, social exclusion, crisis of identity, deidentification, social rehabilitation.

М. Туленков

кандидат соціологічних наук, доцент
проректор Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України
Київ, вул. Нововокзальна, 17, ІПК ДСЗУ,
тел. 38 (044) 536-14-96, моб. 8 067-505-34-96

**СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ФОРМА ВІДТВОРЕННЯ
ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ**

Актуальність соціологічного аналізу проблеми організаційної впорядкованості систем соціального управління в перехідному суспільстві зумовлена, з одного боку, нагальними практичними потребами інноваційного реформування організаційних структур управління, функціонуючих в усіх сферах суспільного життя, стосовно їх відповідності сучасним демократичним засадам та глобальним ринковим перетворенням, а з іншого боку — об'єктивними науковими потребами ретельного аналізу різноманітних трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві, в тому числі і в сфері управління, як передумови для створення теоретико-методологічної бази соціологічних досліджень, спрямованих не тільки на вивчення організаційного досвіду удосконалення форм і методів управлінської діяльності як такої, але й на обґрунтування сучасних наукових підходів щодо підвищення ефективності організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління різних ієрархічних рівнів у транзитивному суспільстві в цілому.

Ключові слова: соціальне управління, організаційна взаємодія, перехідне суспільство

Вихідні передумови

Проведений аналіз засвідчує, що дослідження взаємодії в рамках системи соціального управління завжди знаходилося в центрі уваги провідних соціологів світу, оскільки всі соціальні явища (соціальні відносини, процеси, зміни, соціальна структура, статуси, ролі, тощо) виникають насамперед в результаті організованої взаємодії індивідів і соціальних груп.

У цьому зв'язку М. Вебер, один із засновників соціологічної науки, вважав, що в ході взаємодії люди намагаються максимально раціоналізувати свої дії і поведінку з метою досягнення найбільшої економічної ефективності, оскільки для соціальних дій характерними є такі якості, як свідомість, раціональність та зорієнтованість на інших [1, с. 653]. На думку іншого провідного соціолога, П. Сорокіна, взаємодія — це взаємний обмін колективним досвідом, знаннями й поняттями, вищим результатом якого є виникнення “культури”. На соціентальному рівні соціальну взаємодію, стверджував вчений, можна представити у вигляді соціокультурного процесу, в рамках якого колективний досвід людей передається з покоління в покоління. При цьому “кожне покоління до отриманої суми знань (досвіду)

добавляє свою частину, набуту ним протягом життя, і сума колективного досвіду (знання) таким чином постійно зростає” [2, с. 526–527].

Відомий соціолог Дж. Хоманс, розглядаючи соціальну взаємодію в контексті створеної ним концепції соціального обміну вважає, що в процесі взаємодії кожна зі сторін (якою виступають індивіди чи соціальні групи) намагається отримати максимально можливу винагороду за свої дії та мінімізувати при цьому втрати, пов'язані з цими діями [3]. Його колега, провідний американський соціолог Т. Парсонс, стверджував, що соціальна взаємодія на рівні соціальних систем відбувається завдяки “зонам взаємопроникнення” і здійснюється в процесі взаємообміну. Завдяки цьому, вважав вчений, соціальні системи предстають “відкритими”, тобто такими, що знаходяться в стані постійного взаємообміну [4, с. 17–19].

Ще одним науковим напрямом соціологічного вивчення соціальної взаємодії, як показує проведений аналіз, є символічний інтеракціонізм. На думку одного з його засновників Дж. Міда, у взаємодії більш важливу роль відіграє не та чи інша дія, а її інтерпретація. Іншими словами — як та чи інша дія (індивіда чи соціальної групи) сприймається іншим індивідом чи соціальною групою, а також який сенс (символ) їй надається, оскільки люди, стверджував вчений, не реагують автоматично на вплив зовні. Перш ніж відповісти на нього, вони розгадують значення дії, тобто наділяють останню певним символом.

У той же час взаємодія індивідів і соціальних груп в рамках системи соціального управління, яка за своєю суттю є соціальною, а за формою організаційною, залишається ще недостатньо дослідженою з боку соціологічної науки, що суттєво обмежує функціонування різноманітних соціальних утворень в умовах їх трансформації до ринкових відносин та демократизації усіх сфер суспільної життєдіяльності [6]. Більш того, потребують ретельного соціологічного аналізу насамперед закономірності та механізми формування й відтворення організаційної взаємодії в ході реалізації інтересів суб'єктів і об'єктів соціального управління, оскільки це суттєво впливає не тільки на ефективне досягнення загальної управлінської мети, але й на розвиток соціальних утворень і суспільної системи в цілому.

Постановка завдання

Проведений аналіз показує, що сутнісні характеристики сформованого порядку організаційної взаємодії в системі соціального управління, а також і стан самої системи соціального управління в суспільстві, виступають ключовими параметрами соціологічного вивчення характеру відповідності інтересів об'єкта і суб'єкта управління як передумови підвищення ефективності їхньої взаємодії в цілому, спрямованої на досягнення об'єктивної управлінської мети.

У зв'язку з цим головною метою даної статті є дослідження закономірностей формування й відтворення організаційної взаємодії в системі соціального управління, спрямованої на задоволення потреб індивідів і соціальних груп, а також на досягнення об'єктивної управлінської мети.

Виклад основних матеріалів дослідження

Для визначення особливостей формування систем соціального управління в суспільстві, що виступають інституціональною формою організації взаємодії суб'єкта і об'єкта управління, необхідно звернутися до тлумачення самого поняття “система соціального управління” в його структурно-функціональному вимірі, а також до пояснення того, які ролі виконують люди, взаємодіючи між собою в ході підготовки і здійснення управлінського впливу, тобто до пояснення змістовних характеристик соціально-управлінського порядку, що утворюється в системі соціального управління. Це важливо й тому, що соціальні взаємодії (взаємовідносини) “зв'язують людські особистості, а насправді вони зв'язують ідеї, думки й вірування індивідів, які допомагають підтримувати чи протистояти один одному, або їх реальні дії, котрі можуть бути дружніми чи ворожими, кооперативними чи конкретними, або їх (індивідів) інтереси, котрі можуть співпадати чи знаходитися в конфлікті” [7, с. 28–29]. Будь-яке суспільство — це складна самоорганізуюча соціальна система, до складу якої входить множина взаємопов'язаних елементів (підсистем), що знаходяться у відносинах зв'язку один з одним.

У загальному сенсі суспільство складається з двох підсистем: керованої та керуючої (або управляємої та управляючої) [8, с. 63]. Отже, виходячи з традиційного розуміння суспільства як складної соціальної системи, що самоорганізується, соціальне управління виступає в цьому контексті як функціональна підсистема суспільної системи, що “відповідає” за збереження її цілісності, впорядкування її діяльності та подальший її розвиток. Однак проблема головним чином полягає в тому, хто ж входить до складу даної функціональної підсистеми, а також хто саме забезпечує процес самоорганізації суспільної системи. При цьому ряд дослідників вважає, що управляюча (керуюча) підсистема включає в себе лише невелику частину тих людей, які спеціалізуються на виконанні управлінських функцій — тобто суб'єкта управління [9, с. 79–80]. Звідси випливає, що тільки ці люди формують і здійснюють управлінський вплив на суспільну систему як об'єкт управління. Однак в інших наукових працях [10, с. 46] підкреслюється, що визначений тип впливу — коригувальний — існує й з боку об'єкта управління як вплив результату його функціонування, тобто вплив на характер функціонування об'єкта управління. Що стосується першої позиції, то теоретично стан однобічного управлінського впливу суб'єкта управління на об'єкт управління може бути присутнім скоріше як виключення, якщо взагалі таке можливо, оскільки поведінка і дії керованого об'єкта тією чи іншою мірою завжди впливають на поведінку і дії керуючого суб'єкта, змінюючи певним чином його поведінку і його дії. Але при визначених припущеннях стан абсолютного однобічного управлінського впливу стає можливим і відтворюється на практиці особливо тоді, коли це стосується визначення мети розвитку суспільства в цілому. Однак аналіз показує, що такий стан виступає лише як окремий випадок, що взагалі не притаманний соціальному управлінню як такому. Оскільки цей стан характеризує лише зміст конкретного типу соціально-управлінського порядку

в суспільстві, але не його сутність. Теж саме можна сказати і з приводу другої позиції, яка визнає можливість зворотнього коригувального впливу об'єкта управління на суб'єкт управління.

У той же час аналіз показує, що до керуючої (або управляючої) підсистеми входять ті ж самі індивіди, які складають суспільну систему в цілому. Тобто ця керуюча підсистема виступає як частина суспільної системи не в просторовому, а у функціональному сенсі. А сутнісні характеристики соціально-управлінського порядку при цьому ті ж самі, що й соціального порядку взагалі — це взаємне положення і характер взаємодії особливих інтересів людей. Однак індивіди в керуючій підсистемі розглядаються у визначеному аспекті — з точки зору їх включеності або приналежності до процесу управління, завдяки якому вони набувають особливих управлінських якостей, а також утворюють специфічні соціальні групи, організації та інститути, функціонування котрих власне й забезпечує необхідне впорядкування суспільної системи в цілому.

Разом з цим аналіз показує, що змістовний вимір соціально-управлінського порядку систем соціального управління виводиться з загальних законів побудови будь-яких систем управління, що розкриваються та тлумачаться кібернетикою [11, с. 46–48]. Звідси випливає, що в загальному вигляді всі індивіди в системах соціального управління поділяються на суб'єктів і об'єктів управління. Іноді, з метою уникнення вузького підходу до визначення соціального складу керуючої підсистеми, ставиться під сумнів доцільність такого поділу, а пропонується розглядати соціальне управління в його процесуальному аспекті — як сукупність взаємозалежних етапів [12, с. 38–48], або загальних функцій процесу управління. Водночас поділ людей на об'єктів і суб'єктів управління має, на наш погляд, свій буттєвий і пізнавальний сенс, хоча і носить, як правило, відносний характер. У пізнавальному сенсі такий поділ визначає, по-перше, спрямованість управлінського впливу, тобто ким і на кого він вчиняється, а по-друге, відображає здатність людей до здійснення управлінського впливу, тобто вказує на наявність активного положення одних людей стосовно інших. Зі зміною спрямованості управлінського впливу на протилежний змінюється й положення людей в системі соціального управління. Отже, об'єкт і суб'єкт управління виділяються, виходячи з їх соціальних функцій в системі соціального управління. Об'єктом управління виступають, як правило, всі ті люди, на яких спрямований управлінський вплив, який не є зовнішнім стосовно них, і який виникає як відображення їх потреби в спільному існуванні.

У зв'язку з цим важливим для здійснюваного аналізу є розуміння суспільства як об'єкта управління. Суспільство, як відомо, виникає з безлічі взаємодіючих між собою індивідів і соціальних груп, що відрізняються один від одного своїм соціальним станом (соціальним положенням), а також наявністю своїх особливих інтересів. Будучи частинами єдиного суспільного організму, ці соціальні утворення в ході взаємодії набувають загального інтересу, спрямованого на відтворення суспільної системи в цілому, що об'єктивно неможливо здійснити без реалізації загального ін-

тересу. Отже, суспільство як об'єкт соціального управління зі структурної точки зору слід розглядати як соціальну систему, головними елементами якої є індивіди і соціальні групи, що взаємодіють між собою з приводу реалізації загального і своїх особливих інтересів. З функціональної ж точки зору, об'єкт соціального управління — це соціальна діяльність і поведінка даних соціальних утворень (тобто індивідів і соціальних груп), що виступають як носії особливих і загального інтересів, котрі реалізуються в ході визначеної соціальної діяльності.

Причому потреба в реалізації загального інтересу як головна умова задоволення особливих інтересів людей призводить врешті-решт до відокремлення в соціальній системі відповідної соціально-управлінської функції, носієм якої стає керуюча підсистема чи суб'єкт управління. Специфіка останнього полягає у формуванні та здійсненні управлінського впливу на людей з метою впорядкування, спрямованості та узгодженості їхніх спільних дій. Тобто специфіка суб'єкта управління полягає в організації та впорядкуванні взаємодії між індивідами і соціальними групами, а також в узгодженні особливих і загального інтересів для забезпечення спільної життєдіяльності людей в суспільстві. При цьому змістовний аспект управлінського впливу полягає в наданні людям відповідного положення (статусу) в діяльній взаємодії один з одним для збереження цілісності суспільної системи. Отже, суб'єкт соціального управління — це насамперед виразник загального і особливих інтересів індивідів і соціальних груп.

Проведений аналіз вказує й на той факт, що суб'єкт і об'єкт управління складають певну органічну єдність. Соціальне управління є об'єктивною потребою існування й розвитку будь-якої суспільної системи, котра всередині себе виділяє суб'єкт управління для виконання визначеної функції. А останній, в свою чергу, природно не може функціонувати без об'єкта управління, оскільки необхідність і зміст управлінської діяльності не тільки виникають, але й визначаються, виходячи з потреб та інтересів об'єкта управління. Знаходячись у постійній взаємодії з приводу відтворення суспільної системи, а також її цілей і засобів, об'єкт і суб'єкт управління утворюють систему соціального управління, яка й виступає функціональною підсистемою суспільної системи в цілому.

У ході взаємодії в системі соціального управління люди вступають в різноманітні організаційно-управлінські відносини, що реалізуються через здійснення управлінської діяльності. Ці організаційно-управлінські відносини фактично неможливо відокремлювати одне від одного, оскільки вони утворюють єдиний процес: управління неодмінно передбачає організаційні зусилля, а організація не має сенсу без управління [13, с. 246]. Ці відносини, як показує аналіз, розглядаються в спеціальній науковій літературі в різних аспектах: як вид суспільних відносин з погляду їх класової природи, а також з точки зору співвідношення з виробничими відносинами, або з погляду приналежності до надбудови чи базису суспільства [14–18]. У той же час, з погляду конкретизації соціологічного аналізу організаційної впорядкованості систем соціального управління, необхідно розкрити зміст цих відносин як фактора самоорганізації суспільної системи, тобто

як фактора її самовідтворення. Необхідно також дослідити ці відносини з погляду того, як стан організаційно-управлінських відносин визначає особливості формування систем соціального управління, а також положення й характер організаційної взаємодії людей в цих системах з приводу реалізації своїх особливих і загального інтересів, тобто з точки зору змісту соціально-управлінського порядку.

У широкому сенсі під управлінськими відносинами, як показує аналіз, розуміється зв'язок, або взаємодія між людьми з приводу упорядкування й організації спільної життєдіяльності [19, с. 51–52]. Що стосується організаційних відносин, то під ними розуміються взаємозв'язки між елементами організаційної структури систем управління, що відображають місце, функції, права й відповідальність колективів (підрозділів) людей і кожного працівника, а також конкретні технологічні зв'язки між ними [20, с. 131]. Як бачимо, організаційно-управлінські відносини охоплюють різні сторони однієї й тієї ж діяльності, а саме управлінської. Одне слово, ці відносини охоплюють усю сукупність управлінських взаємних впливів, що існують у системі соціального управління, — безпосередніх та опосередкованих. Адже для будь-якого індивіда чи соціальної групи ці відносини є реально існуючими в силу їхньої включеності в різноманітну мережу організаційних взаємодій, котрі не тільки прямо, але й опосередковано, тобто побічно, визначають зміст і спрямованість діяльності індивідів і соціальних груп. Наприклад, підприємство як соціально-економічне утворення знаходиться під прямим управлінським впливом органів державного управління, а також під опосередкованим і прямим впливом з боку товариства споживачів. Однак для реалізації своїх цілей це підприємство так само опосередковано чи прямо впливає на органи державного управління, а також на товариство споживачів.

Разом з цим існування управлінських відносин та їх органічної складової організаційних відносин у вузькому сенсі передбачає взаємини між людьми з приводу організації управління, або виконання ними управлінських функцій, однак вони з необхідністю впливають не тільки саме з цього факту. Ці відносини виникають між людьми там і тоді, де і коли має місце обмін управлінською діяльністю. Отже, ці відносини у вузькому сенсі є одночасно і процесом, і результатом взаємозалежних дій (взаємодій) суб'єктів цих відносин, що виконують взаємообумовлені управлінські функції для реалізації загальної управлінської мети. Водночас необхідно підкреслити і той факт, що суб'єктами організаційно-управлінських відносин реально стають усі носії соціальної діяльності, тобто усі люди, незалежно від їхнього положення в організаційній структурі системи соціального управління. Тобто в ці відносини вступають не тільки ті люди, що займаються управлінням як таким, але й ті, що приймають участь у будь-якій трудовій діяльності, оскільки будь-який вид соціальної діяльності об'єктивно потребує впорядкування, організації, перерозподілу, стимулювання тощо. Тому управлінські відносини та їх органічна складова — організаційні відносини — як би пронизують усі види суспільних відносин (соціальні, економічні, політичні та духовні) [21, с. 64].

При цьому суб'єктом управлінських відносин, як засвідчує аналіз, може виступати як суб'єкт, так і об'єкт управління в залежності від спрямованості управлінського впливу. Оскільки при "входженні" в систему соціального управління відбувається своєрідна трансформація або перетворення відносин між індивідами як елементами соціальної системи взагалі у відносини між ними як елементами організаційної структури системи соціального управління. Тобто відбувається їх "вбудовування" в певний соціально-управлінський порядок суспільства. Отже, при "входженні" індивідів в систему соціального управління відбувається, таким чином, перетворення соціальних відносин на організаційно-управлінські відносини, тобто на відносини суб'єкта і об'єкта управління, а при "виході" з даної системи — навпаки. Наприклад, у родині індивід виступає в ролі батька чи матері, а голосуючи на виборах — у ролі суб'єкта управління.

Натомість аналіз показує, що природа управлінських та їх граничної складової — організаційних відносин, як і інших видів суспільних відносин, має подвійний характер, як об'єктивний, так і суб'єктивний. Ця подвійність їх природи визначає особливості й специфіку формування систем соціального управління. Управлінські, в тому числі й організаційні відносини, є об'єктивними в тому сенсі, що їх стан є незалежний від свідомості й волі окремих учасників управлінського процесу. Як і будь-яка соціальна форма цілеспрямованої взаємодії людей, організаційно-управлінські відносини передують цій взаємодії та певною мірою існують як би автономно. Внаслідок цього вони виступають суттєвим фактором ефективної організації будь-якої людської діяльності. Водночас управлінські та їх органічна складова — організаційні відносини відображають існуючі конкретно-історичні форми організації спільної життєдіяльності людей, які власне й породжують об'єктивну необхідність виконання відповідних управлінських функцій, видів управлінської діяльності, а також певних способів упорядкованого обміну цією діяльністю [15, 25–37]. Одне слово, управлінські й організаційні відносини визначаються станом розвитку суспільства в цілому.

Варто також підкреслити, що однією з важливих сторін життєдіяльності суспільства як фактора формування управлінських відносин є організаційна взаємодія людей у процесі матеріального й духовного виробництва. Ці відносини, як показує аналіз, відображають конкретний стан продуктивних сил суспільства, поділу, спеціалізації й кооперації праці, а також технологічні вимоги організації виробництва тощо. Технологічний процес у соціальному сенсі — це визначена послідовність здійснення відповідних видів діяльності, обміну нею, а також дій людей з приводу досягнення й отримання кінцевого виробничого результату, тобто конкретний соціально-виробничий порядок. Цей порядок фактично й визначає соціальний стан людей, а також взаємодію їхніх особливих і загального інтересів, певні соціальні протиріччя і способи їхнього розв'язання. Порядок соціального обміну полягає в тому, що він служить не тільки для обміну діяльністю, встановлення дружніх відносин, але й для утворення статусних відмінностей між людьми, що є засобом відносин підпорядкування, а також дифере-

нціації влади [22, с. 62–63]. Отже підтримка певним чином впорядкованої взаємодії людей у конкретній соціально-виробничій організації об'єктивно вимагає виконання насамперед конкретних управлінських функцій, видів і змісту управлінської діяльності, відповідних організаційно-управлінських взаємодій, тобто визначеного соціально-управлінського порядку.

Іншою важливою стороною життєдіяльності суспільної системи, що детермінує стан організаційно-управлінських відносин, виступають відносини між людьми з приводу власності. Ці відносини створюють в суспільстві цілком визначену структуру соціально-економічного становища людей, оскільки саме з цих відносин випливає здатність людей обумовлювати реалізацію особливих економічних інтересів один одного. Адже положення людини як власника є положенням суб'єкта соціального впливу, тобто суб'єкта управління, і навпаки. Таким чином, відносини власності слугують первинною основою суб'єкт-об'єктної структури організаційно-управлінських відносин. Однак розглянуті взаємозв'язки не означають, що управлінські та їх органічна складова — організаційні відносини виступають пасивною стороною у взаємодії з організаційно-технологічними відносинами чи відносинами власності, або є їх елементом. Організаційно-управлінські відносини самі активно формують ці відносини, що означає обумовленість їх стану станом інших видів суспільних відносин, а також підкреслює той факт, що конкретний стан розвитку суспільних відносин вимагає для своєї реалізації відповідного й адекватного стану розвитку організаційно-управлінських відносин, і що дана відповідність не залежить тільки від волі людей.

Для здійснення соціологічного аналізу організаційної впорядкованості систем соціального управління в суспільстві важливим є, насамперед, виявлення об'єктивної сторони соціально-управлінських відносин, що впливає з внутрішньої природи організації самого процесу управління, його функцій. З погляду кібернетики, управління означає вплив на предмети, процеси й об'єкти відповідно до відхилень регульованого параметра від заданої величини для приведення системи в необхідний стан свого функціонування, який фактично є вихідним моментом організації процесу управління. Отже, необхідний стан соціальної системи — це той стан, що забезпечує реалізацію її функцій в мінливому зовнішньому середовищі, який визначається таким поняттям, як мета [23, с. 10–15]. Якщо цілісність суспільства є його здатністю розвивати соціальні якості індивідів, то управлінська мета представляє собою певний спосіб організації життєдіяльності людей, що забезпечує формування цієї здатності. Отже, управлінська мета, що виступає об'єктивною основою організації управлінських відносин, обумовлена, насамперед, об'єктивністю самого процесу цілеспрямованої діяльності [24, с. 37–51]. Установлення мети соціального управління означає, таким чином, не тільки визначення бажаного, можливого стану спрямованості управлінського процесу, але й бажаного стану розвитку суспільної системи в цілому. У цьому фактично й полягає сутність процесу цілепокладання, який має свої етапи, процедури і соціально-управлінські механізми.

Необхідно при цьому зазначити, що особливість соціального управління пов'язана, насамперед, з координацією та узгодженням різних видів соціальної діяльності, внаслідок чого управління об'єднує різні види цієї діяльності в певну цілісність для отримання кінцевого результату, котрий досягається на основі цілепокладання. Тому ефективність процесу цілепокладання — визначальна умова ефективності всієї системи соціального управління, оскільки зміст останньої функціонально організується (самоорганізується) саме для досягнення визначених цілей [8, с. 55]. Отже, етапи цілепокладання, як показує аналіз, відображають особливості процесу вироблення й реалізації управлінської мети, що в свою чергу об'єктивують цільову взаємодію людей. На вихідному етапі формування мети остання виникає як уявлення про нагальні потреби, інтереси і положення людей стосовно задоволення цих потреб (інтересів) як таких, з погляду необхідного стану (положення) самого індивіда чи соціальної групи в суспільстві, незалежно від можливостей досягнення певного стану.

Отже управлінська мета виступає в даному випадку певною моделлю, що спрямовує дії людей на досягнення бажаного майбутнього. Тим самим на першому етапі цілепокладання відбувається усвідомлення індивідами мети так би мовити в чистому (ідеальному) вигляді. Отже, сам факт усвідомлення мети в даному сенсі є не що інше, як визначення певного ідеалу. При цьому сам ідеал — це особливий образ мети, на що вказував І. Кант, який визначав ідеал як проявлену досконалість, що характеризується повним і абсолютним подоланням усіх протиріч між потребами індивідів і можливостями їхнього задоволення [25, с. 68–72]. У даному контексті мета-ідеал є відображенням усвідомлення саме такого стану, що існує окремо для індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Тобто усвідомлення мети-ідеалу для індивіда чи соціальної групи означає розуміння ними такого стану, за якого будуть подолані (переборені) розходження між індивідуальними та груповими можливостями їх задоволення. Водночас на рівні суспільної системи в цілому — це усвідомлення такого стану відносин між людьми, за якого їх положення в суспільстві забезпечує подолання цих розходжень. Ці два види мети, як показує аналіз, є елементами складної структури мети-ідеалу як відображення потреб відтворення цілісності суспільної системи, що сприяє формуванню її стану у майбутньому і є початковою ланкою процесу цілепокладання.

Отже мета-ідеал, як показує аналіз, не є щось постійне та усталене, оскільки вона змінюється відповідно до зміни самих індивідів та соціальних груп. Ідеал як кінцева мета, як непротирічливий стан є фактично недосяжною, хоча з цього приводу й виникають своєрідні питання [26]. Адже фактично сама зміна індивідів чи соціальних груп припускає виникнення нових потреб та інтересів і пов'язаних з ними протиріч. Однак недосяжність мети-ідеалу як непротирічливого стану не означає її безглуздість для управління. І хоча сам ідеал не є безпосередньою метою управління, оскільки він все-таки виступає для останнього як ідея встановлення визначеного соціально-управлінського порядку, що регулюється. Більш того, ідеал вказує управлінню на той стан, у напрямку якого повинен відбуватися рух

індивідів, соціальних груп чи суспільства в цілому, хоча й не говорить про конкретне, практичне вираження результату цього руху.

Таким чином, мета-ідеал є споконвічною формою цілеспрямованої діяльності людей на всіх рівнях організації соціального життя. Вона служить безперервною метою розвитку суспільної системи на відміну від її дискретних цілей. Мета-ідеал характеризує насамперед сутнісні якості суспільної системи, що притаманні останній до тих пір, поки вона зберігається в часі і в просторі, тобто в безупинному розвитку цих якостей фактично й відбувається рух даної системи. Наприклад, справедливість і рівність є сутнісними якостями демократичної суспільної системи, до повного досягнення яких вона прагне. Одне слово, мета-ідеал задає системі соціального управління загальну спрямованість розвитку, а також визначає способи її досягнення. Отже, мета-ідеал виступає абстрактною метою соціального управління, однак сама по собі вона ще не вказує на безпосередній зміст управлінської діяльності, для чого потрібна конкретизація мети-ідеалу, що складає другий етап процесу цілепокладання. Протиріччя в суспільстві, як показує аналіз, часто-густо виникають з приводу стану його конкретних властивостей, зміна котрих забезпечує рух суспільної системи в напрямку мети-ідеалу. Отже виявлення змісту цих властивостей власне й складає зміст конкретизації мети-ідеалу, необхідної для здійснення ефективного управління суспільною системою.

Конкретизація мети-ідеалу суспільної системи означає розкриття змісту тих складових життєдіяльності індивідів і соціальних груп, що забезпечують розвиток їхніх соціальних якостей. По-перше, це визначення структури матеріальних і духовних потреб людей, що забезпечують їхній особистісний розвиток. По-друге, це аналіз і впорядкування тих видів соціальної діяльності, здійснення яких пов'язане із задоволенням матеріальних і духовних потреб людей. По-третє, це визначення структури тих соціальних якостей, що дозволяють встановити зв'язки між людьми, а також відтворювати їх усталену соціально-діяльнісну взаємодію. По-четверте, це організація системи відносин між людьми з приводу задоволення їх потреб і обміну соціальною діяльністю.

Отже, визначення розриву між реальними, тобто сформованими потребами існування індивідів (соціальних груп) і можливостями їхнього задоволення — є не що інше, як процес усвідомлення конкретної мети соціального управління, в якій визначено образ предмета, тобто результату безпосередньої управлінської діяльності. Водночас усвідомлення мети-ідеалу і конкретних цілей соціального управління здійснюється в ході організаційної взаємодії індивідів і соціальних груп, під час якої відбувається співвіднесення їхніх інтересів і визначення способів розв'язання протиріч, що виникають між ними в ході організованої цільової взаємодії. Причому способи організації даної взаємодії між людьми в суспільній системі є передумовою встановлення певного соціально-управлінського порядку, а процес цілепокладання в цьому контексті служить об'єктивною основою даного порядку.

У зв'язку з цим конкретна мета соціального управління виступає як бажаний стан реалізації особливих і загального інтересів людей в суспіль-

ній системі. Однак сама по собі ця мета, будучи необхідною передумовою певних змін у суспільній системі, не спроможна забезпечити реалізацію останніх. Для цього необхідне здійснення третього етапу процесу цілепокладання — усвідомлення дій індивідів і соціальних груп та предметів їхніх дій, що необхідні для здійснення визначених соціальних змін, і які виступають як засоби їх реалізації. Отже тільки в сполученні з наявними засобами, адекватними конкретній меті соціального управління, остання перетворюється на реальну мету управлінської діяльності, на дійсний її результат.

Однак у співвідношенні управлінської мети і засобів управління існують, як показує аналіз, істотні розходження, такі як знеособленість мети і засобів управління та їх діалектичний зв'язок. Зокрема, в меті представлений бажаний соціальний стан суспільної системи, в якому визначальним є його відповідність потребам та інтересам людей, а в засобах, у свою чергу, виражаються дії людей стосовно їх реалізації. Причому якісні розходження між змістом управлінської мети і засобами управління зумовлюють певні відмінності в побудові соціально-управлінських механізмів їх усвідомлення. Тобто подібність даних механізмів впливає з їх єдиної соціальної природи, що лежить в основі формування управлінської мети і визначення засобів управління. Мета як бажаний стан суспільної системи є відображенням потреб та інтересів людей, так само й дії людей визначаються їхніми потребами та інтересами. Це означає, що індивіди і соціальні групи, обмінюючись своєю діяльністю, обмінюються одночасно й своїми особливими інтересами.

Таким чином, усвідомлення управлінської мети і засобів управління як сукупності дій людей, спрямованих на досягнення даної мети, виникає в процесі їх організованої соціальної взаємодії. Отже, конкретний зміст управлінської мети і засобів її досягнення визначаються за допомогою певного способу побудови чи організації даної взаємодії.

Розглядаючи зв'язок між метою і засобами управління, правомірно зазначити, що не тільки засоби служать відображенням мети, але й сама мета є відображенням визначених та відповідних їй засобів. З цього випливає об'єктивна закономірність, що вказує на взаємну обумовленість засобів управління і управлінської мети. Конкретні засоби управління служать для реалізації цілком конкретної управлінської мети, незалежно від міри усвідомлення зв'язку між ними. І навпаки, конкретна управлінська мета може бути реалізована тільки за допомогою цілком конкретних і адекватних засобів управління. Отже, певна знеособленість, з одного боку, і діалектичний зв'язок, з іншого, управлінської мети і засобів управління припускають необхідність існування окремих соціально-управлінських механізмів їхнього усвідомлення та певної організації взаємодії між ними для перетворення управлінської мети на адекватні засоби управління. Останні, як показує аналіз, обумовлюють зміст управлінського впливу, що є кінцевим результатом процесу цілепокладання. Якщо засобами управління виступають відповідні дії людей, то управлінський вплив сконцентровує і спрямовує їхні дії на досягнення визначеної мети. Змінюючи положення

індивідів стосовно управлінської мети і стосовно одне одного в процесі організованої цільової взаємодії, соціальне управління таким чином здатне змінювати сконцентрованість і спрямованість особливих інтересів і дій людей, а також приводити їх у відповідність із загальним інтересом.

Отже, в основі процесу визначення управлінської мети і засобів управління на всіх його етапах лежить насамперед усвідомлення людьми своїх потреб та інтересів. Причому чим вище рівень усвідомлення ними своїх потреб та інтересів, тим вище “якість” управлінської мети і засобів управління і тим успішніше забезпечується соціальний розвиток індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. В даному контексті соціальне управління є об’єктивно усвідомленим і цілеспрямованим. При цьому організація взаємодії між людьми в системі соціального управління виступає як спосіб установлення мети і визначення адекватних засобів управління, а також як соціально-управлінський механізм процесу цілепокладання. Завдяки цьому управлінська мета і засоби управління є відображенням потреб існування суспільної системи, якщо вони втілюють у собі все різноманіття потреб і інтересів окремих індивідів і соціальних груп.

З цього виходить, що процес цілепокладання (тобто зміст його станів) визначає розподіл функцій і форм інституціонального відображення управлінської мети і визначення засобів управління, а отже і структури організаційно-управлінських відносин, а також соціально-управлінський порядок організаційної взаємодії в системі соціального управління. При цьому самі управлінські відносини та їх органічна складова — організаційні відносини не можуть бути довільно заданими та суб’єктивно породженими, оскільки в даному випадку вони не будуть відповідати об’єктивній управлінській меті та визначеним засобам управління. Власне кажучи, система управлінських відносин виступає як спосіб організації зв’язків або спосіб формування організаційної взаємодії між людьми для здійснення ними необхідних дій у ході вироблення й реалізації об’єктивно обумовленої управлінської мети.

Причому здатність людей до досягнення управлінської мети виступає критерієм стану організаційно-управлінських відносин, а отже, і стану організаційної взаємодії в системі соціального управління. Управлінські відносини та їх органічна частина — організаційні відносини як особливий вид соціальних відносин між людьми — є формою існування управлінської діяльності, що визначає ті соціальні рамки, в яких здійснюються всі види соціальної діяльності, а також відбувається взаємодія людей з приводу реалізації своїх особливих і загального інтересів. Впливаючи на людей, а також спрямовуючи їхні дії в цільове русло, організаційно-управлінські відносини виступають рушійною силою підвищення ефективності організаційної взаємодії в системі соціального управління.

У той же час організаційно-управлінські відносини, як засвідчує аналіз, виникають у процесі різноманітних контактів і зв’язків (взаємодій) між людьми відповідно до їхніх поглядів, цінностей, знань, потреб, особливих інтересів, почуттів тощо, які несуть у собі й їхній суб’єктивний відбиток. Внаслідок цього стан цих відносин, як показує аналіз, часто-густо піддається довільному впливу з боку людей. Останні здатні, з одного боку,

формувати свої відносини відповідно до їх об'єктивної природи, а з іншого, вони також здатні їх спотворювати у відповідності зі своїми власними — індивідуальними й груповими, тобто своїми особливими інтересами, надаючи тим самим об'єктивного чи суб'єктивного змісту управлінській меті. Так, політичні діячі (лідери), що знаходяться при владі, можуть визначати, і найчастіше визначають, зміст законів, виходячи в першу чергу з прагнень зберегти свою владу чи збагатитися.

Узагалі управлінська мета в діяльності людей, як показує аналіз, набуває природного сенсу в силу ряду об'єктивних причин. Адже мета — це те, чого ще немає і що має бути. Внаслідок цього мета має бути якби споконвічно “відомою” для соціальної системи, а саме управління об'єктивно виникає в цій системі для мінімізації розходжень між існуючим і необхідним, тобто бажаним станом, оскільки такі розходження постійно відтворюються. Отже, управлінський вплив як засіб подолання цих розходжень до їх виникнення є відсутнім, і щоразу при їх виникненні має бути спеціально організованим. Причому здатність до організації управлінського впливу завжди залежить від ступеня усвідомленості суб'єктом управління особливих і загального інтересів людей, а також від засобів їх упорядкування та реалізації, тобто ступінь усвідомленості інтересів може бути різним. Інша причина суб'єктивності управлінської мети виявляється в особливому соціальному положенні (статусі) суб'єкта управління. Адже суб'єкт управління — це організаційно сформовані спільності людей, що наділені суспільством управлінською функцією впливати на інших людей для забезпечення реалізації загального та їх особливих інтересів. Причому здійснення даної управлінської функції означає, з одного боку, обов'язок суб'єкта управління відображати інтереси людей, а з іншого, його право вчиняти вплив на них, визначати їх положення, впорядковувати їх поведінку, діяльність тощо. Водночас право суб'єкта управління вчиняти вплив на людей як об'єкт управління є потужним засобом реалізації загального інтересу суспільної системи в цілому. У цьому контексті суб'єкт управління виступає як виразник, а об'єкт управління стосовно цього суб'єкта управління — як носій загального інтересу.

У той же час виконання суб'єктом управління своїх управлінських функцій створює в соціальному сенсі відокремлене, тобто особливе положення для тих людей, що уособлюють собою суб'єкт управління та виконують ці функції, завдяки чому власне й формується їх особливий інтерес. Тобто особливе положення й особливий інтерес суб'єкта управління стосовно об'єкта управління, тобто тих людей, на яких спрямований управлінський вплив. При цьому керуючі люди (суб'єкт управління) і керовані люди (об'єкт управління) реалізують свої особливі інтереси через здійснення різних видів соціальної діяльності. Керовані люди (об'єкт управління) — через безпосередню предметну діяльність, а керуючі люди (суб'єкт управління) — через управлінський вплив на інших людей, котрі виступають для них засобом реалізації їх особливих інтересів.

Водночас в управлінській діяльності (що покликана за допомогою управлінського впливу забезпечувати реалізацію загального інтересу) зав-

жди міститься особливий інтерес самого суб'єкта управління, що виступає об'єктивним джерелом протиріч між загальним і цим особливим інтересом. Виходячи з цього, суб'єкт управління будує свою діяльність відповідно до різноманітних інтересів, носієм і виразником яких він виступає. По-перше, він виступає носієм свого особистого інтересу, що відбиває особливості його індивідуального положення як людини (наприклад, сімейного, вікового тощо), по-друге, він виступає носієм групового інтересу тієї управлінської (керівної) групи, до якої він належить в силу свого функціонального і статусного положення. По-третє, суб'єкт управління є також виразником інтересу тієї соціальної системи (тобто її загального інтересу), що безпосередньо визначає зміст його управлінської діяльності. Це може бути суспільна система в цілому чи окремі її підсистеми (галузева, територіальна, економічна, професійна тощо).

Таким чином, зміст і спрямованість управлінської діяльності, а також характер управлінської мети є результатом взаємодії цих інтересів у рамках суб'єкта управління. Причому суб'єктивна управлінська мета самого суб'єкта управління може збігатися з загальною об'єктивною управлінською метою, але перша, як правило, тією чи іншою мірою відхиляється від другої. Ступінь їхньої відповідності, як показує аналіз, є одним з найважливіших параметрів стану соціально-управлінського порядку, що забезпечує ефективність організаційної взаємодії суб'єкта і об'єкта управління в системі соціального управління.

Разом з цим аналіз показує, що одним з найважливіших параметрів соціально-управлінського порядку в системі соціального управління з погляду цільової взаємодії людей є такий параметр, який визначається поняттям "зворотній зв'язок". З погляду кібернетичного підходу, в будь-якій системі управління існує не тільки вплив керуючої підсистеми на керовану підсистему, тобто прямий зв'язок, але в цій системі існує також і вплив зворотної спрямованості, тобто вплив керованої підсистеми на керуючу підсистему. У загальному визначенні зворотний зв'язок розуміється як вплив результатів функціонування будь-якої системи на сам характер цього функціонування [28, с. 100]. Однак у спеціальній науковій літературі зміст зворотного зв'язку тлумачиться досить обмежено. Зокрема, стверджується, що він існує для визначення відхилень керованої підсистеми від управлінської мети і вироблення відповідного цьому відхиленню управлінського впливу на керовану підсистему [29]. Саме на такому тлумаченні зворотного зв'язку ґрунтуються положення про те, що тільки спеціалізована (тобто вузька) група людей здійснює в соціальній системі управлінський вплив на людей, і що такий зворотний вплив (тобто вплив керованої підсистеми на керуючу підсистему) носить, як правило, коригувальний характер. Тобто зміни або відхилення в стані функціонування керованої підсистеми (об'єкта управління) визначають зміст дій керуючої підсистеми (суб'єкта управління), яка для усунення цих відхилень і виробляє відповідний коригувальний управлінський вплив.

Натомість розуміння зворотного зв'язку стосовно суспільної системи в цілому має бути, на наш погляд, суттєво розширене. Адже не тільки суб'єкт

управління, але й об'єкт управління в суспільній системі відіграють більш активну роль. Зокрема, об'єкт управління також здатний прямо визначати управлінську мету й впливати з цього приводу на суб'єкт управління, міняючись з ним ролями, що фактично й відбувається, наприклад, під час референдуму чи виборів. Управлінський процес у цьому випадку виглядає як виконання суб'єктом і об'єктом управління визначених управлінських функцій стосовно один одного і здійснення взаємного впливу в ході даного процесу. При цьому керована підсистема (об'єкт управління) забезпечує реалізацію змістовної функції соціальної системи — якості формування її мети, а керуюча підсистема (суб'єкт управління) здійснює функцію забезпечення її досягнення, тобто реалізації даної мети. Як керована підсистема тут виступає сама цілісна суспільна система стосовно цього свого елементу (якості формування управлінської мети), впливаючи на саму себе, тобто мета як елемент суспільної системи служить для неї інструментом реалізації її цілісності.

Таким чином, не тільки прямий, але й зворотний зв'язок є визначеними видами організаційно-управлінських відносин, завдяки яким власне й здійснюється взаємовплив суб'єкта управління і об'єкта управління один на одного. При цьому зворотний зв'язок розуміється як таке відношення, що реалізує забезпечувальну функцію системи соціального управління в суспільстві з приводу результатів життєдіяльності останнього, а також з точки зору самого суб'єкта управління, стосовно його здатності виробляти управлінський вплив, адекватний управлінській меті. Саме з цього, як показує аналіз, випливає наступна закономірність: якщо під впливом зворотного зв'язку відхилення в стані функціонування керованої підсистеми (об'єкта управління) від цільового збільшується, то зворотний зв'язок є позитивним, а якщо таке відхилення зменшується, то існує негативний зворотний зв'язок. У випадку позитивного зворотного зв'язку керована підсистема (об'єкта управління) стає хитливою, стан якої все більше відхиляється від цільового, і вона, таким чином, стає нездатною до виконання своєї управлінської функції, що в крайньому випадку приводить до її руйнування.

Отже, зворотний зв'язок у сучасному розумінні, як показує аналіз, є необхідним елементом функціонування й розвитку будь-якої самоврядної соціальної системи. Причому негативний зворотний зв'язок виступає як засіб саморозвитку або певного самонавчання даної системи, завдяки якому відбувається пристосування її соціально-управлінського порядку до мінливого стану внутрішнього і зовнішнього середовища. Підкреслюючи значимість зворотного зв'язку для відтворення і розвитку системи, Р. Абдєєв, зокрема, виділяє два контури зворотного зв'язку [30, с. 202–206]. Перший контур, на думку вченого, забезпечує процес саморегуляції в системі, що призводить до відтворення її цілісності, а другий контур “відповідає” за саморозвиток системи, в основі якого лежить цілеспрямований відбір і нагромадження необхідної інформації. Для суспільної системи цей контур є вкрай необхідний для зміни свого соціально-управлінського порядку.

Разом з цим синергетичний підхід до формування соціально-управлінського порядку в суспільній системі дозволяє переглянути відношення до

позитивного зворотного зв'язку. Якщо раніше він вважався головним чинником "шкідливим" для суспільної системи, то в сучасному розумінні позитивний зворотний зв'язок є необхідною умовою її саморозвитку як процесу формування нового соціально-управлінського порядку, що відповідає новим викликам з боку внутрішнього та зовнішнього середовища. Оскільки в результаті дії позитивного зворотного зв'язку суспільна система набуває такого ступеня нестійкості, котрий обумовлює виникнення нового її соціально-управлінського порядку. У цьому сенсі можна зрозуміти ту роль, яку відводив відомий італійський філософ Н. Мак'явеллі суспільним смутам, що спонукали до ухвалення більш досконалих законів. "Насправді, — пише вчений, усякий, хто ретельно досліджує результати римських смут, знайде, що з них виникали не вигнання і насильства, які приносили втрату загальному благу, а навпаки, ухвалювалися закони і постанови, що зміцнювали суспільну свободу" [31, с. 120].

Висновки

Проведений аналіз систем соціального управління як форми організаційної взаємодії суб'єкта і об'єкта управління дозволяє зробити наступні висновки.

1. Система соціального управління в суспільстві охоплює всіх індивідів та їх соціальні групи, що розглядаються в особливому аспекті, — з погляду їх включеності в процес упорядкування спільної життєдіяльності. Ця система з'являється в загальному вигляді як визначена структура суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних організаційно-управлінських відносин між людьми в процесі вироблення й реалізації загальної управлінської мети.

2. Побудова організаційно-управлінських відносин виступає як спосіб організації сталих зв'язків між людьми в системі соціального управління, а їхнє взаємне положення і характер взаємодії особливих інтересів визначають сутнісні характеристики соціально-управлінського порядку в даній системі.

3. Сформований порядок організаційно-управлінських відносин визначає здатність системи соціального управління до реалізації об'єктивної управлінської мети (тобто мети розвитку суспільства), а етапи цілепокладання та їхній зміст у цьому сенсі об'єктивують порядок організаційно-управлінських відносин та забезпечують ефективну організаційну взаємодію суб'єкта і об'єкта управління (або керуючої та керованої підсистем) як невід'ємних складових суспільної системи.

4. Реальний стан управлінської мети завжди відрізняється відхиленнями від об'єктивного, і в цьому сенсі соціальне управління є певною мірою "коливальним" процесом, який скоординує та спрямує дії людей на досягнення об'єктивної мети суспільного розвитку, оскільки співпадіння реальної мети з об'єктивною метою є скоріше за все винятком, ніж нормою. Це зумовлено, насамперед, природою організаційно-управлінських відносин і взаємодій, що є продуктом волі та свідомості людей, пересліду-

ючих свої особливі інтереси, а також обіймаючих особливе положення в системі соціального управління.

5. Відхилення соціального управління від об'єктивної мети, цикл і розмах коливань цих відхилень зумовлені станом прямих і зворотніх зв'язків між суб'єктом і об'єктом управління (або між керуючою і керованою підсистемами), що є фундаментальною основою для побудови соціально-управлінського порядку їх організаційної взаємодії та взаємного впливу в рамках системи соціального управління.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 653.
2. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992. — С. 526–527.
3. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
4. Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1997.
5. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
6. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в системах соціального управління (соціологічний аналіз): Монографія. — К.: ППК ДСЗУ, 2005.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений: Пер. с англ. — М.: Аспект Пресс, 1966. — С. 28–29.
8. Введение в управление: в 3 ч. — М.: АНСТМСУ, 2002. — С. 63.
9. Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом. — М.: Политиздат, 1976. — С. 79–80.
10. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем. Словарь. — М.: Изд-во РАГС, 2001. — С. 46.
11. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном мире и машине. — М.: Мысль, 1968. — С. 46–48.
12. Сейтов А. А. Формирование в стране новой хозяйственной ситуации и смена управленческой парадигмы // Вестник МГУ. — 1995. — № 4. — С. 38–48. — Серия 10. Социология и политология.
13. Введение в управление: в 3 ч. — М.: АИСТ МГУ, 2002. — С. 246.
14. Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом. — М.: Политиздат, 1977. — С. 261–270.
15. Галушка И. Управление экономикой. — М.: Экономика, 1985. — С. 25–37.
16. Омаров А. М. Социальное управление. Некоторые вопросы теории и практики. — М.: Мысль, 1980. — С. 18–29.
17. Тимофеев Ю. Н. Управленческие отношения социалистического типа. — М.: Мысль, 1984. — С. 16–24.
18. Шелепов Е. М. Управление и исполнительская деятельность в социалистическом обществе. — М.: Юрид. лит.-ра, 1987. — С. 57–68.
19. Слепенков И. М., Аверин Ю. П. Основы теории социального управления. — М.: Высшая школа, 1990. — С. 51–52.
20. Бульгин Ю. Е. Организация социального управления (основные понятия и категории). Словарь-справочник. — М.: Контур, 1999. — С. 131.
21. Введение в управление: в 3 ч. — М.: АНСТМСУ, 2002. — С. 64.
22. Култыгин В. П. Современные зарубежные социологические концепции. — М.: Союз, 2000. — С. 62–63.
23. Макаров И. и др. Целевые комплексные программы. — М.: Наука, 1980. — С. 10–15.
24. Суворов Л. Н., Аверин А. Н. Социальное управление: Опыт социологического анализа. — М.: Политиздат, 1984. — С. 37–51.
25. Кант И. Сочинения: в 6 т. — М.: Мысль, 1966. — Т. 5. Критика способности суждения. — С. 68–72.
26. Фукуяма Ф. Конец истории? // Страна и мир. — 1990. — № 1.
27. На пляж на работу // Известия. — 1990 г. — 16 декабря.

28. Энциклопедия кибернетики. — М.: Сов. энциклопедия, 1975. — Т. 2. — С. 100.
29. Булыгин Ю. Е. Организация социального управления (основные понятия и категории). Словарь-справочник. — М.: Контур, 1999. — С. 121.
30. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. — М.: Владос, 1994. — С. 202–206.
31. Макьявелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия // Государь: трактаты. — М.: АСТ: Профиздат, 2005. — С. 120.

М. В. Туленков

Институт подготовки кадров государственной службы занятости Украины,
ул. Нововокзальная, 17, г. Киев-3, Украина

**СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАК ФОРМА
ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

Резюме

Актуальность социологического анализа организационной упорядоченности систем социального управления обусловлена, с одной стороны, практическими потребностями реформирования организационных структур для обеспечения их соответствия демократическим и рыночным отношениям, а с другой — потребностями в научном анализе различных трансформационных процессов организационного взаимодействия субъектов и объектов социального управления.

Ключевые слова: социальное управление, организационное взаимодействие, переходное общество.

M. Tulenkov

Institute of personnel training of Ukraine state employment service,
17 Novovokzal'naya str., Kyiv-3, Ukraine

**SYSTEM OF SOCIAL MANAGEMENT AS A FORM OF
ORGANIZATIONAL COOPERATION REPRODUCTION**

Summary

Actuality of sociological analyses of organizational cooperation on social management is determined, on the one hand, by practical needs of organizational structures reformation according to democratic and market relationships, and, on the another hand, by needs of scientific analyses of different transformation processes of organizational cooperation between subjects and objects of social management.

Key words: social management, organizational cooperation, transitional society.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

**ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
І СОЦІАЛЬНА
ДЕРЖАВА**

К. О. Данилішина

кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та світової політики
Інституту соціальних наук Одеського національного університету
імені І. Мечникова

к. 39, Французький бульвар, 24/26,

м. Одеса-58 65058, Україна, тел. 38 (0482) 68-54-61

**ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНИХ СВІТОВИХ ПОТОКІВ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОСТГРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР**

В статті досліджується неоднорідність міжнародного інформаційного обміну та неможливість на сучасному етапі розвитку світового суспільства зробити його більш збалансованим. Автор прагне довести уразливість пострадянського інформаційного простору до неконтрольованих інформаційних потоків. Також розглядається вплив американізації світового інформаційного простору на тенденції розвитку інформаційної політики України.

Ключові слова: інформація, глобалізація, світовий інформаційний простір, інформаційна політика, американізація.

Інформаційний простір поширився сьогодні настільки, що потребував утворення якогось об'єднаного фундаменту, що і відбулося в ідеї *інформаційного суспільства*. І якщо спочатку головними ідеологами були ентузіасти-комп'ютерщики та спеціалісти мобільного зв'язку, а також декілька теоретиків різних галузей, що так чи інакше зіткнулися з феноменом інформаційного простору, то сьогодні інформаційне суспільство та світові інформаційні потоки — це предмети обговорення урядів, парламентів та міжнародних організацій.

Намагання міжнародного співтовариства запровадити новий міжнародний інформаційний і комунікаційний порядок (НМІКП), перший з одинадцяти принципів якого передбачав ліквідацію незбалансованості “міжнародного інформаційного обміну” [1; 8], не увінчалися успіхом. Уряди США та Великобританії застосували цілу низку заходів боротьби проти НМІКП, тому що втілення його у життя мало призвести до втрати багатьох важелів впливу на менш розвинені країни. Уряд США навіть вдався до виходу в 1982 р. з ЮНЕСКО. Врешті-решт ЮНЕСКО у 1989 р. відмовилась від НМІКП.

Зараз світовий інформаційний порядок визначається концепцією “вільного потоку інформації” (резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46173А “Інформація на службі людства”) [2]. Але у 2000 році Велика сімка на одному зі своїх засідань на Окінаві прийняла Хартію про глобальне інформаційне суспільство. В ній підкреслюється, що “нерозвинуті країни, які будуть не в змозі не відставати від наростаючого темпу оновлення інформаційних технологій, позбудуться можливості бути повноправними учасниками інформаційного суспільства та світових економічних процесів” [3]. Саме через складність впливу цього явища на міжнародні стосунки воно так ретельно вивчається політологами.

Дослідження проблеми світових інформаційних потоків дає можливість глибше з'ясувати нові тенденції у процесі формування інформаційного суспільства, дати певну оцінку цим процесам та явищам, що стають сьогодні визначальними у світовому розвитку, а на цій основі в практичному плані — виробити конкретні рекомендації щодо державних рішень у внутрішній та зовнішній політиці, рішень, які будуть направлені на утворення інформаційної безпеки України.

Мета даного дослідження — довести уразливість пострадянського простору до неконтрольованих інформаційних потоків та необхідність взяти на озброєння досвід Західної Європи з цього питання.

Досить плідно в Україні в напрямку проблем світових інформаційних потоків та наявності певних загроз з їх боку працюють такі вчені, як Макаренко Є. А., Зернецька О. В., Ожеван М. А., Тихомирова Є. Б., Литвиненко О. В. та інші. У роботах О. В. Зернецької знайшли відображення проблеми функціонування інформаційної супермагістралі, впливу глобального супутникового телебачення на сучасну систему міжнародних відносин, засоби масової комунікації та телекомунікації, визначення місця і ролі новин, новинних передач в інформаційних потоках та аналіз складових елементів цих потоків [4]. Під керівництвом Макаренко Є. А. та Ожевана М. А. була видана колективна монографія, що досліджує сучасні виклики та загрози міжнародній інформаційній безпеці [5]. О. Литвиненко, розглядаючи проблему інформаційних впливів на пострадянське суспільство, аналізує шість основних моделей щодо структури майбутнього світопорядку [6]. Це дає йому змогу зробити висновок про те, що у найближчому майбутньому у світі домінуватиме система “центр — периферія”, де провідну роль будуть відігравати західні країни і особливо США. Що ж стосується пострадянських країн і в першу чергу СНД, можливо, за певним виключенням Росії, то вони будуть об'єктом інформаційної експансії. Важливою для розуміння формування європейського інформаційного простору є робота Парфенюка В. [7], в якій аналізуються політичні стратегії країн — членів Європейського Союзу у сфері інформаційного суспільства. З'являється все більше публікацій, присвячених такій важливій проблемі, як інформаційні війни. Методологічну основу щодо розуміння суті цього явища заклали публікації Попова М. О., Лук'янця А. Г. та Фоміна В. О., Рося А. О. [8]. М. Ожеван досліджує аспекти негативного впливу інформатизації суспільства на масову ментальність, на архетипи колективного несвідомого [9].

Серед всіх моделей інформаційного впливу найпотужнішою є американська. У листопаді 1993 р. при Президентові США було створено Національну раду з питань науки та технологій. Вперше подібна установа отримала право впливу на формування федерального бюджету. Серед 9 комітетів цієї Ради є Комітет інформатики та зв'язку, що досить тісно співпрацює з Комітетом з питань національної безпеки. Тоді ж були визначені пріоритети розвитку національної науки. Перше місце серед них посідають інформаційні технології. Після приходу до влади президента Б. Клінтона завдяки люб'язанню віце-президента А. Гора США почали надавати велику підтри-

мку проектам створення інформаційної супермагістралі Internet, зокрема, навесні 1996 року проголошено глобальну інформаційну ініціативу. Реалізація цієї програми передбачала включення кожної школи і бібліотеки будь-якої країни до Інтернету, що сприятиме утвердженню американської першості у світі.

Інтернет є найбільш цінним інструментом розвитку і надзвичайно потужним і відносно недорогим засобом розповсюдження інформації. Але поки що Інтернет веде до ще більшого розриву між “інформаційно бідними” і “інформаційно багатими”, для більшості людей він залишається поки що недосяжним символом XXI ст. та нової інформаційної ери. Негативні риси Інтернету проявляються також у реальному й потенційному контролі над змістом та мають ефект позбавлення громадянських прав у сфері комунікації. Так, технічні можливості дозволяють контролювати інформацію, яка надходить від користувачів, і водночас збирати інформацію про них, можна відстежити, якими сторінками цікавився користувач. А той факт, що лише близько 3 % населення Землі, і то в основному білі чоловіки до 40 років з освітою, мають доступ до інформаційної супермагістралі, не дозволяє говорити про реалізацію права на комунікацію. Тому міжнародне співтовариство повинно розробити такий механізм, щоб інформація у відкритій області одночасно розповсюджувалась і захищалась як глобальне надбання.

У інших розвинених країнах світу розуміння цього призвело до розробки та втілення державних програм інформатизації суспільства. Європейська спільнота у 1982 р. почала виконувати “Європейську стратегічну програму досліджень і розробок в галузі інформаційних технологій та техніки”, на яку з 1987 до 1991 р. було витрачено 7300 мільярдів єкю [1; 9].

Але спільної стратегії європейські країни так і не виробили, почавши з 1994 р. готувати і впроваджувати національні стратегії розвитку інформаційного суспільства. У 1996 р. національні програми розвитку інформаційного суспільства прийняли Швеція, Німеччина, Люксембург, у 1997 р. — Бельгія та Ірландія, у 1998 р. — Великобританія та Франція, у 1999 р. — Іспанія.

Ці програми передбачають умови розвитку національного інформаційного середовища, але в той же час ці країни змушені захищати власне інформаційне поле від чужоземних впливів і, в першу чергу, від інформаційної експансії США. Так, ще у 1982 р. французький уряд затвердив “Основні напрямки комунікативної політики”, у яких найважливішим державним завданням визнано захист національної культури, що неможливо без захисту національного інформаційного простору. Відповідно до цього документу у 1984 р. прийнято закон, що обмежує кількість іноземних програм на кабельному телебаченні до 30% від загальної їх кількості. У Великобританії для загальнонаціональних каналів BBC і ATV діє 14% обмеження кількості іноземних програм [1; 12].

Інформаційне законодавство Німеччини ґрунтується на розробленій західноєвропейськими дослідниками в середині 1970-х років концепції прав людини у сфері інформації, так зване “право людини на комунікацію”.

Д. Фішер, проводячи дослідження у цій сфері, вбачав у “праві на комунікацію” людини чи групи людей не лише забезпечення взаємозалежності розвитку національних культур, але й стверджував, що з визнанням “права повідомляти” і “права не повідомляти” нова концепція “права на комунікацію” може ефективно сприяти вирішенню одного із нагальних завдань нашої епохи — проблеми збереження культурної самобутності народів і націй. Прихильники “права людини на комунікацію” запропонували включити це право в міжнародні документи [10, 160]. Згідно німецького законодавства держава несе відповідальність за забезпечення у рамках своєї юрисдикції прав людини на інформацію і свободу слова в обсягах, визначених в міжнародних документах, в першу чергу таких, як Міжнародний пакт про права людини (1966), де серед іншого зазначається, що кожна людина має право на вільне висловлення своєї думки, це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку, або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. Німеччина являє собою країну з достатньо розвинутою правовою базою у сфері обміну інформацією та комунікацією, головними засадами якої є постулати культурної незалежності держав, демократичного розвитку. При цьому вона спирається на загальновизнані принципи міжнародного права у галузі міжнародного обміну інформацією та міжнародної комунікації.

Серед європейських країн найбільший спротив американському проникненню на старий континент чинила Франція. Це і вихід Франції часів Ш. де Голля з блоку НАТО, і особлива позиція під час підписання Трансатлантичної Декларації США і Європейської Співдружності 1990 року, і антиамериканські маніфестації та демонстрації 1999 року, коли постраждало чимало ресторанів “Макдональдс”. У Франції уже декілька років поспіль триває філософсько-політична дискусія, в якій переважають негативні сентенції щодо цього явища. Свідченням цьому може служити великий успіх книги В. Форестьє “Економічний жах” (Viviane Forestier “L’horreur économique”), в якій жорстко критикуються процеси глобалізації, її причини і наслідки. В ній глобалізація постає як загроза суто французьким ідеалам та усталеним реаліям. [11; 40]. Активне зближення з Францією з 1998 р. почала демонструвати Німеччина, після того як до влади в останній прийшли соціал-демократи на чолі з Г. Шрьодером. Самміт у Потсдамі (грудень 1998 р.) показав здатність двох держав досягати єдності в широкому колі питань. З цього часу активно працюють франко-німецькі групи.

Тому не став несподіванкою той факт, що Франція та Німеччина зайняли особливу позицію щодо війни в Іраку (2003 р.) — її неприйняття. Реакція США була гострою і жорсткою. На побутовому рівні — бойкот французьких товарів (вина, мінеральної води), погроза такого бойкота німецьким товарам. На політичному рівні — відсторонення Франції та Німеччини від вирішення питання щодо повоєнного Іраку.

Проблеми глобальної безпеки посідають особливе місце в структурі міжнародної інформаційної політики, визначають суперечності сучасного етапу міжнародного розвитку, які досягли такого рівня і гостроти, що можуть

поставити під загрозу забезпечення світопорядку, реалізацію стратегій становлення глобального інформаційного (інтелектуального) суспільства, навіть саме існування цивілізації. Глобальна безпека як чинник міжнародних відносин, вплив якого має універсальний характер і врахування якого в діяльності міжнародного співтовариства та в зовнішній політиці окремих держав призводить до радикальних змін у поведінці акторів міжнародних відносин, до трансформації самої сутності проблеми безпеки після закінчення “холодної війни” і розпаду біполярної міжнародної системи, потребує концептуального перегляду принципів функціонування міжнародних та національних інститутів, що відповідають за безпеку, а також врахування в нових доктринах інформаційної складової міжнародного співробітництва.

Суспільна сфера виступає найбільш вразливою для інформаційних впливів, оскільки включає системи формування громадської думки, структури засобів масової комунікації, інформаційно-організаційні структури політичних партій, громадських рухів, національно-культурних та релігійних інституцій, структури забезпечення основних прав і свобод, плюралізму і незалежності виявлення поглядів, вільного обміну ідеями та інформацією. Глобального характеру також набули інформаційні загрози в науково-технологічній сфері: від феномену транскордонного переміщення інтелектуальних ресурсів, тобто вивезення інформації унікального науково-технологічного характеру на біологічних носіях до міжнародних систем спостереження, аналізу та прогнозування тенденцій науково-технологічного розвитку в різних країнах з метою доступу до конфіденційних баз і банків даних.

Феномен міжнародної інформаційної безпеки обумовлюється стратегічною спрямованістю інформаційних озброєнь проти критично важливих структур життєдіяльності і функціонування міжнародного співтовариства, визнання інформаційної зброї як нового глобального виду зброї масового ураження, катастрофічного за наслідками свого застосування (деякі дослідники називають інформаційні озброєння “інформаційним апокаліпсисом”), необхідністю створення міжнародного механізму протидії і попередження глобальних інформаційних війн в рамках політичної компетенції ООН, регіональних міжнародних організацій з проблем безпеки та оборони, політичних рішень на національному рівні.

Таким чином, проблема міжнародної інформаційної безпеки є вагомою складовою загальних проблем національної, регіональної та глобальної політики у сфері міжнародних інформаційних відносин і проявом тенденцій нових глобальних викликів і глибинних процесів глобалізації комунікацій.

Для пострадянських країн питання інформаційно-психологічної безпеки та її нормативно-правового регулювання є особливо актуальним з огляду на те, що їх громадяни після тривалої ізоляції у закритому суспільстві зустрілись з раніше невідомими їм викликами сучасного світового інформаційного простору. Причому — не лише позитивними, але й негативними. На тлі несформованого “інформаційного імунітету” такі негативні

чинники дуже часто створюють “непрозорі”, зрозумілі лише експертам, загрози маніпулювання індивідуальною й масовою свідомістю. Також поки що пострадянські країни виступають в ролі не стільки суб’єктів, скільки об’єктів інформаційних впливів через відставання у сфері сучасних інформаційних технологій. А без цього немислимим є не тільки їх входження до глобального та європейського постіндустріального інформаційного суспільства, але й ефективний захист власних інформаційних ресурсів [9; 237].

Пострадянський простір є надзвичайно уразливим до використання технологій інформаційних воєн. Це зумовлюється декількома чинниками. По-перше, величезне значення має напівтрадиційна структура самого суспільства. Нині в європейських країнах СНД існують лише перші паростки громадянського суспільства, які поки що не набули реального впливу на процеси ухвалення політичних і економічних рішень. У суспільстві послаблюється зворотний зв’язок між соціумом та істеблішментом, а відповідно й можливості суспільного контролю. “Тіньовизація” політики, розмивання формальних процедур ухвалення рішень має наслідком стрімке зростання уразливості провідних ланок процесу ухвалення найважливіших політичних та економічних рішень, а відповідно зростає ефективність інформаційних впливів, зокрема спеціальних інформаційних операцій. Вплинути на окрему людину завжди простіше, аніж на певну структуру. За таких умов, за висловом українського аналітика А. Гуцала, рішення не ухвалюються, а відбуваються [6; 45].

Для сучасного суспільства дуже важливим є розуміння того факту, що інформаційна зброя, сили і засоби ведення інформаційної війни можуть бути спрямовані не тільки ззовні, а й всередині соціуму для вирішення конкретних політичних задач правлячої еліти, яка в рамках нестійкої демократії не знаходиться під контролем громадянського суспільства. Це такий тип легітимної влади, який дозволяє в рамках здійснення владних повноважень квазіеліти не турбуватися їй з приводу невідповідності її вузькогоспичних інтересів до інтересів абсолютної більшості населення. Але саме ця частина населення зацікавлена в період проведення псевдodemократичних виборів у використанні нових інформаційних технологій у політичних цілях. Ріст впливу ЗМІ на хід і зміст політичних процесів, функціонування механізму влади — одна із домінуючих тенденцій сучасного суспільного розвитку. Боротьба за контроль над новими ЗМІ та інформаційною структурою, їх використання для обліку і обробки громадської думки стали центральною проблемою у внутрішньополітичному житті держави, особливо під час виборчих кампаній.

По-друге, наступною важливою ознакою є слабкість системи ідейно-моральної гегемонії. Поряд з певними намаганнями раціоналізувати свідомість, наблизитися до європейських зразків свідомості хоча б у елітних прошарках, відбувається відродження до життя тіней минулого, які мали б уже давно зникнути. Окрему проблему створює принципова несумісність структури мислення багатьох представників вітчизняного та іноземних істеблішментів, що унеможливорює ефективне використання переговорних технологій: учасники переговорів принципово не можуть зрозуміти один

одного. За таких умов відповідні системи суспільства і держави не спроможні навіть відчутти “м’які впливи”, не кажучи вже про побудову системи захисту.

По-третє, в європейських країнах СНД відбувається формування інформаційної сфери виразно транзитивного ґтибу. Ця структура характеризується тим, що акцент робиться на передачі та, у кращому разі, адаптації іноземного продукту, а не на створенні власного. Транзитивність історично є нормою для інформаційної сфери країн СНД, за винятком Росії. Формування пострадянських держав відбулося великою мірою відповідно до доктрини імперської легітимності, тобто за сценаріями збереження провінційних продовжень імперських еліт, зокрема інформаційної [6; 47].

Треба також усвідомлювати, що в такій ситуації претендувати на повноцінний вхід в світове співтовариство на правах рівного партнера майже неможливо. Таким чином, потрібно ретельно вивчати досвід Західної Європи щодо фільтрації світових інформаційних потоків та захисту свого інформаційного простору та спробувати адаптувати його до наших реалій.

Література

1. Литвиненко О. В., Бінько І. Ф., Потіха В. М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України. — К., Чорнобильінтерінформ, 1998.
2. <http://www.un.org/russian/doc/UNDOC/GEN/NOO/559/58/index.html>
3. <http://www.svoboda.org/programs/11/0700/11.072200-4.asp.html>
4. Зернецька О. Нове “диджитальне” диво. Нові глобальні тенденції в інформаційно-комунікаційному секторі світової економіки // Політика і час. — 2002. — № 12. — С. 34–40; Зернецька О. Інформаційна супермагістраль // Політика і час. — 2001. — № 6. — С. 66–70; Зернецька О. Глобалізація інформаційних процесів і питання інформаційної безпеки / Глобалізація і безпека розвитку. Під наук. ред. О. Г. Білоруса. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 635–685; та ін.
5. Макаренко Є. А., Ожеван М. А., Рижиков М. М., Головченко В. І., Гондюл В. П. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози. — К.: Центр вільної преси, 2006.
6. Литвиненко О. Інформаційні впливи та пострадянське суспільство // Політична думка. — 2001. — № 1–2. — С. 39–48.
7. Парфенюк В. Політичні стратегії формування інформаційного суспільства в країнах-членах Європейського Союзу // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. — К.: Знання України, 2001. — Вип. 18. — С. 81–92.
8. Фомін В. О., Рось А. О. Сутність і співвідношення понять “інформаційна безпека”, “інформаційна війна” та “інформаційна боротьба” // Наука і оборона. — 1999. — № 4. — С. 23–32; Попов М. О., Лук’янець А. Г. До забезпечення воєнної безпеки в умовах загрози інформаційної війни // Наука і оборона. — 1999. — № 2. — С. 37–43.
9. Ожеван М. Міжетнічна толерантність у контексті проблем інформаційно-психологічної безпеки України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2001. — Вип. 15. — С. 231–239.
10. Кравченко Н. П. Європейський досвід правового регулювання інформаційної діяльності (аналіз законодавства ФРН) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2001. — Вип. 27 (ч. 1). — С. 157–170.
11. Фієскі П. Франція та глобальні процеси // Виклик глобалізації: Збірка наукових праць. — К.: Стило, 2001. — С. 39–51.
12. Голубудский А. Информационное общество и Украина. // <http://www.golob.narod.ru/is/html>

Е. А. Данилишина

ИСН ОНУ имени И. И. Мечникова, к. 37, Французский бул., 24/26,
г. Одесса-58, 65058

ПРОБЛЕМЫ МИРОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПОТОКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПОСТСОВЕТСКОЕ ПРОСТРАНСТВО

Резюме

В статье исследуется неоднородность международного информационного обмена и невозможность на современном этапе сделать его более сбалансированным. Автор пытается доказать доступность постсоветского информационного пространства для неконтролируемых информационных потоков. Также рассматривается влияние американизации мирового информационного пространства на тенденции развития информационной политика Украины.

Ключевые слова: информация, глобализация, мировое информационное пространство, информационная политика.

К. А. Danilishina

Institute of Social Sciences of Odessa Mechnikov national university,
Frantsuzky blvr., 24/26, Odessa, Ukraine, 65058

THE PROBLEM OF WORLD INFORMATIONAL STREAM AND THE IMPACT IN THE POSTSOVETIC ENVIRONMENT

Summary

The article investigates the impact of informational globalization on the processes of Ukraine's gaining independence. In this connection there is a need for improvement of Ukraine's informational politics. Another branch is Americanization impact of informational environment on the tendencies of development of Ukraine's informational politics and also on entering it international community on the conditions of equal membership.

Key words: world informational environment, globalization, informational politics.

УДК 316.4.063.36(477)

М. Ф. Штокало

аспірант кафедри політології Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 35, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса-68, 65068, Україна
тел.: +38 067 4880918
e-mail: kselur@yandex. ru

**РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОГРАМ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА БЛОКІВ,
ЯКІ ОТРИМАЛИ ПРЕДСТАВНИЦТВО У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ
VI СКАЛИКАННЯ**

Статтю присвячено вивченню релігійних аспектів, які відображено у перед-
виборних програмах політичних партій та блоків — переможців парламент-
ських перегонів на позачергових виборах до Верховної Ради України у
2007 р. Зроблено спробу усвідомлення тенденцій щодо відображення пози-
цій цих політичних сил у релігійній площині.

Ключові слова: суспільство, релігія, свобода совісті та віросповідання, по-
літичні партії та блоки, передвиборні програми.

Постановка проблеми

За роки незалежності України відбулося чимало перетворень у суспіль-
но-політичних відносинах. Одним з чинників, що суттєво впливає на пере-
біг суспільно-політичного життя, є релігійний чинник, який безпосередньо
пов'язаний з рівнем релігійності українського суспільства.

Політичні партії як активні суб'єкти політичного процесу в Україні для
досягнення головної мети своєї діяльності постійно намагаються врахову-
вати особливості вітчизняного сакрального простору та вчиняти певні дії
щодо залучення релігійних організацій, віруючих у лави своїх прихиль-
ників. Найбільш яскраво це відбувається під час парламентських виборів.
Проте відомо, що релігійна сфера може як сприяти консолідації суспі-
льства, так й навпаки, посилювати тенденції розбіжності. Для того, щоб
не допустити можливих необґрунтованих ризиків та важко прогнозованих
наслідків у цій площині, “політичним гравцям” необхідно обережно і по-
слідовно співпрацювати з релігійними об'єднаннями, виважено висвітлю-
вати питання свободи совісті у програмних документах, політичній літе-
ратурі. Політика партій у питаннях реалізації свободи совісті потребує
постійного політологічного моніторингу, оскільки ця проблема торкається
права людини не тільки сповідувати будь-яку релігію, а й не сповідувати
жодної релігії. Такий моніторинг дозволить запобігти загостренню проти-
річ у релігійній сфері, між віруючими та невіруючими, вжити при необ-
хідності запобіжних заходів щодо уникнення протистояння, сприяти миру
і злагоді у суспільстві.

Одним з напрямків політологічного моніторингу може бути вивчення відображення релігійної компоненти у програмах політичних партій та блоків та аналіз актів політичної поведінки, які торкаються релігійної сфери. Результати наукових досліджень у цій сфері нададуть можливість обґрунтовано розбудовувати внутрішню та зовнішню політику держави, вжити відповідних заходів щодо подальшої консолідації українського суспільства.

Мета даної статті полягає у вивченні проблем свободи совісті та віросповідання, інших аспектів існування релігійно-секулярного простору в текстах передвиборних програм політичних партій та блоків — переможців парламентських перегонів на позачергових виборах до Верховної Ради України у 2007 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема дослідження релігії в сучасному українському політичному просторі залишається актуальною для вітчизняної політології. Це пов'язано з низкою причин, які докладно висвітлено у наукових публікаціях, що побачили світ останнім часом. Наукові праці Т. Антошевського, С. Здіорука, Н. Дудар, А. Колодного, М. Паращевіна, О. Сагана, Л. Филипович та інших дослідників присвячено вивченню ролі релігії в сучасному українському суспільстві, релігійності як наукової проблеми, з'ясуванню тенденцій щодо розвитку державно-конфесійних відносин в Україні тощо. При цьому зазначимо, що наукові дослідження у релігійній царині носять здебільше міждисциплінарний характер, що надає можливість застосування поліпарадигмального підходу щодо пояснення тих чи інших проявів релігійного феномену.

Одним з важливих напрямків досліджень в політології є вивчення взаємовпливу релігії та політичних процесів, що відбуваються в Україні. Оскільки результати таких наукових доробок дозволяють, наприклад, з'ясувати очевидний або прихований вплив з боку релігійних організацій на суб'єктів політичного процесу (або навпаки), у значній мірі передбачити основні тенденції еволюції державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, дослідження у цьому напрямку доцільно продовжувати.

Викладення основного матеріалу

Зміни, що відбуваються у сучасній Україні, торкаються різних боків суспільно-політичного життя. Однією з тих сфер буття суспільства та держави, що зазнала найбільших змін, є, на наш погляд, сфера державно-конфесійних відносин. Відбулося ствердження загальноновизнаних для країн розвинутої демократії принципів і засад, на яких розбудовуються відносини між державою та конфесіями. Серед принципів і засад, які покладено в основу державної політики щодо релігійних об'єднань, зазначимо світськість держави, свободу совісті та віросповідання, відокремлення церкви від держави, відсутність будь-яких привілеїв для будь-якої з конфесій, рівність усіх релігійних об'єднань перед законом [1], [3].

Серед пріоритетів “релігійної” політики, що є вельми важливими у поліконфесійній державі, слід звернути увагу на намагання держави сприяти розвитку формування толерантних стосунків між різними релігійними організаціями, між віруючими та атеїстами. Правове забезпечення таких принципів та засад державної політики у релігійній площині виявилось вельми позитивним кроком щодо консолідації українського суспільства, особливо з урахуванням динаміки створення релігійних організацій та їх впливовості на населення. Так, на початку 1990-х років в Україні було зареєстровано близько 13000 релігійних організацій, а у 2006 р. їх кількість досягла 32200. Нині в Україні функціонують понад сто церков та релігійних напрямків. За даними Центру соціальних і політичних досліджень СОЦІС, у грудні 2005 р. церкві довіряло 52,5% опитаних. Результати опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України, проведеного у лютому 2006 р., показали, що довіру до церкви підтвердили 57,9% респондентів

Незважаючи на значні демократичні надбання у розвитку вітчизняного сакрального-секулярного простору, дослідники акцентують увагу на наявності суттєвих протиріч, що існують між різними Церквами, на невирішеності низки питань у державно-конфесійних відносинах, необхідності вдосконалення чинного законодавства в релігійній сфері тощо. За таких умов виважена державна політика у релігійній сфері є запобіжним заходом щодо посилення контрадикторності і, разом з тим, є чинником консолідації українського суспільства. Водночас зазначимо, що активізація політичних процесів, що останнім часом спостерігається в Україні, може, на нашу думку, вплинути значною мірою на той позитивний баланс, який склався у державно-конфесійних відносинах, та загострити наявні протиріччя, оскільки політичні партії як основні суб'єкти політичного процесу намагаються будь-яким чином привернути увагу найбільшої кількості виборців та переконати їх голосувати за певну політичну силу.

Доцільно пригадати, що історично “політичні партії склалися як об'єднані спільним інтересом групи людей, організації прихильників певних поглядів на шляхи розвитку суспільства та держави, діяльність яких безпосередньо була спрямована на завоювання та здійснення державної влади” [4, с. 103].

Впливовість політичних партій у сучасному українському суспільстві через внесення змін у законодавство, завдяки яким закріплено пропорційну виборчу систему [2], останнім часом значно зросла. Політичні партії в українському сьогоденні фактично виконують роль посередника між громадянами України і державою Україна. Слід зазначити, що український народ у відповідності до діючого законодавства лише завдяки цьому посереднику спроможний реалізувати свої повноваження як єдиного джерела влади в Україні. Додамо також, що діяльність політичних партій-переможців впливає на діяльність парламенту, в якому створюються парламентські фракції, які, у свою чергу, формуються з депутатів, що належать до однієї політичної партії (блоку) або з представників кількох партій (блоків), що проводять спільну політику. Таким чином, будь-яка політична сила, що

долає трьохвідсотковий прохідний бар'єр до Верховної Ради України, стає спроможною впливати на зміни у правовому полі, які можуть торкатися будь-яких сфер суспільного життя, зокрема й релігійної сфери, змінювати принципи та пріоритети у цій сфері. З огляду на пропорційну виборчу систему такий вплив може виявитися значним та призвести до зміни “правил”, що діють у державно-конфесійному просторі, і таким чином вплинути на суспільно-політичні процеси в сучасному українському суспільстві. Можливо, через небезпеку такого непередбачуваного впливу С. Здіорук та О. Саган пропонують спрямувати зусилля держави та церкви на протидію “політизації та втягуванню церков та релігійних організацій у політичний процес”. Разом з тим дослідники вважають, що існує нагальна потреба “гармонізації релігійного простору країни”. [5, с. 52]. Ми поділяємо думку відомих українських експертів та вважаємо за доцільне вдосконалення правового поля для подальшого позитивного розвитку взаємозв'язків суспільства, держави, церкви. З цією метою необхідно прийняти низку документів правового характеру щодо уточнення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних та державно-церковних відносин.

На думку автора даної статті, готовність та здатність будь-якої політичної сили долучитися до вирішення питань свободи совісті та релігійного життя визначається тією позицією, яку сформульовано по відношенню до поставлених питань у програмних документах цих суб'єктів політичного процесу, зокрема й в передвиборних програмах. Через те, що висвітлення релігійної складової у передвиборних програмах партій — переможців парламентських перегонів 2007 року не було предметом політологічного дослідження, доцільно звернутися до змісту цих документів, щоб з'ясувати, чи опікуються політичні сили, які здобули представництво у Верховній Раді України VI скликання, означеними проблемами та як вони планують працювати над їхнім вирішенням. Тому ми вирішили звернути увагу на те, чи відображено у текстах програм партій та блоків — переможців парламентських перегонів викладення релігійного аспекту, питань свободи совісті та віросповідання та моральних цінностей, духовної складової.

У 2007 р. в позачергових виборах до Верховної Ради України брали участь, за даними ЦВК двадцять партій та блоків. П'ять політичних партій та блоків подолали трьохвідсотковий прохідний бар'єр та мають, за даними ЦВК, представництво в парламенті з відповідною кількістю мандатів, а саме: Партія регіонів — 175 мандатів, Блок Юлії Тимошенко — 156, Блок “Наша Україна — Народна самооборона” — 72, Комуністична партія України — 27, Блок Литвина — 20 [6] (перелік подано за кількістю мандатів).

Партія регіонів (ПР) отримала на позачергових виборах до Верховної Ради 34,37% голосів виборців.

Можна було передбачити, що ця політична сила достеменно висвітлить своє відношення до порушених питань, оскільки має значну підтримку виборців, серед яких, скоріше за все, чимало людей, зацікавлених у позитивному розвитку державно-церковних та суспільно-релігійних відносин. Проте у передвиборній програмі ПР “Стабільність та добробут” не вдалося знайти викладення питань “релігійної площини”. Тобто можна констату-

вати, що розуміння ПР про стабільність та добробут ніяким чином не перетинається з питаннями про свободу совісті та віросповідання.

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) дістав підтримку 30,71% виборців. Програма блоку присвячена Українському прориву, передумовою здійснення якого, як зазначено у преамбулі програми, є “зміцнення духовності нації: духовна освіта, повернення церквам насильно відібраної власності”. Разом з тим серед складових Українського прориву не передбачено прорив, наприклад, у гармонізації міжконфесійних або державно-церковних відносин. Для виборців, що підтримали цю політичну силу, залишається відкритим питання про підґрунтя, на якому буде здійснюватися “зміцнення духовності нації”.

Блок “Наша Україна — Народна самооборона” (НУНС), який спирається на 14,15% голосів електорату, запропонував назву одного з параграфів програми — “Об’єднати націю через духовне відродження”. Автори цього тексту вважають, що українські традиції і духовні цінності зцементують країну. Вони обіцяють “шанобливе ставлення до прагнення мільйонів громадян щодо утвердження єдиної помісної православної церкви”, хоча така форма релігійного об’єднання не знаходить одностайної підтримки ані серед віруючих, ані серед священнослужителів.

Положення релігійної частини програми Комуністичної партії України (КПУ) (прихильниками якої вважають себе 5,39% виборців) дещо протирічать, на наш погляд, один одному. З одного боку, в програмі КПУ міститься традиційна для демократичної держави обіцянка гарантувати свободу совісті і віросповідання, а з іншого — пропонується захист канонічного православ’я та законодавча заборона діяльності “тоталітарних сект”.

Блок Литвина (БВЛ), який став одним з переможців передвиборних перегонів завдяки 3,96% голосам виборців, вважає християнські цінності основою для “відродження і утвердження високої духовності та моралі”. При цьому проблема свободи віросповідання, свобода несприйняття будь-яких релігійних цінностей для громадян України, шляхи порозуміння між різними конфесіями залишилися поза увагою розробників передвиборної програми БВЛ.

Проведене нами вивчення висвітлення проблем свободи совісті та віросповідання, інших аспектів існування релігійно-секулярного простору, що відображено у передвиборних програмах політичних партій та блоків на позачергових виборах до Верховної Ради України у 2007 р., свідчить про те, що більшість суб’єктів — переможців виборчої кампанії опікується релігійною проблематикою. Всі політичні партії та блоки, що нині мають представництво у парламенті, крім Партії регіонів, торкнулися висвітлення порушених питань. Проте викладення позицій політичних сил щодо релігійних питань відбувалося дуже стисло, у більшості випадків мало нейтральне забарвлення, що не дозволило виборцям зрозуміти дійсне ставлення переможців передвиборних перегонів до даної проблеми в повному обсязі. Відношення політичних партій та блоків, крім НУНС, до проблемних питань, що існують у цій сфері, не визначено, шляхи вирішення не

запропоновано. Наведене надає підстави вважати, що відношення політичних сил до релігійної складової суспільно-політичного життя та державно-церковних відносин не було визначальним чинником щодо підтримки тієї чи іншої політичної сили з боку електорату на позачергових парламентських перегонах до Верховної Ради України VI скликання.

Висновки

1. Політичні партії та блоки — переможці передвиборних перегонів, які отримали представництво у Верховній Раді України VI скликання, крім Партії регіонів, висвітлили у передвиборних програмах релігійний аспект.

2. Серед політичних сил — переможців, які торкнулися висвітлення питань релігійного життя, свободи совісті та віросповідання, тільки в програмі Блоку “Наша Україна — Народна самооборона” подано пропозицію щодо вирішення проблемних питань у сакральньо-секулярному просторі.

3. Ступінь висвітлення релігійної складової в програмах переможців позачергових передвиборних перегонів 2007 р. не дає можливості встановити особливості взаємовпливу релігії та політичних процесів в Україні та з’ясувати тенденцію щодо залучення додаткових груп виборців саме за релігійною ознакою.

4. Проведене дослідження є вагомим доказом необхідності продовження політологічного моніторингу діяльності партій та блоків щодо висвітлення релігійних питань в українському суспільно-політичному просторі.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1996. — № 30. — Ст. 141 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 // ВВР. — 2005. — № 2, ст. 44.
2. Закон України Про вибори народних депутатів України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, № 27–28. — Ст. 366.
3. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1991. — № 25. — Ст. 283.
4. Немченко Ю. А. Вільний депутатський мандат та партійна дисципліна в пропорційній виборчій системі // Матеріали 22 науково-практичної конференції “Соціально-політичні взаємодії в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку”. Одеса, 20 квітня 2007 р. — С. 103–105.
5. Здіорук С., Саган О. Духовна єдність поліконфесійної України // Релігійна панорама. — 2007. — № 5. — С. 51–56.
6. Сайт Центральної виборчої комісії www.cvk.gov.ua

М. Ф. Штокало,

аспірант кафедри політології ІСН ОНУ імені І. І. Мечникова
к. 35, Французський бульвар, 24/26, г. Одеса-68, 65068, Україна

**РЕЛИГИОЗНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОГРАММ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ
И БЛОКОВ, ПОЛУЧИВШИХ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО В ВЕРХОВНОЙ
РАДЕ УКРАИНЫ VI СОЗЫВА**

Резюме

Статья посвящена изучению религиозных аспектов, отраженных в предвыборных программах политических партий и блоков — победителей внеочередных выборов в Верховную Раду Украины в 2007 г. Сделана попытка определения тенденций в позициях этих политических сил в религиозной плоскости.

Ключевые слова: общество, религия, свобода совести и вероисповедания, политические партии и блоки, предвыборные программы.

M. Shtokalo

Politology Department of SSI of Odessa Mechnikov National University,
r. 35, 24/26 Frantsuzsky Boulevard, 65058 Odessa-58, Ukraine

**RELIGIOUS ASPECTS OF PROGRAMS OF POLITICAL PARTIES
AND THE BLOCKS WHICH HAVE RECEIVED REPRESENTATION
IN SUPREME RADA UKRAINY OF 6 CONVOCATION**

Summary

Clause is devoted to studying religious the aspects reflected in electoral programmes of political parties and blocks — winners of extraordinary elections in the Supreme Rada of Ukraine in 2007 attempt of definition of tendencies in positions of these political forces in a religious plane Is made.

Key words: a society, religion, a freedom of worship and creeds, political parties and blocks, electoral programmes.

Н. Ф. Гуцул

историк, депутат парламента Республики Молдова,
член Комиссии по внешней политике и европейской интеграции,
бул. Стефана чел Маре, 105, MD-2073, г. Кишинэу, Республика Молдова,
тел. (8-10-37369) 29-79-91, nicolai.gutul@parlament.md

УЧАСТИЕ МОЛДАВАН В СТАЛИНГРАДСКОМ СРАЖЕНИИ

Данная статья освещает некоторые аспекты истории Сталинградской битвы как составной части Второй мировой войны, которые не были представлены в советской и современной историографии. Впервые продемонстрирован громадный вклад в победу представителей разных национальностей как отдельное исследование. Изложены некоторые статистические данные и дополнения, касающиеся Сталинградской битвы, а также имена воинов молдавской национальности, которые принимали участие не только в боевых действиях, но и работали в тылу, приближая победу. Представлены также цифры, даты и списки, дополняющие историю Сталинградской битвы.

Ключевые слова: национальный состав, Сталинградская битва, молдавские воины

Приведенное ниже исследование призвано отобразить некоторые фактографические моменты, касающиеся участия представителей народов бывшего СССР в Сталинградской битве и, в частности, молдавского народа, которые принимали активное участие в боях, а также вносили свой вклад в победу самоотверженным трудом в тылу.

Начавшаяся 17 июля 1942 года Сталинградская битва продолжалась 200 дней и ночей. О ее размахе свидетельствует тот факт, что на отдельных этапах в сражениях в междуречье Волги и Дона с обеих сторон участвовало более 2 миллионов человек, 2000 танков, около 25000 орудий и минометов, более 2300 самолетов¹. В ходе битвы на Волге были окружены и разгромлены две немецкие армии, 3-я и 4-я румынские армии, 8-я итальянская армия.

По результатам боев, а также на основании показаний захваченных в плен немецких генералов, установлено, что к 23 ноября 1942 г. под Сталинградом было окружено по меньшей мере 300 000 солдат и офицеров противника, включая также тыловые, строительные и полицейские части².

Потери 6-й немецкой армии только за период боевых действий с 24 января по 2 февраля составили более 100 000 человек³. Всего противник потерял в этой битве убитыми, ранеными, пленными и пропавшими без вести около 1,5 млн. чел. — 25% своих сил⁴.

Потери Красной Армии в ходе Сталинградской стратегической оборонительной операции с 17 июля 1942 г. составили 643 842 человека⁵, а в наступательной операции с 19 ноября 1942 г. по 2 февраля 1943 г.

485 777 человек⁶. Общие потери советских войск в Сталинградском сражении, включая безвозвратные и санитарные, составили 1 129 619 человек. После Сталинградской битвы было подобрано и похоронено 147 200 убитых немецких солдат и офицеров и 46 700 убитых советских солдат и офицеров⁷.

Тысячи молдаван, призванных в действующую румынскую армию, погибли, были ранены или взяты в плен в ходе Сталинградского сражения.

Потерпевший поражение под Сталинградом немецкий генерал Ханс Дерр писал, что в 1942 году «Сталинград стал поворотным пунктом Второй мировой войны. Для Германии битва под Сталинградом была тягчайшим поражением в ее истории, для России — ее величайшей победой»⁸.

Совинформбюро неоднократно сообщало в своих сводках о том, что немецкие солдаты потеряли веру в победу под Сталинградом и не надеялись, что могут остаться в живых.

Говоря о битве на Волге, нельзя не подчеркнуть огромный вклад в защиту Сталинграда воинов 62-й (командующий — генерал В. И. Чуйков) и 64-й (командующий — генерал М. С. Шумилов) армий. Бойцы и командиры, сражаясь за каждую улицу и дом, проявляли беспримерное мужество и стойкость, невиданные упорство и героизм⁹.

Во время обороны Сталинграда с левого берега Волги на правый было перевезено 98 290 солдат и офицеров, 11 429 тонн различных грузов, 1975 ящиков с минами, 404 автомашины. Этим, конечно, не заканчивается список всех доставленных грузов и перевезенных на фронт людей в темные осенние ночи, даже в условиях ледохода. Всего различные плавучие средства сделали более 35 000 рейсов через Волгу, которые были организованы героическими усилиями инженерно-технических войск, речников и военных моряков¹⁰. Среди них были и молдаване.

Тысячи уроженцев Молдовы, призванных в ряды Красной Армии, героически сражались как в оборонительный период Сталинградской битвы, продолжавшийся 125 дней (с 17 июля по 18 ноября 1942 г.), так и в период контрнаступления советских войск, длившегося 75 дней (с 19 ноября 1942 г. по 2 февраля 1943 г.).

В ходе дальнейшего изучения материалов о молдаванах и представителях других национальностей — уроженцах Молдовы, участвовавших в битве под Сталинградом, были установлены сотни новых фамилий. Многие бойцы и командиры из их числа были удостоены боевых орденов и медалей за подвиги, совершенные в великом сражении на Волге.

В период оборонительных сражений отличился Григорий Снегур, начальник волжских переправ, на которого была возложена задача по доставке войск на правый берег, в район главного удара. В своих воспоминаниях он описывал, в какой сложной обстановке проводилась переправа в ночь с 14 на 15 сентября 1942 г. 13-й гвардейской, 95-й, 138-й дивизий и других соединений и частей, а также доставка на другой берег раненых и гражданского населения¹¹.

Уроженец молдавского села Пыржота, участник Гражданской войны Иосиф Мироненко (Меренюк) руководил работами по переправе войск 62-й

армии, обеспечил под непрерывным артиллерийским и минометным огнем противника бесперебойную переброску продовольственных грузов через Волгу в Сталинград и наладил эвакуацию раненых, за что был удостоен ордена Красной Звезды¹².

На Мамаевом кургане ожесточенные бои шли 135 дней. На каждом квадратном метре кургана насчитывалось от 500 до 1000 осколков. На Мамаевом кургане стояла насмерть 95-я молдавская дивизия полковника В. А. Горишного, которая была удостоена звания гвардейской. Здесь семеро отважных бронейщиков, руководимых молдаванином лейтенантом Цукановым, вступили в неравный бой с 25 немецкими танками. Ценой своей жизни они не пропустили врага¹³.

Рядом по фашистам была батарея известного молдавского писателя, старшего лейтенанта Якова Кутковецкого¹⁴.

О героизме учительницы из г. Тирасполя Шуры Шешени (Ковальчук), ставшей на фронте телефонисткой, также сражавшейся на Мамаевом кургане, которую сочли погибшей, писал в одной из своих книг воспоминаний дважды Герой Советского Союза маршал Василий Иванович Чуйков¹⁵.

Демчишин Анатолий Деомидович, морской пехотинец, гвардеец, в январе 1943 года принимал участие в уничтожении вражеских дзотов на Мамаевом кургане, где был ранен¹⁶.

В обороне легендарного *Дома Павлова*, известного всему миру, длившейся 58 дней и ночей, участвовал и наш соотечественник Николай Формусатий, командир отделения разведки и связи 42-го стрелкового полка 13-й гвардейской дивизии генерала А. И. Родимцева¹⁷.

Участник обороны Сталинграда, политкомиссар разведывательной роты этой дивизии Степан Гросул в своих воспоминаниях писал о героических подвигах разведчика-молдаванина Ивана Попова, с которым он не раз ходил за линию фронта, чтобы взять в плен “языка”¹⁸.

Барладян Григорий Петрович — гвардии подполковник, командир 84-го стрелкового полка, а затем заместитель командира 33-й гвардейской стрелковой дивизии. Был дважды награжден орденом Красного Знамени¹⁹.

Алексей Чуянов, первый секретарь Сталинградского обкома и горкома партии, в своем дневнике писал, что среди героев 13-й гвардейской стрелковой дивизии генерала Родимцева фронтовая газета отметила пулеметчика-молдаванина Юрия Таракуля и белоруса Михаила Начинкина. Вдвоем они сдержали натиск целого немецкого батальона. Дом, где находились герои-пулеметчики, фашисты атаковали несколько раз, 20 минут немцы вели по нему ураганный огонь из минометов и орудий. Тяжело раненные Таракуль и Начинкин продолжали отстреливаться, пока не подошла помощь. Улица и дом остались в наших руках. Теперь этот дом называют “редут Таракуля”²⁰.

В своих книгах легендарные маршалы В. И. Чуйков и Н. И. Крылов рассказывают о подвиге молдаванина Антона Кузьмича Драгана — старшего лейтенанта, командира 1-й роты 1-го батальона 42-го гвардейского стрелкового полка 13-й гвардейской дивизии генерала Родимцева. При встрече с А. К. Драганом В. И. Чуйков узнал, что оставшаяся в живых

часть батальона, который считали полностью погибшим, еще около недели после этого продолжала сражаться в районе Центрального вокзала. Не успевшие уйти из этого района местные жители, ютившиеся в развалинах, делились с бойцами последним куском хлеба и сообщали важные сведения о противнике. После многодневных боев, в которых против горстки советских воинов использовались и артиллерия, и танки, в живых остались старший лейтенант Драган и пять красноармейцев. Все шестеро были ранены, но им все же удалось в одну из темных ночей выбраться к Волге — на участке, где уже не было наших войск. На бревнах они незаметно отплыли от берега, и течение вынесло их к острову. Стоявшие там артиллеристы переправили гвардейцев в свой медсанбат²¹.

Командир батальона, гвардии капитан Георг Плешивый в неравном бою с противником в Сталинграде оказал помощь другому подразделению, окруженному гитлеровцами, и спас знамя полка, за что был награжден медалью “За отвагу”. Его батальон отличился при взятии районного центра Глубокое под Сталинградом. За это он был награжден медалью “За оборону Сталинграда”, а затем и орденом Красной Звезды²².

36 000 самолето-вылетов совершили советские летчики во время контрнаступления. Немецкий генерал Г. Дерр пишет в своих мемуарах: “Не только сухопутные силы, но и авиация потеряла под Сталинградом целую армию”²³.

В небе под Сталинградом вместе с нашим земляком военным летчиком Сергеем Урсолом сражался заместитель командира авиаэскадрильи Иван Гросул, гвардии капитан, Герой Советского Союза. Где бы Иван Тимофеевич Гросул ни родился — в Молдавии или на Украине, для нас он прежде всего герой²⁴.

Ныне проживающий в г. Кишиневе, Притула Александр Алексеевич, уроженец Одесской области, участвовал в Сталинградской битве в должности военного летчика — наблюдателя (разведчика) в составе 39-го Отдельного разведывательного авиационного полка 17-й воздушной армии. За весь период Великой Отечественной войны он совершил 150 боевых вылетов.

Молдаванин из Григориополя гвардии капитан Василе Ульянов, политрук, командир авиационного подразделения, в кратчайшие сроки сумел организовать под Сталинградом ремонт 16 самолетов типа “Лавочкин” и снабжение продовольствием советских бойцов Н-ской авиационной части, обеспечив их безопасность от налетов фашистской авиации²⁵.

По состоянию на 1 марта 2007 г. в Молдове проживали 125 участников Сталинградской битвы, а около 400 человек — участников этого сражения — умерли. Во втором полугодии 2007 г. в результате проведенной поисковой работы было дополнительно установлено более 500 человек — участников Сталинградской битвы, преимущественно уроженцев Левобережья, либо призванных на фронт военкоматами приднестровского региона Молдовы, из них 25 живы²⁶.

Согласно справке о проведенной работе ЦК КП (б) Молдавии, Совета Народных Комиссаров (СНК) и Президиума Верховного Совета Молдав-

ской ССР, из Молдовы было эвакуировано около 300 тысяч человек. По неполным данным, в Совете Народных Комиссаров республики было учтено в 16 областях и республиках Советского Союза до 100 тысяч человек. Большое количество населения осталось в различных областях Украины, не успев эвакуироваться²⁷.

Несмотря на кровопролитные бои в приграничной полосе, властям республики удалось в короткий срок произвести отправку из Молдовы 4076 вагонов с промышленным оборудованием, сельскохозяйственными машинами, зерном, продовольствием, а также около 180 000 голов различного скота²⁸. Эвакуация предприятий из Молдовы осуществлялась также через Одесский порт²⁹.

Для оказания содействия в трудоустройстве эвакуированного населения, учета кадров специалистов и интеллигенции из Молдавской ССР в ряде союзных республик и областей СССР, где находилось эвакуированное молдавское население, были утверждены уполномоченные ЦК КП(б) Молдавии и СНК Молдавской ССР³⁰.

В справке уполномоченного СНК и ЦК КП(б) Молдавии по Туркменской ССР А. Шевченко на имя Председателя СНК Молдавской ССР Константинова Т. А. сообщалось: «По состоянию на 1 октября 1942 г. учтено эвакуированных граждан из Молдавской ССР, вселенных в области Туркменской ССР, в количестве 2031 человека»³¹.

По полученным из государственных архивов Новосибирской, Кемеровской, Челябинской областей и других регионов России и Казахстана сведениям, в Сибирь и на Южный Урал Российской Федерации из Молдавии были эвакуированы тысячи семей.

Так, в июле 1941 г. в Новосибирской области был создан эвакуопункт, располагавшийся на ж.-д. станции Татарская. В обязанности эвакуопункта входило направление эшелонов с эвакуированными со станции согласно указаниям Москвы и Новосибирского облисполкома. На эту станцию прибывали все составы с эвакуированным населением и промышленными предприятиями, откуда они направлялись по городам и районам Новосибирской области (включая Кемеровскую область, образованную на юго-востоке Новосибирской области в начале 1943 года — *авт.*)³².

В государственном архиве Новосибирской области, в фонде Отдела по хозяйственному устройству эвакуированных и переселенцев при Новосибирском облисполкоме хранятся многочисленные телеграммы о размещении прибывших жителей Молдавской ССР, датированные 1942–1943 гг. В телеграмме из Москвы от 2 января 1942 г., адресованной начальнику Томской железной дороги (копии — Новосибирскому облисполкому (Гришину) и уполномоченному СНК РСФСР по области Соколову), указывалось, что из г. Молотова (ныне г. Пермь — *авт.*) в Новосибирск отправлены 4 вагона с эвакуированными бессарабцами и предлагалось принять меры по их приему и размещению в пределах области³³.

В телеграммах-молниях от 10 и 18 ноября 1942 г. за подписью заместителя председателя Новосибирского облисполкома М. Христоробова, адресованных председателям Тяжинского и Маринского райисполкомов этой

области, указывалось, что в их районы направлены соответственно 14 и 20 вагонов с эвакуированными (10 из указанных 20 вагонов имели конечным пунктом назначения Верхнебулакский район)³⁴.

В других телеграммах-молниях в адрес председателей райисполкомов Тисуль и Чебула, подписанных заместителем председателя Новосибирского облисполкома Н. Барабанщиковым, от 2 и 3 января 1943 г. сообщалось, что в эти районы направлены соответственно 4 и 10 вагонов эвакуированных бессарабцев. В связи с этим было предписано их принять, разместив в отдаленных сельсоветах³⁵.

Государственный архив Новосибирской области Российской Федерации содержит информацию о гражданах Молдавской ССР, эвакуированных в Новосибирскую область в 1941–1944 гг. Так, в отчете о работе Инского эвакуопункта за период с 10 октября 1942 г. по 15 апреля 1943 г. отмечалось, что через этот эвакуопункт прошли 51 868 эвакуированных граждан, в том числе 4 896 бессарабцев, из них 390 детей³⁶.

Общая численность населения, эвакуированного в Кемеровскую область из западных областей СССР, на 1 января 1943 г. составила 209 049 человек (около 10% всего населения области). Большая часть эвакуированного населения была занята в промышленности Кузбасса³⁷. Среди эвакуированных были тысячи уроженцев Молдавской ССР.

Челябинский архив хранит списки эвакуированных из Молдавской ССР на территорию Челябинской области, 380 семей³⁸.

На территории Алтайского края также были эвакуированные жители Молдавской ССР, в том числе группа пионеров, находившаяся в г. Белокурихе, в военном Артеке, с 11 сентября 1942 г. по 12 января 1945 г.³⁹.

По сведениям, представленным Управлением архивов и документации Южно-Казахстанской области Республики Казахстан, в начале войны только в Тюлькюбасский район этой области из Молдовы было эвакуировано 477 человек⁴⁰. По имеющимся данным, сотни семей из Молдавской ССР были также эвакуированы в Кустанайскую (ныне Костанайскую) и другие области Казахстана и Узбекистана⁴¹ (семьи Балан, Стратулат и многие другие)⁴².

Десятки тысяч молдаван и представителей других национальностей — уроженцев Молдовы работали на фабриках и оборонных заводах Урала и Сибири, в шахтах Кузбасса и Караганды, на нефтепромыслах Туркмении и Азербайджана, на железнодорожном транспорте, в колхозах и совхозах республик Средней Азии и Кавказа.

2 декабря 1942 г. делегация представителей трудящихся Молдавской ССР передала Красной Армии колонну танков “За Советскую Молдавию”, построенную на средства, собранные молдаванами⁴³.

В номере газеты “Молдова Социалистэ” за 25 декабря 1942 г. сообщалось, что только в Чкаловской (ныне Оренбургской — *авт.*) области эвакуированные молдаване собрали свыше 50 000 рублей для танковой колонны. В Саратове было собрано 20 000 рублей, в Узбекистане — 61 000, в Казахстане — 66 000 рублей⁴⁴.

Соотечественники поддержали призыв молдавских работников искус-

ства о сборе средств для строительства эскадрильи боевых самолетов, носящей название “За освобождение Молдавии из-под ига германо-румынских оккупантов”⁴⁵.

Немало молдаван успешно трудилось в колхозах, совхозах и на предприятиях Узбекистана, Азербайджана и Таджикистана.

В справке от 2 октября 1942 г., направленной на имя Председателя СНК Молдавской ССР Т. Константинова, уполномоченный СНК и ЦК КП(б) Молдавии в Туркмении А. Шевченко сообщал: “Абсолютное большинство эвакуированных из Молдавии, вселенных на территорию Туркменской ССР, очень хорошо работают на производстве, в колхозах и учреждениях, особенно хорошо работают в сельском хозяйстве Ташаузской области, в стройконторе Нефтезаводстрой г. Красноводска, работники военторга в г. Мары и Чарджоу и других областях”⁴⁶.

Из 70 студентов Фрунзенского сельхозинститута, эвакуированных из Кишинева, восемь, после сдачи госэкзаменов получили звание “агроном высшей квалификации”, двое из них были направлены для продолжения обучения в аспирантуре Московской сельскохозяйственной академии им. К. А. Тимирязева, а остальные молодые агрономы поехали в освобожденные Сталинградскую область и Краснодарский край для восстановления разрушенного войной сельского хозяйства⁴⁷.

В докладе Председателя СНК Молдавской ССР Т. Константинова, посвященного празднованию 1 мая 1943 г., отмечалось: “Молдавский народ принял участие в сборе средств для еще лучшего вооружения Красной Армии. Было собрано 1 400 000 рублей на строительство самолетов “За освобождение Молдавии от ига германо-румынских оккупантов”. Молдавский народ, работая на заводах, в колхозах, в научных учреждениях, вместе с другими народами СССР готовит победу над фашизмом. Более 180 человек получили правительственные награды — ордена и медали. Среди награжденных — депутат Верховного Совета Молдавской ССР Литвинов, Орлов, Мордовец, Безродный, Иванчихин и другие. Растет производительность труда молдаван, работающих на оборонных заводах. Многие из них выполняют норму на 100%, а например, Чайковский П. И. выполняет норму на 200–300%, рабочий Касап А. П. с завода Н. — на 250%. И таких примеров множество...”⁴⁸.

Молдаване трудились на шахтах Кузбасса: “3-3-бис” треста “Сталин-уголь”; “3-3-бис Центральная”; шахта № 7 треста “Прокопьевскуголь”, “Красный углекоп”; “Зиминка”, “Маганак” треста “Кировуголь”; шахта им. Ф. Дзержинского и других”⁴⁹.

Только в Кемерово на угольных предприятиях погибло около 200 горняков⁵⁰.

Многие из эвакуированных жителей республики работали на строительстве новых угольных шахт, в частности, на стройке “Ключи № 3”. Они показывали примеры стахановского труда⁵¹.

В г. Новокузнецке Кемеровской области в период Сталинградского сражения на Сталинском заводе ферросплавов трудилось немало молдаван, в том числе женщины и девушки 15–16 лет⁵².

За свои трудовые подвиги в военный период только в Кемеровской области десятки наших соотечественников были награждены медалью “За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.”.

В представленной государственным архивом Новосибирской области информации указывается, что руководителями предприятий г. Новосибирска являлись Александр Толкачев и Михаил Маслов, занимавшие ранее ответственные должности в Кишиневе, а директором лесозавода работал Дмитрий Черный, прибывший из г. Бендеры, где он работал директором маслозавода. Кроме того, в полученной справке содержится список ответственных работников, прибывших из прифронтовой полосы, ранее состоявших в номенклатуре⁵³.

Немало жителей Молдавской ССР, в том числе еврейской национальности, работали в шахтах и медицинских учреждениях Челябинской области⁵⁴.

Согласно информации Управления архивного дела Алтайского края о вкладе в Сталинградскую битву молдавского народа, на хранении находятся 26 документов (47 листов) со сведениями о жителях Молдавской ССР, проживавших на территории Алтайского края в годы Великой Отечественной войны. На 1 января 1943 г. на учете в Алтайском крайкоме ВКП(б) состояло 13 молдаван⁵⁵.

Квалифицированные специалисты сельского хозяйства, эвакуированные из Молдавской ССР, работали на сельхозпредприятиях Алтайского края⁵⁶.

Жители Молдавской ССР, эвакуированные в начальный период войны в Сталинградскую область, участвовали в создании оборонительных сооружений. Тысячи наших соотечественников работали на строительстве оборонительных укреплений под Сталинградом. Одна из военно-строительных частей Донского фронта численностью в 1000 человек была полностью укомплектована молдаванами⁵⁷.

В начале войны 150 юношей, обучавшихся в школе ФЗО молдавского села Абаклия, были эвакуированы в Казахстан. На станции Карталы Северо-Казахстанской железной дороги был сформирован строительномонтажный поезд № 17-504. В вагоне № 16 было 12 юношей из Молдовы, а всего в поезде находилось 25 земляков. Первоначально поезд был направлен в декабре 1941 г. под Малоярославец, а затем, в январе 1943 г., со стороны Саратова под Сталинград. После Сталинградской битвы поезд был направлен в Тамбовскую область и расформирован⁵⁸.

Таким образом, сотни тысяч эвакуированных вглубь, на восток СССР, жителей Молдавской ССР внесли немалый вклад в исход Сталинградской битвы, участвуя в боях и самоотверженным трудом в тылу.

Литература

1. Рафаилов Р. Дружба, испытанная Великой Отечественной. Тюмень, 2000, С. 63.
2. Сообщения Советского информбюро. Том 4. Москва, 1944, С. 82.
3. Дерр Г. Поход на Сталинград. Москва, 1957, С. 121.
4. Военный энциклопедический словарь. Москва, Воениздат, 1983, С. 703.
5. Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941–1945 / Объединенная редколлегия — Сорокин А. И. (пред.) и др. Москва, 2005, С. 84.

6. Там же, С. 86.
7. Еременко А. И. Сталинград. Записки командующего фронтом. Москва, 1961, С. 439.
8. Дерр Г. Ук. соч., С. 15.
9. Дьеур М. Ф. Бессмертный подвиг // "Советская Молдавия", 1983, 2 февраля.
10. Кузнецов Н. Г. Военные моряки в Сталинградской битве / В книге М. В. Захарова "Сталинградская эпопея". М., 1968, С. 411.
11. Снегур Г. З. Волжские переправы // "Советская Молдавия", 1968, 15 февраля.
12. ЦАМО РФ, ф. 682527, д. 22, лл. 1–2, 34.
13. Грекул А. Память, опаленная огнем // "Советская Молдавия", 1971, 18 ноября.
14. "Молдова Социалистэ", 1943, 23 марта.
15. Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина. М., 1985, с. 300.
16. А вэрсат сынжеле пентру тинереце феричитэ // "Молдова Социалистэ", 1946, 2 февраля.
17. Бут А. Солдатская память // "Днестр" (Каменский район, МССР), 1977, 12 мая.
18. Гросул С. Молдаване в Сталинграде // "Вяца Ноуэ" (Бендеры), 1947, 9 мая.
19. ЦАМО РФ, ф. 33, оп. 682527, л. 27, лл. 235, 240.
20. Чуйков В. И. Ук. соч., С. 282.
21. Чуйков В. И. От Сталинграда до Берлина. Москва, 1985, С. 165–174; Крылов Н. И. Сталинградский рубеж. Москва, 1984, С. 168–169; Баранов Г. Т. Героический батальон / В книге "Их считали погибшими". Ленинград, 1963, С. 44.
22. Канна И. Кэпитанул де гвардие Георге Плешивый // "Молдова Социалистэ", 1943, 18 декабря.
23. Дерр Г. Ук. соч., С. 118.
24. Марчук Ю. А. Иван Гросул / В книге "Память сердца", Кишинев, Картя Молдовеняскэ, 1981, С. 50–51, 54.
25. Истру В. Кэпитанул де гвардие Василе Ульянов // "Молдова Социалистэ", 1943, 7 августа.
26. Гуцул Н. Ф. Подвиг молдаван в Сталинградской эпопее. Кишинев, 2008, С. 129.
27. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 / Сборник документов и материалов: в 2 т. Редколлегия — С. Я. Афтенюк и др. / Том 1. Кишинев, 1975, С. 275.
28. Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova, fond 51, inv. 1, d. 99, f. 87, 91.
29. Эшелоны идут на восток. М., 1966, С. 155.
30. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне..., т. 1, С. 266.
31. Там же, С. 270.
32. Ермолаев А. Н. Эвакуация населения в Кемеровскую область (Указатель архивных материалов). Выпуск 4. Кемерово, 2002, С. 4.
33. Государственный архив Новосибирской области (далее ГАНО). Ф. Р-1030, оп. 1, д. 268, л. 277.
34. Там же, лл. 208, 214.
35. Там же, лл. 75–76.
36. Гуцул Н. Ф. Подвиг молдаван в Сталинградской эпопее. Кишинев, 2008, с. 68–69. Информация ГАНО.
37. Ермолаев А. Н. Ук. соч., С. 7.
38. Объединенный государственный архив Челябинской области, ф. Р-1142, оп. 1, дд. 60, 73–95, 97, 99–101, 114–114а, 115–126, 128–129, 131–134, 136–138, 140, 142–143, 155–158, 177.
39. Гуцул Н. Ф. Подвиг молдаван в Сталинградской эпопее. Кишинев, 2008, С. 69.
40. Шимкентский региональный государственный Архив, ф. 370, оп. 2, д. 46, лл. 60–63.
41. Государственный архив Костанайской области, ф. 72-II, оп. 6, д. 57, лл. 4, 17, 29–30, 48, 181; оп. 8, д. 92, лл. 40, 69; ф. 92. оп. 2, д. 23, лл. 5, 14, 20, 44; ф. 250, оп. 1, д. 48, л. 1; ф. 631, оп. 1. д. 6, лл. 2об, 3–5, 28–29, 38об, 45об, 57; ф. 779, оп. 1, д. 223, л. 115; ф. 1408, оп. 4, д. 2, л. 149.
42. Там же, ф. 72-II, оп. 6, д. 57, лл. 4, 29–30, 48; ф. 92, оп. 2, д. 23, л. 44.
43. Константинов И. Колоана де танкурь "Пентру Молдова Советикэ" // "Молдова Социалистэ", 1942, 25 декабря.
44. А лукра пентру бируинца // "Молдова Социалистэ", 1942, 25 декабря.

45. "Молдова Социалистэ", 1942, 25 дечембрие.
46. ANRM, f. P-2848, inv. 20, d. 1, f. 73-76.
47. Шнейдерман М. Тинерий агрономь молдовень дин Фрунзе // "Молдова Социалистэ", 1943, 28 аугуст.
48. Константинов Т. Пентру елибераря Молдовой Советиче // "Молдова Социалистэ", 1943, 1 май.
49. Сталинградской битве посвящается // "Коммунист", 2007, 18 мая.
50. Старик В. Все для фронта! Все для победы! // "Коммунист", 2007, 16 февраля.
51. "Молдова Социалистэ", 1943, 9 июлие.
52. Золотые кавалеры / Выпуск 2: Герои Социалистического Труда/ Сост. Картавых А. Г. и др. / Новокузнецк, 2000; Добромыслов Ю. Дорога в жизнь // "Кузбасс", 1959, 4 января.
53. Гуцул Н. Ф. Подвиг молдаван в Сталинградской эпопее. Кишинев, 2008, С. 76. Информациа ГАНО.
54. Объединенный государственный архив Челябинской области, ф. Р-1142, оп. 1, д. 100, с. 14; д. 129, л. 15, 17; д. 143, л. 68; д. 158, л. 27.
55. Управление архивного дела Алтайского края, ф. П-1, оп. 18, д. 318, л. 1об.
56. Там же, Р-613, оп. 1а, д. 18, л. 230.
57. Советская Молдавия". 1982. 20 июля.
58. Гуцул Н. Ф. Подвиг молдаван в Сталинградской эпопее. Кишинев, 2008, С. 78.

М. Ф. Гуцул,

історик, депутат парламенту Республіки Молдови,
член Комісії з питань зовнішньої політики і європейської інтеграції,
бул. Стефана чел Маре, 105, MD-2073, г. Кишиневу, Республіка Молдова

УЧАСТЬ МОЛДОВАН У СТАЛІНГРАДСЬКІЙ БИТВІ

Резюме

Дана стаття проливає світло на деякі аспекти історії Сталінградської битви як складової частини Другої світової війни, котрі не були представлені радянською та сучасною історіографією. Величезний внесок в перемогу представниками різних національностей вперше представлений в такому обсязі як окреме дослідження.

У даному дослідженні представлені деякі статистичні дані та доповнення щодо Сталінградської битви, а також імена воїнів молдавської національності, котрі приймали участь не тільки в бойових діях, але і працювали в тилу, наближаючи перемогу. Представлені цифри, дати та списки доповнюють історію Сталінградської битви.

Ключові слова: національний склад, Сталінградська битва, молдавські вояки.

N. T. Hutsul

The historian, the deputy of parliament of Republic Moldova,
Member of the Commission on foreign policy and European integration,
105 Stephen chel Mare blv., MD-2073, Kishineu, Republic Moldova

PARTICIPATION OF MOLDAVIANS IN STALLINGRAD BATTLE

Summary

The article elucidates some aspects of the history of the Battle from Stalingrad, as component part of the Second World War that has not been included within the soviet and modern historiography. The contribution of the representatives of different nations to the victory in this battle is for the fist time described in such a volume within a study.

This research brings to light a statistics and an additional nominal list regarding the facts and names and the participation of the Moldavians within the events from Stalingrad. The representatives of this nations took and active part within both military actions and work for victory in the rear. There are presented facts and figures that help completing the history of the Battle from Stalingrad.

Key words: national structure, Stallingrad fight, the Moldavian soldiers.

**УКРАЇНА І СВІТ
МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР
ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ**

УДК: 327.5.001.16

І. М. Коваль

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна, 38 (0482) 68-54-61
e-mail: cis_asc@paco.net

СУЧАСНІ ЗАХІДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОГО КОНФЛІКТУ

В цій статті зроблено спробу узагальнити і систематизувати основні підходи до вивчення міжнародного конфлікту сучасної політичної думки США, Канади і країн Західної Європи. Крізь призму аналізу концепцій зарубіжної політології автор розглядає особливості виникнення, характер розвитку, результати та наслідки таких конфліктів у постбіполярну епоху.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, безпека, тероризм, війна, глобалізація.

Проблеми конфліктів, криз та воєн традиційно були основними темами наукових досліджень багатьох відомих міжнародників, істориків і політологів. Проте не слід стверджувати, що про конфлікт написано все. З розвитком науки про міжнародні відносини та конфліктологію як її окремих напрямків коло питань, пов'язаних в першу чергу з конфліктом як суспільним і міжнародним феноменом, лише зростає. У дослідженнях вчених-міжнародників немає єдиної точки зору стосовно визначення поняття “конфлікт”. Його походження і основні характеристики не єдині в межах наукового співтовариства. У цій статті розглянуто конфлікт у його вузькому трактуванні — як **озброєний конфлікт**. Різне тлумачення поняття “конфлікт” пояснюється неоднозначним розумінням природи цього явища. Єдине, про що можна сміливо говорити: воно властиве всім аспектам життя у суспільстві. За підрахунками дослідників, кількість озброєних зіткнень за всю історію людства досягла майже п'яти тисяч, що дало можливість характеризувати мирне співіснування як “перерву між війнами” [1]. Після закінчення біполярної конфронтації зменшився ризик виникнення світової війни, але збільшилася кількість периферійних міждержавних (а також в межах держави) конфліктів, що характеризуються міжетнічними, релігійними, територіальними, владними та іншими суперечностями.

Такі умови неминуче стимулювали підвищений інтерес до проблеми конфлікту в професійній літературі. З одного боку, поступове, хоч і нерівномірне оформлення нових рис біполярної системи міжнародних відносин дозволило охарактеризувати світ як “плюралістичну однополярність” [2]. З іншого — осмислення подій у світі, що трансформується в межах процесів глобалізації (в першу чергу з точки зору визначення підходів до терористичної загрози), допомогло виявити нові закономірності розвитку

сучасних конфліктів. Чималу роль в новому підйомі конфліктології відіграє також поведінка єдиної мегадержави — США.

Для попередньої класифікації конфліктів американський дослідник М. Калдор вважав за достатнє порівняти нові війни з війнами, які відбувалися раніше, за метою, яку вони наслідували, за методами ведення бойових дій, а також за шляхами фінансування [3]. Е. Ньюман пропонував доповнити цей перелік аналізом основних дійових осіб, просторового контексту конфлікту (міждержавний, цивільний, регіональний, глобальний), а також його соціального, матеріального та гуманітарного (а не лише військово-технічного) впливу [4].

Проте на сьогодні проблема “класичних” конфліктів між державами, властивих міжнародним відносинам впродовж тривалого періоду (з моменту підписання Вестфальського миру в 1648 р.), набула другорядного значення. На передній план починають виходити конфлікти всередині держави, спровоковані хвилями сепаратизму, крайніх форм націоналізму й релігійного фундаменталізму, а також нові погрози, які йдуть від транснаціонального тероризму й міжнародної організованої злочинності. На породження конфлікту впливають також і проблеми виснаження життєво важливих ресурсів, досягнення граничної межі можливостей глобальної екосистеми, а також глобальна нерівність між людьми (“глобальний апартеїд”). Та все ж, незважаючи на всі обмеження, незважаючи на громадянські війни, що продовжуються, загрозу тероризму та інші нетрадиційні загрози, М. О’Хенлон стверджує, що в ХХІ столітті значно менше буде насильства у відносинах між державами, ніж у попередньому [5].

Зважаючи на статистику, сучасні дослідники стверджують, що класичні міждержавні війни можна вважати застарілими. Серед причин, які вказують на це, назвемо такі: революції у сфері ядерної зброї (у результаті якої війна між провідними ядерними гравцями стала практично неможливою), а також у сфері сучасного озброєння. Стабілізуючу роль у міжнародних відносинах відіграє той факт, що система західного альянсу під керівництвом США стала менш анархічною, а також збільшилася кількість демократичних держав. Крім цього, в умовах розвитку сучасної економіки немає необхідності в захопленні нових територій для збагачення.

“Застарівання” війни, як зазначають деякі автори, також пов’язане з процесами глобалізації, хоч і не виникає через них безпосередньо. Раніше міжнародно-політичний лексикон конфлікту мав на увазі міждержавні війни. Через суцільну глобалізацію такі висловлювання як “безпека особи” і “глобальне насильство” стали більш вживаними. Сутички відбуваються між нерегулярними субдержавними загонами етнічної міліції, паравоєнними формуваннями партизан, культовими і релігійними організаціями, злочинними й терористичними формуваннями. Б. Бузан зазначає, що метою знищення стають не збройні сили чи міста противника, а формування місцевого масштабу чи окремі особи. Держава в сучасних умовах є менш важливою. Вона залишається головним чинником, але більше не є основним втіленням загрози [6]. Саме тому безпеку складніше ідентифікувати та складніше їй протистояти.

За останню третину ХХ століття поняття “конфлікт” поступово було підмінено поняттям “війна”. Це було пов’язано з тим, що при вивченні воєн яснішими ставали їх суттєві характеристики. В процесі ускладнення політичних процесів у світі війну почали характеризувати як окремий випадок ширшого феномена — конфлікту. Це дало можливість розмежовувати різні стадії і види конфліктів та, відповідно, дозволило знаходити нові форми для їх попередження й вирішення.

За оцінкою Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, в період з 1945 по 2000 р. до типу “класичних” воєн належало лише 15% (у 2001 р. — 6,5%) конфліктів. Причому як найбільш небезпечний осередок напруженості між державами можна назвати конфлікт між Індією та Пакистаном, який, у випадку ескалації, закінчиться застосуванням ядерної зброї.

У минулому претензії держав на монополію щодо застосування воєнної сили призводили до воєн, а дотримання загальної заборони на її використання стабілізує впливало на міжнародні відносини. Аналіз сучасних конфліктів доводить, що війни в розумінні Карла фон Клаузевіца в минулому. Озброєний конфлікт пов’язується з соціальним (чи асоціальним) оточенням, яке передбачає участь державних і недержавних акторів. Ослаблення або підлив держави може бути результатом впливу оточення, яке в умовах глобалізації розмиває можливості держави і його владні повноваження. При цьому виникає тенденція до застосування насильства приватними, найчастіше кримінальними силами. Виникає вакуум державної влади, часто пов’язаний з етнічним сепаратизмом та сутичками за контроль над природними ресурсами чи бізнесом.

Деякі дослідники порівнюють конфлікти нового покоління з рухами опору, релігійними і диверсійно-терористичними війнами, національно-етнічними й іншими сутичками не міждержавного рівня. Відповідно, ці автори намагаються проаналізувати їх з точки зору однієї з відомих парадигм чи теорій, а елементи, що не вписуються в теорію, визначають як явища маргінального порядку, що істотно не впливають на основні правила міжнародного спілкування. С. Калінас вважає, що розбіжності в конфліктах під час і після закінчення “холодної війни” певним чином пояснюються більшою мірою зникненням доступних концептуальних категорій, ніж реальними відмінностями [7]. Інші автори, навпаки, відносять сучасні конфлікти до абсолютно нових явищ, які вимагають переосмислення й розробки “нетрадиційних теорій” [8].

Деградація ситуації відбувається у зв’язку зі зміною функцій держави, її неспроможністю в більшості випадків гарантувати безпеку особи. Росте невизначеність, конфлікти стають більш тривалими. Соціальна трансформація, пов’язана з глобалізацією й ліберальними економічними силами, веде до того, що нерегулярні воєнізовані формування отримують правові, політичні та інші можливості, яких вони раніше не мали. Так, під час балканських воєн 1991–2001 років монополія держави на владу руйнувалася: субдержавні актори присвоювали права на використання сили, а політичні лідери захочували до застосування сили напівкримінальні озброєні групи.

Ослаблення держави відбувається через зменшення кількості ресурсів, необхідних для владних повноважень уряду. Ускладненню ситуації сприяють міжнародні фінансові актори з їх тиском на бідні й тому поступливі уряди (особливо з урахуванням корупції еліт). Діяльність неурядових добродійних організацій (наприклад, євангелістських християнських організацій США, що викупляють з рабства жінок і дітей) часто досягає зворотного ефекту: виникає стимул до розширення практики викрадання людей з метою подальшої їх продажі на волю [9].

Є і більш радикальні висновки. Д. Джун вважає, що міжнародна допомога й інтервенція “світової спільноти” загострюють конфлікти. “Мафіозна економіка та тривалі внутрішні конфлікти частіше за все є результатом міжнародного втручання, яке відбувається заради становлення й розвитку ринкових структур та демократії” [10]. У конфліктах нового покоління провідне місце займають польові командири, які можуть прагнути розв’язування війни з матеріальних, національно-етнічних, ідеологічних чи інших причин.

Сучасні конфлікти вирізняються за характером. Зважаючи на значну кількість учасників конфлікту сторонам складніше досягти врегулювання. З часу припинення “холодної війни” до конфлікту було залучено більше 300 різних акторів. Серед них більше 80 держав та регіональних міжнародних організацій. Як міжнародні гравці на сцені почали з’являтися повстанські формування, кримінальні банди, діаспора, етнічні партії, міжнародні добродійні організації, найманці, а також діючі армії.

Складніше стало визначити структуру конфлікту. Якщо раніше достатньо було виявити сили протистояння, то зараз учасники конфлікту дуже різні, і виявити серед них політичну опозицію складно. До конфлікту залучено криміналітет і навіть злочинні організації неповнолітніх. На зміну сутичок з причин ідеології, деколонізації, геостратегічних і гегемоністських інтересів прийшли війни між державами регіону, а також конфлікти політизованих меншин серед розрізнених держав Африки, Близького Сходу та Центральної Азії. Міжнародні відносини визначаються не тільки національною військовою потужністю, але й складними політичними процесами, в яких беруть участь міжнародні інститути, транснаціональні корпорації, групи громадян і, нарешті, окремі об’єднання та групи терористів.

Деякі дослідники навіть порівнюють сучасну ситуацію з середньовічними війнами в Європі, які “велися групами бандитів і злочинців, найнятими слабкими державами, або ж загонами військово-польових командирів”. При цьому великі держави, за винятком США, ухиляються від участі в конфліктах, окрім тих випадків, коли ці конфлікти стосуються їх безпосередніх інтересів [11].

У сучасному світі можна виділити два найбільш поширених типи конфліктів. З одного боку, це внутрішньодержавні конфлікти за контроль над ресурсами, в боротьбі за владу, економічні дивіденди. З іншого — асиметричні війни великих держав проти держав-ізгоїв чи транснаціональних погроз.

“Холодна війна” гальмувала виникнення деяких етнічних, релігійних і расових конфліктів, але після її завершення вони знову почали поширюватися [12]. На думку дослідників, війни частіше відбуваються на релігійній або етнічній основі, ніж на основі розбіжностей політичної ідеології. Посилення ролі релігійної складової ставить під сумнів теорію модернізації й секуляризації, що переважала в західній соціально-політичній науці впродовж XX століття [13]. Та все ж найбільш популярними серед конфліктологів поки що залишаються “економічні” концепції.

Найбільш поширеною причиною конфліктів дослідники вважають боротьбу за природні ресурси. Т. Сандлер зазначає, що сьогодні саме територіальні суперечки та зіткнення стосовно ресурсів частіше за все є “живильним середовищем” для громадянських воєн і міждержавних конфліктів [14]. Відповідно до досліджень Всесвітнього інституту природних ресурсів, до 2050 р. населення земної кулі зросте до 9 млрд чоловік, а промислове виробництво зросте в чотири рази. Обмеженість ресурсів досягне катастрофічного рівня. А це, як вважають Дж. Максвел та Р. Ревені, в першу чергу вплине на слабо розвинені країни — в них мало розвинено інститут власності, немає достатніх засобів для проведення наукових досліджень, вони певним чином залежать від власної екосистеми [15].

Не сприяло поліпшенню ситуації і те, що в процесі загострення суперечностей виявилися відносно обмеженими ресурси розвиненої частини країн співдружності. Витрати на міжнародну допомогу й управління конфліктами зросли, але при цьому посилюються сумніви в доцільності збільшення споживання ресурсів у зв'язку з невмінням знайти оптимальний варіант. Але, чесно кажучи, новизною подібне твердження не вирізняється: ресурси завжди були величезним конфліктогенним потенціалом.

Крім “економічних” концепцій важливу роль в сучасній конфліктології відіграють спроби виявити політичний механізм (само) розвитку конфліктів. Сформувався цілий розділ літератури про війни, які веде коаліція демократії проти слабких держав з авторитарними режимами. Вже більше 300 років домінуючі держави (поодинокі чи в коаліції з іншими урядами) намагалися втручатися у внутрішні справи інших держав для зміни режиму або постконфліктного відновлення, причому частіше за все це відбувалося без урахування попереднього досвіду. Ймовірно, в майбутньому переважатимуть конфлікти під керівництвом і за участю США щодо “порятунку” неблагополучних держав, їх демократизації та лібералізації.

Основні причини залучення західних держав до конфліктів можна умовно поділити на 3 групи:

- 1) гуманітарні інтервенції для припинення етнічних чищень і відновлення громадського порядку;
- 2) “самозахист” від “держав-посібників” тероризму;
- 3) запобігання розповсюдження зброї масового знищення.

Збройні конфлікти 2000-х років свідчать, що сучасні війни в основному вестимуться під егідою захисту прав людини й поширення ліберально-демократичного режиму. Група дослідників зазначає, що “експорт демократії” не завжди сприяє міжетнічній гармонії. Під впливом демократиза-

ції суперечки за етнічно-релігійними ознаками на ранніх стадіях можуть призвести до насильства і придушити процес демократизації. Той факт, що за демократії етнічні конфлікти вирішуються мирним шляхом (порівняно з авторитарними режимами), полягає в тому, що перші просто багатші [16].

Поки що на першому місці серед погроз сучасному глобальному суспільству є терористичні напади. Раніше для перемоги достатньо було “випередити” супротивника. Тепер Америці необхідно не лише знищити й дискредитувати ідеологію, що суперечить її ідеології, але й запропонувати власний варіант розвитку.

Універсалізація терористичної загрози проти держав порівнює цю боротьбу з війною. З’явилася аббревіатура ГВПТ — “глобальна війна проти тероризму” (GWOT — Global War on Terror). Формуються альянси з держав, які раніше перебували у різних “таборах”. Основною причиною появи концепції війни проти тероризму стали теракти 11 вересня 2001 року. У США в жовтні 2001 р. було прийнято “Закон про патріотизм”, в якому боротьба з тероризмом юридично була прирівняна до справжньої війни.

Вперше нова концепція війни спрацювала під час воєнної кампанії в Афганістані проти талібів, після якої стало зрозуміло, що Вашингтон на цьому не зупиниться. Насправді ж восени 2002 р. було оприлюднено “доктрину превентивної війни” (doctrine of preventive war), згідно з якою Америка вирішила застосовувати силу проти терористів і держав, що їх підтримують, в будь-якій частині світу [17]. Як результат дії доктрини навесні 2003-го відбувся напад на Ірак. Зараз головним супротивником в США оголошено “тероризм з глобальними можливостями”. Таким чином, терористична загроза “детериторіалізована” — відтепер вона не має визначених географічних параметрів.

Тероризм як зрозуміла погроза зник, його не можна аналізувати відомими методами. Він є глобальною мережею, мета якої з конкретної та звуженої стала загальною та необмежено широкою. При цьому можливим є союз між державами-ізгоями й цією глобальною мережею. Але не можна виключати, що такого союзу не буде, і тому Сполучені Штати не зможуть перемогти тероризм у такий спосіб, який вони застосовують в Іраку та в Афганістані.

Хоча в ХХІ столітті конфлікт набуває нових рис, його сутнісні характеристики багато в чому залишаються усталеними. Трансформація міжнародної системи визначає при цьому природну зміну особливостей озброєних сутичок нового покоління. На сьогодні внутрішньодержавні й асиметричні конфлікти в міжнародній політиці є більш важливими, ніж ті, що були характерні для ХХ століття та попередніх історичних періодів. Набагато помітніше проявляє себе міжнародна конфліктність, що має релігійно-етнічну, економічну і екологічну природу.

Економічно розвинена й більш могутня військово-політична частина світової спільноти прагне взяти на себе відповідальність за врегулювання конфліктів. Але одночасно “розвинені суб’єкти” у ряді випадків породжують цим нові суперечності. Природа сучасного конфлікту багато в чому

визначається чинниками воєнно-технологічних та інформаційних інновацій, які створюють нові можливості для подолання конфліктності, але разом з тим підвищують у ряді випадків ризику для країн — учасників конфлікту.

З урахуванням ролі США в міжнародній політиці, ключову роль у формуванні “образу” сучасного конфлікту гратиме чинник американської зовнішньополітичної й військової бюрократії — її сприйняття тих чи інших конфліктогенних характеристик світового розвитку, а також уявлень Вашингтона про оптимальні шляхи запобігання нових та зменшення інтенсивності наявних міжнародних конфліктів.

Література

1. Regan P. Conditions of Successful Third-Party Intervention in Interstate Conflicts // *Journal of Conflict Resolution*. — 1996. — № 40. — P. 344–345.
2. Богатуров А. Д. “Плюралистическая однополярность” и интересы России // *Свободная мысль*. — 1996. — № 2.
3. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era // Cambridge: Polity. — 2001. — P. 6.
4. Newman E. The “New Wars” Debate: A Historical Perspective is Needed // *Security Dialogue*. — 2004. — № 35. — P. 174.
5. O’Hanlon M. Coming Conflicts: Interstate War in the New Millennium // *Harvard International Review* (Cambridge). — Summer 2001. — № 23. — P. 42–46.
6. Buzan B. Rethinking Security After the Cold War // *Cooperation and Conflict*. — 1997. — № 32. — P. 6–21.
7. Kalyvas S. “New” and “Old” Civil Wars: A Valid Distinction? // *World Politics*. — 2001. — № 54. — P. 99.
8. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. — P. 6.
9. Calhoun C. A World of Emergencies: Fear, Intervention, and the Limits of Cosmopolitan Order // *The Canadian Review of Sociology and Anthropology* (Toronto). — 2004. — № 41. — P. 373–395.
10. Jung D. A Political Economy of Intra-State War: Confronting a Paradox // *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts, and New Wars: A Political Economy of Intra-State War* / Jung D / (Ed.). — London: Routledge. — 2003. — P. 12.
11. Mueller J. Policing the Remnants of War // *Journal of Peace Research*. — 2003. — № 40. — P. 507–518.
12. Evans E. Our Savage Wars of Peace // *World Affairs*. — 2000. — № 163. — P. 90.
13. Fox J. The Rise of Religious Nationalism and Conflict: Ethnic Conflict and Revolutionary Wars, 1945–2001 // *Journal of Peace Research*. — 2004. — № 41. — P. 715–731.
14. Todd S. Economic Analysis of Conflict // *The Journal of Conflict Resolution*. — 2000. — № 44. — P. 724–725.
15. Maxwell J., Reuveny R. Resource Scarcity and Conflict in Developing Countries // *Journal of Peace Research*. — 2000. — Vol. 37. — P. 303.
16. Wimmer A. Democracy and Ethno-religious Conflict in Iraq // *Survival*. — 2003/2004. — № 45. — P. 112.
17. Andreani G. The War on Terror: Good Cause, Wrong Concept // *Survival*. — 2004/2005. — № 46. — P. 32–33.

І. Н. Коваль,

д-р полит. наук, профессор,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Заведующий кафедрой международных отношений;
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ ЗАПАДНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО КОНФЛИКТА

Резюме

В данной статье предпринята попытка обобщить и систематизировать основные подходы к изучению международного конфликта в современной политической мысли США, Канады и стран Западной Европы. Сквозь призму анализа концепций зарубежной политологии автор рассматривает особенности возникновения, характер развития, результаты и последствия таких конфликтов в постбиполярную эпоху.

Ключевые слова: международный конфликт, безопасность, терроризм, война, глобализация.

I. N. Koval,

professor
Odessa National University
Chair, Department of International Relations
65082, 2, Dvoryanskaya st., Odessa, Ukraine

CURRENT WESTERN RESEARCH ON INTERNATIONAL CONFLICT

Summary

An attempt to summarize and systematize main approaches to studying international conflict in current political thought of the USA, Canada and West European states was made in this article. The author reviews the peculiar origin, the character of development, the results and the consequences of such conflicts in post-bipolar world through the analyses of the concepts of foreign political science.

Key words: international conflict, security, terrorism, war, globalization.

УДК 341.17

О. І. Брусиловська

доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 32, Французький бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна.
тел.: (380482) 633259.
e-mail: cis_asc@paco.net

**ЕКОНОМІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В УМОВАХ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ**

Стаття присвячена проблемі економічної трансформації країн Східної Європи на прикладі Польщі, Словаччини, Словенії, Угорщини та Чехії, що перейшли до другого етапу посткомуністичних трансформацій в якісно нових умовах — як члени ЄС з 2004 року. Компаративний аналіз реформ надає можливість вирізнити особливості досвіду нових членів ЄС задля з'ясування можливостей його використання в Україні.

Ключові слова: економічний ріст, торгівельний баланс, прямі іноземні інвестиції, структурні фонди ЄС.

П'ять країн Східної Європи — Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія — стали повноправними членами Європейського Союзу 1 травня 2004 року. Завершено перший етап трансформацій, протягом якого були вирішені завдання першочергової важливості, такі, як створення ринкової економіки та засад демократичного управління. У порівнянні із ситуацією 1989 р. регіон загалом демонструє значний прогрес. Проте другий етап трансформацій характеризується наявністю невирішеності значної кількості проблем перехідних суспільств, відмінністю в якісних характеристиках старих та нових членів ЄС. Тому тема реформування країн Східної Європи у 2004–2007 рр. залишається актуальною, адже перед Україною стоять схожі завдання в усіх сферах суспільного життя.

Тема економічної трансформації Східної Європи — одна з досить популярних у сучасній політології. Умовно можна поділити її за проблематикою досліджень. Серед авторів, що досліджують специфіку економічної трансформації в окремих країнах регіону, — політологи Д. Ткач, А. Буніч, О. Неменський, Ю. Загоруйко; економісти О. Ракова, Є. Бальцерович. Окрему групу досліджень представляють науковці, які розглядають посткомуністичні трансформації в контексті більш загальних проблем міжнародних відносин (Л. Шишеліна, Н. Деменко). Разом з тим в літературі переважають статті, присвячені окремим аспектам проблеми, що робить необхідним упорядкування наших знань щодо варіантів економічних програм посткомуністичних країн в умовах членства в Європейському Союзі.

Отже, стаття має на меті узагальнення досвіду таких країн, як Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина та Чехія, на шляху економічної трансформації після 2004 року.

Після вступу в ЄС уряди країн — нових членів склали програми подальших реформ. Так, в Словенії, найбільш економічно розвинутій та стабільній країні регіону, програма реформ була направлена передусім на підготовку країни до членства в зоні євро. Словенія, єдина з країн регіону, стала її членом 1 січня 2007 року. За даними соціологічного опитування, 85% населення впевнені, що це принесе їм економічне процвітання. Секрет успіху Словенії був простим: чітке слідування рекомендаціям Єврокомісії. Так, у 2004 р. Словенія прив'язала курс національної валюти до євро, приєдналась до європейських валютних програм. За 2005 р. ріст ВВП склав 4% (ВВП склав 34 млрд. дол.), інфляція — 2,3%, середньорічний прибуток на душу населення — 17 350 дол., зовнішній борг — 29% від ВВП [1]. Таким чином, вже до кінця 2005 року Словенія, єдина з країн-новачків, досягла маастрихтських критеріїв.

В Угорщині “Конвергенційна програма на 2005–2008 рр.”, націлена на зменшення витрат та збільшення прибутків в держбюджет, мала на меті наблизити країну до кількісних та інституційно-економічних параметрів та показників ЄС, створити умови для збалансованого економічного розвитку, підвищити прибутки населення. Перш за все дефіцит держбюджету в 2009 р. має скласти 3,2% (в 2006 — 10,1%), тобто рівень, прийнятний для ЄС. Програма передбачала непопулярні заходи, що тимчасово мали загальмувати економічний ріст до 2,2–2,6% в 2007–2008 рр., але з 2009 р. повернутись до 4,1%; також передбачався сплеск інфляції до 5,5% в 2007 р. проти 3,6% в 2005 році. Програма конвергенції передбачала, що Угорщина не приєднається до євросони раніше 2011 року, а можливо, й в 2013 р., тобто останньою з країн, що вступили в ЄС у 2004 році [2, с. 87].

Друга програма, “Програма розвитку Угорщини на 2007–2011 рр.”, націлена на реформування галузей економіки й передбачає, що до 2009 р. економічні показники будуть відповідати маастрихтським вимогам, а до 2011 р. Угорщина перейде до стабільного динамічного піднесення [3, с. 30].

Третя програма, “Нова Угорщина”, розрахована на 2007–2013 рр. Її суть полягає в освоєнні коштів структурних фондів ЄС в рамках 15 оперативних програм. Загальна сума — 7000 млрд форинтів. 1721,5 млрд фор. планується направити на розвиток транспорту, 1600 млрд фор. — на соціальні проекти, у тому числі розвиток охорони здоров'я, освіту, підвищення зайнятості. Перед сільським господарством поставлені три пріоритетні завдання — відродження збалансованості у розвитку рослинництва та тваринництва, ефективне використання природо-кліматичних умов, створення умов для виробництва біоенергії (800 тис. тонн біоетанолу на рік). При цьому 80% біоетанолу планується експортувати в інші країни ЄС [3, с. 32].

Але реальність в Угорщині ускладнилась заявою прем'єр-міністра Ференца Дюрченя щодо економічної бездіяльності уряду протягом 2002–2006 років. Подальший аналіз ситуації показав дуже високий дефіцит держбюджету — до 4% від ВВП в 2006 р. і 8% в 2007 році [4]. Крім того, суспільство не підтримало програму реформ, тому що вона передбачала

розширення бази податкообкладання, реформу пенсійної системи, зменшення кількості працюючих в суспільній сфері і т. ін. Однак Єврокомісія наголосила, що головною загрозою для країни буде непроведення цих реформ. Керівництво ЄС попередило, що якщо Угорщина до 2009 р. не виконає своїх зобов'язань, то може постати питання про припинення виділення для неї коштів з структурних фондів ЄС.

Переходячи від програм до характеристики основних економічних показників в країнах — новачках ЄС, слід зазначити, що вони залишаються досить амбівалентними. В перші три роки членства Польщі в Європейському Союзі економічний ріст в середньому складав щорічно 4,2%. За цим показником Польща посіла восьме місце серед 25 країн ЄС. Темпи зростання ВВП виглядали так: 2004 р. — 5,3%, 2005 р. — 3,4%. Однак хоча ВВП на душу населення зріс з 40% від середнього показника по ЄС до 46% у 2005 році, аналітики такі темпи росту вважали надто повільними: більшість інших країн — нових членів ЄС випереджали Польщу. Темпи зростання ВВП Словаччини в 2004 р. склали 5,3% (78,9 млрд дол.), в 2006 р. — 9,8%. Темпи зростання ВВП Угорщини складали в середньому 3–5% щорічно, Чехії — 6% з 2005 р. Водночас загальний державний борг Словаччини складає 46,6% від ВВП; в Угорщині борг перевищив 60% від ВВП в 2007 р. [4].

Локомотивом економічного зростання в регіоні стало виробництво, особливо промислове. Це відрізняє нових членів ЄС від старих, де провідне місце займає сфера послуг. Чехію, наприклад, за темпами зростання промисловості — більше 15% — порівнюють з “азіатськими тиграми”. В Словаччині основою росту є передусім автомобілебудівництво. Країна стала найбільшим в світі виробником автомобілів на одного жителя. Тут розташували свої нові заводи такі гіганти автомобілебудівництва як Хюндай, Кіа, Фольксваген, Пежо-Сітроен, Форд. Далі важливі місця посідають машинне обладнання та електрообладнання.

Але така ситуація не може продовжуватись тривалий час: через 10–20 років країни регіону підуть тим же курсом, що й інші розвинуті європейські держави. Аналітики вже сьогодні відмічають, що, наприклад, в Угорщині сильними сторонами економіки стали інноваційна діяльність, ефективність сфери послуг, значні обсяги зовнішньоекономічного обороту. В Чехії з 2006 р. найбільш динамічним напрямом бізнесу став туризм, переважно регіональний (Карловарський, Південно-чеський, Південно-моравський, Центрально-чеський край). ЄС відреагував на це виділенням Чехії на 2007–2013 рр. 25 млрд крон щорічно тільки на регіональний туризм; додатково 2,1 млрд. крон на рік піде на розвиток Праги [4].

Структура економіки країн Центральної Східної Європи загалом відповідає нормам ЄС. Так, в Словаччині сектор послуг забезпечує 64,4% ВВП, промисловість — 30,1%, сільське господарство — 3,5% [5, с. 79]. Важливим завданням залишається посилення експортної складової виробництва.

Це завдання вдало реалізує Угорщина, нарощуючи експорт в ФРН, Австрію, Італію, Францію, Велику Британію, а також в країни — нові члени

ЄС. 62% в структурі експорту складають електроніка, телекомунікаційні товари, машини, транспортні засоби. 29,8% приходить на обробляючі товари хімічної та фармацевтичної промисловості, вироби з металу та пластмаси, текстильні вироби. 6,1% складають продукти харчування, напої, тютюнові вироби. В структурі імпорту 50% складає товарна група “машини та транспортні засоби”, що також є позитивним моментом [3, с. 31].

Але торгівельний дефіцит Угорщини в 2007 р. склав 1 млрд. євро. Торгівельний баланс Польщі був позитивним з країнами ЄС (передусім завдяки лібералізації торгівлі продовольчими товарами), але загальний баланс залишився негативним за рахунок торгівлі з країнами — не членами ЄС. Це пояснюється тим, що Польща була змушена прийняти загальноєвропейські тарифні норми, і в середньому вони впали з 8,9 до 4,1%. Таким чином, імпорт з країн, що розвиваються (передусім з Китаю), стрімко зріс [6].

В історії Чехії 2006 рік став першим, коли сальдо торгівлі стало позитивним й склало 50 млрд крон. Курс національної валюти почав стрімко зростати (28 крон — 1 євро) [4]. Всесвітній банк відреагував на зміни переведенням Чехії з категорії країн з економікою, що розвивається, до групи країн з високорозвинутою економікою (з країн, що вступили в ЄС в 2004 р., Чехію випередила тільки Словенія). Це означає, що Чехія не буде більше отримувати фінансову допомогу Всесвітнього банку, а навпаки, свої кошти надаватиме бідним країнам. Але для чеської економіки така зміна піде тільки на користь: перш за все поліпшиться інвестиційний клімат.

Польща залишається реципієнтом бюджету ЄС: чисті дотації в 2004 р. досягли 1,7 млрд євро і надалі продовжували зростати. Серед нових фінансових інструментів, які стали доступні після вступу в ЄС, найбільшу долю складають фонди розвитку сільського господарства та сільських регіонів (27%); на другому місці — дотації на підтримку структурних реформ (23%) [6]. Тим не менш освоєння фондів бюджету ЄС відбувається повільно за рахунок децентралізації системи управління структурними програмами, численних помилок місцевих та центральних органів влади.

Одною з найважливіших сфер реформування в регіоні, як і напередодні вступу в ЄС, залишалась фінансова. В Словаччині прогрес був більш помітний навіть на тлі старих членів Євросоюзу: вона зайняла третє місце за розміром ВВП, який перерозподіляє уряд. Державні витрати займають 36%, державні прибутки — 35% [7]. З точки зору економічної свободи, чим більше податків держава відбирає й витрачає на власні потреби, тим гірше.

Отже, після реформ 2004 року Словаччина за індексом економічної свободи перемістилась з 56-го на 35-те місце. Це призвело до поліпшення інвестиційного клімату: Словаччина зайняла 18-те місце в світі за показником принадності інвестиційного середовища [7].

За рейтингом “Euler Hermes”, світового лідера у сфері страхування кредитних ризиків, держави поділені на 6 категорій від найнадійнішої до найризикованішої (A–D). До категорії “A” в Східній Європі віднесені тільки Чехія та Словенія [1].

Існує також такий цікавий показник, як “Глобальний рейтинг конкурентоздатності”, який готує Міжнародний інститут розвитку менеджменту, вивчаючи 314 критеріїв економіки. Перші місця в ньому посідають США, Гонконг, Сінгапур. Угорщина в 2005 р. займала 37-ме місце, але в 2006 р. перемістилась на 41-ше місце [4].

В Польщі притік прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в повній згоді з прогнозами зріс за перший рік перебування в ЄС, але потім його динаміка уповільнилась. За відносними показниками сукупних іноземних інвестицій Польща в 2007 р. спустилась на п'яте місце з семи країн — нових членів ЄС (п'ять плюс Болгарія та Румунія, які стали членами ЄС з 1 січня 2007 року) — нижче тільки Словенія та Румунія. Основними інвесторами в економіку Польщі були країни ЄС, на які приходилось більше 83% загального обсягу ПІІ в 2005 році. Лідерами були Нідерланди, ФРН та Франція, які забезпечили майже 61% сукупного притоку ПІІ в Польщу. В свою чергу стрімко зросли польські інвестиції за кордоном: 636 млн євро в 2004 р., 2493 млн євро в 2005 р. [8].

Згідно з дослідженням німецької Торгівельної палати за 2004 р. біля половини інвесторів розглядали як найкраще місце для інвестицій Словаччину. Вона випередила сусідів завдяки географічному розташуванню в самому центрі Європи, відносно меншій бюрократії, ліпшій інфраструктурі, кваліфікованій та все ще більш дешевій робочій силі. Але на перше місце слід поставити сприяння інвесторам з боку словацького уряду (звільнення від частини податків, прискорення процедур, державні гарантії, допомога в будівництві інфраструктури). Уряд залучав інвестиції двома шляхами. Перший — приватизація вже діючих підприємств, другий — інвестиції в новий приватний сектор, будівництво підприємств з нуля. Вже наприкінці 2004 р. обсяг ПІІ в Словаччину досяг 11,5 млрд. дол., було розпочато 46 крупних інвестиційних проєктів. Біля 38% ПІІ було зроблено в промисловість, 22% — в банківський сектор, 12% — у роздрібну торгівлю, 11% — в сектор електро- та газопостачання, 10% — в транспорт та телекомунікації. Серед держав лідером за обсягом інвестицій в Словаччину стала ФРН (23% всіх ПІІ), на другому місці — Нідерланди (16%), на третьому — Австрія (14%) [7].

Але навіть в Словаччині ПІІ — одна з сфер діяльності уряду, що були піддані найбільшій критиці. Головною причиною такого становища була нерівномірність залучення ПІІ в регіони і, таким чином, нерівномірність зростання кількості робочих місць та благоденства громадян. В Словаччині привілейованими стали західні та південно-західні регіони, розташовані поблизу Братислави, чеського кордону та Відня. Їхні показники дорівнюють середнім по ЄС. В той же час східні регіони — Пряшевський та Кошицький — є недоінвестованими, з великою кількістю соціальних проблем, безробіттям 20–30%.

Загалом соціальні проблеми в країнах-новачках дуже подібні. Наприклад, загальний рівень безробіття в Словаччині є одним з найвищих по ЄС: 13,2% в 2006 р., 11,1% в 2007 році. В Польщі безробіття за 2007 рік становило 8,8%. Інфляція в Угорщині в 2007 р. досягла 9%. В Словаччині

картина більш втішна: в 2004 р. інфляція склала 7,5%, в 2005 р. — 2,6%, в 2006 р. — 4,5%, в 2007 — 2,8% [9].

Відносно нове явище — підвищення мобільності трудових ресурсів. Як і прогнозувалось польськими аналітиками, після вступу в ЄС зросла зовнішня мобільність, яка була сконцентрована в напрямку трьох країн ЄС, що відкрили свої ринки праці, — Великої Британії, Ірландії та ФРН. У 2004 р. біля 250 000 поляків перебували за кордоном як мінімум два місяці (це на 20% більше, ніж в 2003 р.) [10]. Притік іноземних робітників поки що не зміг повністю замінити поляків: нестача кваліфікованих кадрів відмічена в кількох секторах, особливо в охороні здоров'я. Отже Польщі, як і більшості нових членів ЄС, доведеться пом'якшити свою імміграційну політику відносно країн — не членів ЄС.

Соціологічні опитування несподівано для аналітиків засвідчили зростання позитивної оцінки членства Польщі в ЄС. У 2006 році 54% респондентів вважали, що воно принесло країні більше вигод, ніж втрат (у 2004 р. цей показник склав 39%, у 2005 — 46%). Найбільшими вигодами поляки назвали можливість легально працювати в інших країнах — членах ЄС, відкриті кордони, підтримку сільського господарства та доступність фондів ЄС [10].

Однак з членством в ЄС не всі проблеми набули позитивної динаміки. Головною загрозою для економічного зростання країн регіону залишається нестабільність на ринку енергоносіїв. Всі вони залежать від російського газу. В Словаччині 90% газу має російське походження. Крім того, саме на словацькій території нафтовий потік “Дружба”, який складається з 5 труб, розділяється і далі йде через Чехію в ФРН та Францію, через Австрію — в Італію. Словацькою частиною “Дружби” володіє компанія “Транспетрол”, 49% акцій якої до 2005 р. належали “Юкосу”, а після — іншій російській компанії, “РуссНефть”. Отже, РФ розглядає Словаччину як важливу стратегічну ланку своєї енергетичної інфраструктури і не відмовиться від можливості впливати на словацьку політику. Другий приклад — Угорщина, соціалістичний уряд якої підписав угоду з РФ щодо будівництва російського газопроводу “Голубий потік”. Але на думку опозиції, це не відповідає ані інтересам країни, ані інтересам ЄС, тому що посилює залежність Європи від Росії.

Підсумовуючи досвід цих п'яти країн — лідерів економічної трансформації в регіоні, можна виділити кілька найважливіших тенденцій. По-перше, більшість побоювань східноєвропейців, пов'язаних зі вступом в ЄС, не виправдались: завдяки продуманій політиці основні показники продовжували зростати, передусім приємною неочікуваною тенденцією стало випередження темпів зростання експорту над імпортом; ріст рівня життя населення не уповільнився, тільки ціни трохи зросли протягом перших двох років членства.

По-друге, досягнення п'яти країн — членів ЄС в 2004–2007 роках були значною мірою обумовлені характером інституціональних та нормативно-правових реформ, які були проведені до вступу в ЄС. Адаптація до законодавства ЄС дозволила їм провести глибокі реформи в сфері регулюван-

ня економіки, що сприяли поліпшенню ділового клімату та економічному зростанню. Водночас недоліки законодавства, які залишались на момент вступу, та незадовільна діяльність державного апарата стали головними причинами негативних явищ в економічному розвитку країн.

І останнє, про що слід пам'ятати при аналіз економічної трансформації, — її пряма залежність від політичних умов проведення реформ, обізнаності уряду, здатності узгоджувати свої інтереси з загальноєвропейськими.

Література

1. Загоруйко Ю. Словенія — первая // Зеркало недели. — 2005.
2. Шишелина Л. Ф. Венгрия в Европе // Межд. жизнь. — 2005. — № 11. — С. 78–89.
3. Ткач Д. Будапешт: гаряча осінь 2006 р. // ПіЧ. — 2006. — № 11. — С. 28–33.
4. Ракова Е. Залог процветания // www.belmarket.by/index.php?article=25303&05
5. Деменко Н. Чехия и Словакия в ЕС // Компас. — 2004. — № 21. — 86 с.
6. Бальцеревич Е. Экономика Польши после вступления в ЕС // www.case.com.pl
7. Бунич А. Словакия // <http://bunich.ru/encyclopedia/content.php?id=3&gid=22>
8. Poland economy // www.mfa.gov
9. Economy of Poland // <http://bbc.co.uk>
10. Неменский О. Оранжевая революция по-польски // <http://kreml.org/opinions>

О. И. Брусиловская

Кафедра международных отношений ОНУ имени И. И. Мечникова.

к. 32, Французский бул. 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СТРАН ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В УСЛОВИЯХ ЧЛЕНСТВА В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

Резюме

Статья посвящена проблеме экономической трансформации стран Восточной Европы на примере Польши, Словакии, Словении, Венгрии и Чехии, которые перешли ко второму этапу посткоммунистических трансформаций в качественно новых условиях — как члены ЕС с 2004 года. Компаративный анализ реформ дает возможность проанализировать особенности опыта новых членов ЕС для выяснения возможностей его применения в Украине.

Ключевые слова: экономический рост, торговый баланс, прямые иностранные инвестиции, структурные фонды ЕС.

O. I. Brusilovska

Department of International Relations, Odessa National University,
k. 32, French Bul., 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

**ECONOMIC TRANSFORMATION OF EAST EUROPEAN STATES
IN THE CONDITIONS OF EU MEMBERSHIP**

Summary

The article is dedicated to the problem of economic transformation of the East European states on the example of Poland, Slovakia, Slovenia, Hungary and Czech Republic, that already moved to another stage of post-communist transformations in high-grade better conditions — as the members of EU since 2004 year. Reforms' comparative analysis offers the possibility to emphasize special features of new EU members' experience for ascertaining the possibilities of its usage in Ukraine.

Key words: economic growth, commercial balance, direct foreign investment, structural EU funds.

УДК 327.57(533)

Мухаммед Абдул Басет

аспирант кафедры международных отношений

Института социальных наук Одесского национального университета имени
И. И. Мечникова, к. 32, Французский бул., 24/26, г. Одесса, 65058, Украина,
тел: 38 (0482) 63-32-59; 80674832034

**ВЛИЯНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ФАКТОРА НА ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ
АРАБСКИХ СТРАН**

Статья посвящена внешней политике арабских стран, формированию их главных концептуальных основ в контексте принципов ислама. Автор указывает на необходимость более детального изучения влияния религиозного фактора на внешнюю политику арабских стран.

Ключевые слова: религиозный фактор, внешняя политика, ислам, арабские страны.

Еще в недавнем прошлом роль религии в политике — особенно внешней — зачастую не принимались во внимание. Однако сегодня большинство исследователей международных отношений и внешней политики государств приходят к выводу, что религиозный компонент просто невозможно игнорировать. “Тот факт, что в век культурного переворота, экономической глобализации и стремительного технологического развития религиозные догмы и основанные на вере институты будут играть могущественную роль в формировании международного порядка, может быть, еще не получил статус общепринятой истины, но, по крайней мере, стал неоспоримым”, — считает профессор религии и международных отношений Джорджтаунского университета Джон Эспозито [1, с. 19].

В поисках объяснения нестабильности и новых угроз, с которыми сталкивается мировое сообщество в постконфронтационную эпоху, исследователи и политики на Западе все чаще обращаются к “исламской угрозе”. В дальнейшем этот страх нашел выражение в концепции “столкновения цивилизаций” [2] и в соответствующих призывах к защите от исламских радикалов, угрожающих безопасности и ценностям либеральной демократии и глобального капитализма. Основой всех этих аргументов служит утверждение, что распространение ислама как религии влечет за собой рост транснациональной исламской идентичности, которая способна мобилизовать исламский мир против Запада, секуляризма, либеральной демократии и модернизации в целом.

Вопрос о роли религии в международных отношениях и об “исламском факторе”, в частности, день ото дня привлекает к себе все больше и больше внимания. Тем не менее основная часть этого внимания уделяется исследованию международной и региональной деятельности исламистских группировок, действующих под знаменами ортодоксального толкования выборочных сур из Корана. В то же время, по нашему мнению, недостаточно

освещен вопрос официальной внешней политики, проводимой исламскими государствами, так как именно они, представляя интересы всего народа, а не радикалы, представляющие незначительную его часть, гипотетически могли бы стать инициаторами “столкновения цивилизаций”.

Исходя из этого, целесообразным представляется рассмотрение в рамках данной статьи некоторых аспектов роли религиозного фактора во внешней политике мусульманских стран. Это позволяет осмыслить отдельные методологические подходы при исследовании проблемы безопасности и сотрудничества на Ближнем Востоке и определить в этом процессе роль арабских стран.

Проблема влияния ислама на внешнюю политику арабских стран нашла отражение в научной литературе как западных, российских, украинских авторов, так и арабских исследователей. Так, к наиболее интересным работам российских авторов стоит отнести монографии Вальковой Л. В. [3], Васильева А. М. [4], Кудрявцева А. В. [5], Малышевой Д. Б. [6], Сапроновой М. А. [7], Сулимовой Т. С. [8]; сборники статей, посвященные “исламскому фактору” в международных отношениях и в политике государств Ближнего Востока под ред. Н. О. Оганесян и Л. Р. Полонской [9], а также научные и публицистические статьи таких авторов, как Белокреницкий В. Я., Борисов А. Б., Касаткин Д. П., Мелихов И. А., Мелкумян Е. С., Мирский Г., Пырлин Е. Д., Ушакова В., Фадеевой И., Яковлева А. и др. Среди украинских авторов особо хотелось бы отметить работу Коппель О. А. [10]. Полезный вклад в рассмотрение данной проблемы внесли работы таких западных исследователей, как Дэвид Такер, Эрик Руало, Грахам Фюллер, Джиллиан Шведлер, Джон Эспозито, Милтон Вайорст, Патрик Смит, Рэй Таки. Арабский вклад в исследование данной темы представлен работами таких авторов, как Абдулазиз Захедин, Ахмед Рашид, Фатхулла Гулин, Мустафаа ас-Сайид, Наваф Обейда, Салва Исмаил и др. Определённый вклад в рассмотрении данной проблематики внесли также работы американского исследователя арабского происхождения Фуада Аджамы.

Ислам — самая поздняя по времени возникновения мировая религия, которая очерчивает рамки особой общины (Уммы), её исповедующей. Центральное место в жизни этой общины занимает в высшей степени формализованное богослужение, совершаемое пять раз в день. Богослужение является одним из пяти символов веры, каждый из которых описывается в Коране [12, с. 7].

Международное общение в соответствии с концепцией исламского правопорядка подразделяется на несколько видов. Наибольшее внимание уделяется регулированию правоотношений с соседними государствами и состоянию мира и войны. В основе этих правоотношений лежит разделение мира на различные группы стран. Так, Дар аль-Ислам (Мир Ислама) — это страны с исламской формой правления. Территории считаются родиной каждого мусульманина независимо от его национальности или места рождения. Защита Мира Ислама считается священным долгом мусульманина.

Дар аль-Харб (Мир Войны) — в эту группу входят государства различных типов. Мир Войны — это территория, откуда исходит реальная угроза мусульманам или ожидаются враждебные действия.

Дар аль-Агд (Мир Договора) — территория, над которой мусульмане не установили свой контроль, причем район Мира Договора расположен в самом исламском государстве, где ряд правителей заключают соглашения (договоры) с немусульманскими сообществами. В соответствии с договорами исламское государство обеспечивает выполнение обязательств данных договоров этими сообществами. Взамен мусульмане обязуются защищать и покровительствовать этим сообществам.

Особое место в механизме регулирования международного общения занимают договоры и соглашения. В функции договоров о торговле входит регулирование торгового обмена между мусульманами и немусульманами. Практика заключения таких договоров широко используется для распространения ислама в Юго-Восточной Азии и на востоке Африки [13, с. 102]. Каждый договор или соглашение, заключенные с участием исламского государства, должны быть поддержаны нормами традиционного исламского права в форме “фетве” (заключение по вопросу толкования общих принципов шариата), которые определяются мусульманскими религиозно-правовыми научными центрами.

Следует отметить, что в международно-правовых доктринах ислама особое внимание уделяется проблеме прав человека, которые нашли свое выражение в ряде документов, разработанных исламскими организациями, включая Всеобщую исламскую декларацию прав человека 1981 г., Каирскую декларацию о правах человека в исламе 1990 г. и Итоговый документ семинара “Ислам и Всеобщая декларация прав человека” Верховного комиссара ООН по правам человека 1998 г.

С самого своего появления в качестве религиозного учения ислам был призван обосновать основные принципы политического существования мусульманской общины как государственного образования [14, с. 7]. Именно этот факт способствовал сохранению ислама в качестве важнейшего компонента формирования политической мысли, политических доктрин вот уже на протяжении более 13 веков. При этом особый интерес представляет тот факт, что в исламском мире связь религии с политикой на всем протяжении истории была сильнее, чем в других цивилизациях [14, с. 9].

Российский востоковед Е. М. Примаков отмечает: “За исламом стоят 13 веков непрерывного и активного влияния на жизнь общества, специфика ислама заключается в том, что священная книга мусульман — Коран и свод мусульманских законов — шариат содержат принципы, регулирующие не только морально-этические нормы поведения человека в семье и в обществе, но и его личную, хозяйственную и общественную жизнь. В глазах верующих ислам выступает не просто как религиозная система, но и как образ жизни” [8, с. 72].

Идеолог исламского фундаментализма Хасан Аль-Банна писал: “Ислам является властью и практикой, законодательством и образовательной системой, законом и правосудием... Ислам является культом и руководством,

религией и государством, духовной основой и работой, молитвой и джихадом, книгой и саблей. Все это невозможно отделить друг от друга” [15, с. 127]. Развитие истории в ходе XX века сделало общепризнанным тот факт, что религиозные традиции вообще и исламские, в частности, могут быть использованы и используются в различных политических целях. Наглядным примером является политика большинства арабских стран, где после завоевания национальной независимости “исламские принципы стали основой деятельности государственного механизма” [8, с. 74], и “ислам стал важным идеологическим фактором, с которым вынуждены считаться политические лидеры при определении и проведении внутренней и внешней политики” [8, с. 75]. Следует также учитывать существующую неразрывную связь между внешней и внутренней политикой государства. “На формирование и проведение внешней политики оказывает влияние общая ситуация в стране, ее экономическое положение, расстановка классовых и политических сил, степень политической активности широких народных масс, такие субъективные факторы, как личные качества государственных деятелей, а также такие внешнеполитические факторы, как положение государства на международной арене” [16, с. 92].

Вместе с тем некоторые исследователи полагают, что “многим освобожденным странам (в том числе странам традиционного распространения ислама) свойственна менее выраженная зависимость между внутренней и внешней политикой из-за весьма сильного воздействия на них местных иерархий, националистических и религиозных настроений, из-за несовершенства в большинстве случаев самого государственного механизма принятия внешнеполитических решений...” [16, с. 93].

Таким образом, роль исламского фактора в международных отношениях и внешней политике определяется взаимодействием различных исламских ценностей, включающих в себя исламское законодательство, традиции, обычаи, нравы мусульманских народов, которые находятся в тесном и постоянном взаимодействии с конкретной исторической, политической, экономической, социокультурной практикой этих народов и оказывают существенное на нее влияние [14, с. 41]. Исходя из этого, важно определить, каким должен быть подход к анализу внешней политики арабских стран. В данном контексте наиболее функциональным представляется анализ, опирающийся на концепцию о двух основных этапах внешнеполитического процесса — этапе формулирования правящей элитой основных целей и задач внешней политики и этапе непосредственного претворения их в жизнь. Такой подход используется в работах большинства западных исследователей, занимающихся анализом общих проблем внешней политики и международных отношений [17, с. 14]. Соответственно, роль религиозного фактора — в данном контексте исламского — должна рассматриваться на своего рода теоретическом и практическом уровнях.

При использовании такого подхода к исследованию роли исламского фактора во внешней политике арабских стран возникает необходимость обратиться к доктринальным основам первого этапа — конституциям и законодательным актам арабских государств, рассматривая их с точки зрения

законодательного закрепления ислама в качестве фактора формирования целей и задач внешнеполитического курса. Принимая во внимание различную меру включенности мусульманских предписаний в государственные нормы, а также различия в аспектах внешнеполитического курса, на Ближнем Востоке можно выделить несколько групп мусульманских стран:

1. Нефтяные монархии Аравийского полуострова, представляющие так называемый “исторический центр мусульманского мира” [17, с. 33] — Катар, ОАЭ, Кувейт, Бахрейн, Саудовская Аравия. Во всех этих странах ислам провозглашен основой государственной идеологии, мусульманские институты включены в государственную структуру, монархическая форма правления при практически полном отсутствии легальных политических партий и организаций обуславливает значительную роль монархов в принятии внешнеполитических решений.

2. Страны, развивающиеся по пути рыночной экономики, стремящиеся к интеграции в мировую систему, — Турция, Пакистан, Марокко, Иордания, Египет. Внешнеполитическая линия в основном определяется экономическими интересами, однако в то же время довольно активно проявляется “исламский фактор”. Все государства этой группы играют активную роль в международных мусульманских организациях. В некоторых странах исламские принципы провозглашены основой внешней политики (Пакистан, Марокко, Иордания).

3. “Периферийные” мусульманские государства, экономически зависимые от развитых стран и особо заинтересованные в нефтедолларовой помощи, — Бангладеш, Мальдивская Республика, большая часть субсахарской Африки. Присутствие “исламских элементов” во внешней политике связано как с внутренними факторами, так и с заинтересованностью в помощи более обеспеченных “братьев по вере”.

4. Страны, представляющие “наиболее последовательное антизападное крыло движения исламской солидарности” [17, с. 37], ранее развивавшиеся по социалистическому пути, — Сирия, Афганистан, Йемен.

5. В отдельную группу следует выделить Ливию и Иран как государства, каждое из которых следует собственным “третьим путём”, провозгласив при этом Коран конституцией и опираясь на его предписания во всех сферах общественной и политической жизни.

Итак, в конституциях и законодательных актах ряда арабских государств Ближнего Востока провозглашается необходимость осуществления исламских принципов во внешней политике. Однако, как правило, эти положения носят достаточно общий, декларативный характер, без уточнения конкретных исламских форм дипломатической практики. В большинстве случаев основной упор делается на тезис об исламском единстве. Если же говорить о “колыбели” исламской цивилизации, Саудовской Аравии, то основным законом государства является Коран, определяющий характер государственного, общественно-экономического строя, структуру государственных органов, порядок их деятельности и т. д. Статья 1 принятого в 1992 г. положения “Основы системы власти” гласит: “Королевство Саудовская Аравия — суверенное арабское государство. Его религия — ис-

лам, конституция — книга Всевышнего аллаха и сунна Пророка его, да благословит его Аллах” [7, с. 16]. При этом ни в одном из официальных информационных источников или сайтов министерств и ведомств Саудовской Аравии вы не найдете ни одного упоминания о конкретной внешнеполитической концепции, лишь “стремление внести вклад во благо всего человечества” [18].

Египет, претендующий на роль “центра силы” в арабском мире, в своей конституции также исходит из признания особой роли ислама в общественном развитии. Согласно поправкам, внесенным в Конституцию Египта в 1980 г., статья 2 гласит: “Ислам — государственная религия. Принципы исламского права — главный источник законодательства” [19]. Здесь вы также не найдете ни одной официально изложенной концепции внешней политики государства, видимо, чтобы не ставить в противоречие декларируемые “исламские приоритеты” и реальные внешнеэкономические интересы, в основном связанные с Западом.

В ливийской “Декларации об установлении власти народа” в статье 2 провозглашается, что “Священный Коран является конституцией Социалистической Народной Ливийской Арабской Джамахирии” [7, с. 19]. В “Зеленой книге” Муаммара Каддафи сказано: “Религия, включающая обычаи, есть утверждение естественного закона. Законы, не основывающиеся на религии и обычаях, намеренно создаются человеком против человека и в силу этого — неправомерны” [20, с. 55]. Опять же, ни в “Зеленой книге”, ни в других источниках получить ответ на вопрос, чем руководствуется Ливийская Джамахирия в своей официальной внешней политике, невозможно.

Наиболее четко закреплена роль исламского фактора во внешней политике в конституции Катара: “...государство способствует укреплению уз солидарности с братскими арабскими государствами, стремится к упрочению единства арабской нации, поддерживает усилия для достижения совместных целей”. Кроме того, подчеркивается, что внешняя политика Катара “нацелена на укрепление дружбы со всеми странами, особенно исламскими народами и государствами” [7, с. 24].

Исходя даже из немногочисленных вышеприведенных аргументов ислама, на наш взгляд, является неотъемлемым компонентом формирования внешнеполитической линии арабских государств. Использование норм ислама в качестве доктринальных основ прослеживается на двух основных этапах формирования и развития внешнеполитического процесса. Это в основном зависит от уровня декларированности предписаний ислама в конституциях и других основополагающих законодательных актах. Тем не менее, вне зависимости от вышеуказанной насыщенности законодательной базы исламским компонентом, следует согласиться с теми исследователями, которые считают, что это лишь символические меры, а на практике арабские государства руководствуются сугубо прагматическими интересами политического и экономического характера.

Концептуальное обоснование двусторонних и многосторонних отношений исламских государств — как между собой, так и с немусульманским

миром, ярче и последовательней всего определено в уставе Организации исламской конференции. Несмотря на широкую представительность организации и более 30 лет существования, ее деятельность до сих пор в основном остается лишь декларативной. В качестве декларированных целей Организации определены, в частности, стимулирование и достижение “исламской солидарности” как базы для построения “исламского государства”, “исламской демократии”, “исламской экономики”. При этом одним из элементов проявления “исламской солидарности” должно стать внедрение “исламской военной доктрины”, представляющей собой толкование предписаний Корана о войне и мире и концепции джихада. Впрочем, и этот аспект до сих пор не нашел своего практического “общеисламского” применения, присутствуя лишь в политике нефтедобывающих стран, являющихся членами Совета Сотрудничества Арабских Стран Персидского (Арабского) Залива.

Таким образом, в результате проведенного в данной статье анализа автор пришел к выводу, что алармистской теории о наличии глобальной “исламской угрозы” миру и международному миропорядку не существует, так как курс, осуществляемый в рамках современной внешней политики государств, претендующих на роль региональных “центров силы” — политических, экономических, религиозных, — демонстрирует, что политика арабских стран определяется не исламом и его предписаниями, а национальными интересами; религия же используется только там, где она может служить дополнительным аргументом в поддержку предпринимаемых руководством этих стран шагов.

Литература

1. Esposito John. Religion and Global Affairs: Political Challenges // SAIS Review. — Vol. 18, N 2. — P. 19–24.
2. Huntington Samuel. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. — 1993, Summer.
3. Вальков Л. В. Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика. — М.: Наука, 1987. — 254 с.
4. Васильев А. М. История Саудовской Аравии (1745 — конец XX в.) — М.: Кн. дом газ. “Труд”, 1999. — 671 с.
5. Кудрявцев А. В. Исламский мир и палестинская проблема. — М.: Межд. отнош., 1990. — 212 с.
6. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооружённых конфликтах современности: Азия, Африка. — М.: Наука, 1991. — 256 с.
7. Сапронова М. А. Арабский Восток: власть и конституции. — М.: МГИ(У)МО, РОССПЭН, 2001. — 216 с.
8. Сулимова Т. С. Ислам и национализм в социально-политических концепциях в арабских странах. — М.: Наука, 1989. — 315 с.
9. Ислам в политической жизни стран Ближнего и Среднего Востока / Под ред. Н. О. Оганесян. — Ер.: Изд-во АН АССР, 1990. — 229 с.
10. Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки у 1980-і роки. — К.: Школяр, 1998. — 200 с.
11. Мирский Г. Так ли уж страшен исламизм для России? // МЭ и МО. — 1995. — № 10. — С. 145–148.
12. Фредерик М. Денни. Ислам и мусульманская община: Религиозные традиции мира. в 2 т. — М., 1996.

13. Жданов Н. Исламская концепция миропорядка. — М., 1991. — 264 с.
14. “Исламский фактор” в международных отношениях в Азии / Под ред. Л. Р. Полонской. — М.: Наука, 1987. — 189 с.
15. Рифаат Ас-Саид. Хасан Аль-Банна. — Бейрут, 1982. — 200 с.
16. Плешов О. В. Пакистан: религия и политика // Восток. — 2000. — № 4. — С. 91–104.
17. Мусульманские страны. Религия и политика / Под ред. А. В. Малашенко. — М.: Наука, 1991. — 181 с.
18. Introduction. Ministry of Foreign Affairs of Saudi Arabia. — www.mofa.sa
19. Ад-Дустур ли Джумхурият Мыср аль-Арабийя. Визарат аль-И лян. — www.sis.gov.eg
20. Муаммар Каддафи. Борьба с терроризмом — общая самооборона // Азия и Африка сегодня. — 2002. — № 11. — С. 61–62.

Мухаммед Абдул Басет,

кафедра міжнародних відносин

Інституту соціальних наук, Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова, к. 32, Французський бул. 24/26,

м. Одеса, 65058, Україна,

**ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ
АРАБСЬКИХ КРАЇН**

Резюме

Стаття присвячена зовнішній політиці арабських країн, формуванню її основних концептуальних підвалин у контексті принципів ісламу. Автор вказує на необхідність більш детального вивчення впливу релігійного фактору на зовнішню політику арабських країн.

Ключові слова: релігійний фактор, зовнішня політика, іслам, арабські країни.

Mohammad Abdul Baset,

Department of International Relations,

Institute of Social Sciences, I. I. Mechnikov Odessa University,

24/26 French avenue, Odessa, 65058, Ukraine.

THE RELIGIOUS FACTOR AND FOREIGN POLICY ARABIC COUNTRY

Summary

The article is dedicated to the foreign policy of Arab countries, formation of its basic conceptual grounds in the context of its Islamic principle. The author pays attention to the influence of the religion/religious aspect on the foreign policy of Arab countries.

Key words: religious factor, foreign policy, Islam, Arab countries.

Ж. Б. Ігошина

аспірант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Інститут соціальних наук

кафедра міжнародних відносин

вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна, тел.: 8 063 164 42 81

БОРОТЬБА З МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: ПОГЛЯД ІЗ ЛІГИ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ

Стаття присвячена дослідженню ставлення арабських країн, в рамках Ліги арабських держав, до проблеми тероризму на Близькому Сході. Висвітлені основні чинники, що гальмують процес боротьби з тероризмом, і основні кроки Ліги арабських держав у напрямку вирішення проблеми тероризму на Близькому Сході.

Ключові слова: міжнародний тероризм, Ліга арабських держав, Близький Схід, екстремістські угруповання, боротьба з тероризмом.

Однією з найгостріших проблем для арабських країн на сучасному етапі залишається проблема тероризму та боротьби з ним. Ескалація арабо-ізраїльського конфлікту та наростання збройних сутичок стали тим каталізатором, що прискорив перехід обох сторін до насильницьких терористичних дій та виникнення чисельних екстремістських угруповань. Міжнародне співтовариство з наростаючим занепокоєнням стежить за розвитком подій на Близькому Сході, особливо після терактів 11 вересня 2001 року, коли проблема тероризму вийшла на якісно новий рівень загроз для всього людства.

Для України близькосхідний напрямок зовнішньої політики в останні роки стає все більш актуальним, закладаються основи близькосхідної політики, формуються пріоритети на цьому регіональному напрямі з метою активізації ролі нашої країни в досягненні близькосхідного врегулювання. Саме тому дослідження ситуації в цьому регіоні та позицій арабських країн щодо поточних подій має важливе значення для розуміння процесів, що відбуваються в арабському світі і на Близькому Сході загалом, як з точки зору політології та міжнародних відносин, так і з точки зору практичної діяльності залучених в цей процес держав. Весь цей комплекс мотивів і обумовив вибір теми. Науковою проблемою дослідження є визначення позиції арабських держав в рамках Ліги арабських держав — найстарішого та найвагомішого представника всіх країн арабського світу, як на регіональному, так і на міжнародному рівнях, щодо боротьби з міжнародним тероризмом на Близькому Сході. Наукова концепція дослідження полягає в тому, що проблема боротьби з тероризмом займає важливе місце в діяльності Ліги арабських держав, що зумовлено розумінням необхідності послаблення міжнародної напруженості на регіональному і глобальному рівнях. Підхід цієї організації до боротьби з міжнародним тероризмом фо-

рмувався на основі регіональних і глобальних пріоритетів з урахуванням особливого відношення до палестинської проблеми. Методологічну основу дослідження становить діалектичний метод пізнання, який дозволяє дослідити діяльність Ліги арабських держав з боротьби з тероризмом на Близькому Сході в діалектичному розвитку. Також були дотримані загальноприйняті в історіографії принципи історизму і об'єктивності, а також використаний метод системного аналізу документів та літератури. Наукова новизна роботи визначається передусім тим, що вона являє в собі одну з перших спроб в українській історіографії об'єктивно і комплексно дослідити діяльність арабських держав в рамках Ліги арабських держав, спрямовану на боротьбу з міжнародним тероризмом на Близькому Сході.

Метою даного дослідження є вивчення ставлення арабських держав до проблеми тероризму на Близькому Сході та діяльності Ліги арабських держав щодо напрямку її вирішення.

Виходячи з цього автор ставив перед собою наступні завдання:

- проаналізувати специфіку ставлення арабських держав до дій екстремістських угруповань на Близькому Сході;
- дати стисло характеристику процесу створення Лігою арабських держав базових принципів боротьби з міжнародним тероризмом;
- розглянути основні чинники, що гальмують процес боротьби з тероризмом в близькосхідному регіоні.

В останні роки проблема тероризму на Близькому Сході займає центральне місце в роботах багатьох дослідників як Сходу, так і Заходу, серед яких досить цікавими є дослідження арабського автора Браїзата Фареса [4], ізраїльського Вільяма Банкса [3], американського Пітера Ньюмана [11], та дослідників Інституту вивчення Ізраїлю та Близького Сходу — наприклад, Є. Карпенко [9].

Витоки тероризму на Близькому Сході, безперечно, пов'язані із процесом становлення держави Ізраїль на палестинській території. Для дій ряду екстремістських угруповань і організацій політичного ісламу в зоні арабо-ізраїльського конфлікту, таких, як “ХАМАС”, “Ісламський джихад”, “Хизбалла” та “Браття-мусульмани”, притаманне використання методів насилля не тільки проти представників Заходу (як то, наприклад, напад на американський військово-морський фрегат в порту Аден в Йемені в 2000 році або на військово-повітряну базу США в Саудовській Аравії) чи проти Ізраїлю, але й проти тих державних структур у власних країнах, що орієнтуються на співробітництво з США (наприклад, замах на життя перзидента Єгипту Хосні Мубарака, на деяких палестинських діячів, які схилилися до посередництва США у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту) [1; 2].

Непроста ситуація на Близькому Сході ускладнюється досить двояким підходом до проблеми тероризму в регіоні. З одного боку, арабські країни розуміють усю небезпеку та загрозу, що несе в собі тероризм, але з іншого боку, у світлі невщухаючого арабо-ізраїльського конфлікту, постає питання: що саме вважати терористичними актами, а що діями визвольного опору проти експансіоністської політики Ізраїлю. Для близькосхідного регіо-

ну притаманне відокремлення поняття “збройна боротьба проти окупації” від поняття “тероризм”. І чим більш втягнута та чи інша арабська країна в арабо-ізраїльський конфлікт, тим частіше лунають від їх лідерів та просто-го населення виправдання дій різноманітних екстремістських угруповань [3]. Так, наприклад, якщо 42% опитуваних ліванців кваліфікували напад арабських екстремістів на єврейські поселення на Західному березі річки Йордан і в секторі Газа як терористичний акт, то тільки 3% палестинців дотримуються такої ж думки [4]. Такий підхід до проблеми тероризму гальмує процес ратифікації арабськими країнами міжнародних угод, спрямованих на боротьбу з міжнародним тероризмом.

Досить цікавими є дані опитування громадської думки, що проводився Центром стратегічних досліджень Йорданського університету в деяких арабських країнах, результати якого підтвердили той факт, що араби мають власну думку відносно того, що вважати тероризмом і які організації та угруповання — терористичними. Нижче приведена таблиця, в якій міститься ставлення у процентному відношенні мусульман і християн Лівану до легітимності дій опору таких організацій, як “Ісламський джихад”, “ХАМАС”, “Мученики Аль-Акси” та “Хизбалла”, що вважаються терористичними на Заході [5; 6; 7]. Серед опитуваних були як студенти ліванських ВУЗів, так і представники ділових кіл та ЗМІ.

Організація	Мусульмани	Християни
Ісламський джихад	98%	54%
ХАМАС	98%	57%
Мученики Аль-Акси	98%	53%
Хизбалла	99%	74%

Джерело: Braizat Fares A. What counts as terrorism? The view on the Arab street. // www.opendemocracy.net/debates/article-2-124-2298.jsp.

Приведені дані ясно свідчать на користь того, що проблема різниці сприйняття цих організацій між західними країнами та Близьким Сходом носить не тільки релігійний і культурний, а й політичний характер. Слід зауважити також, що палестинська проблема досить часто використовувалась як прикриття для боротьби між провідними арабськими країнами за політичне та регіональне лідерство. Прикладом “професійного тероризму” є організація Абу Нідаля, який, розпочавши свій шлях у рядах ФАТХ, служив Іраку, Сирії та Лівії, створивши терористичну інфраструктуру і в Європі. Абу Нідаль та його бойовики відомі не тільки захопленням літаків та заручників, але й вбивствами палестинських діячів, а також невдалим замахом на Ясира Арафата у 1995 році [8; 25–27].

Але, незважаючи на вказані гальмівні фактори, процес боротьби із тероризмом на Близькому Сході просувається. Роль керівника цього процесу взяла на себе найстаріша організація регіону — Ліга арабських держав (ЛАД). І хоча протиріччя і внутрішні суперечки між країнами — членами ЛАД іноді заважають своєчасному і правильному прийняттю рішень, Ліга робить все можливе для консолідування арабського світу у питанні боротьби з тероризмом та визначення основних напрямків його вирішення.

Так, 22 квітня 1998 року в рамках Ліги арабських держав голови міністерств внутрішніх справ арабських держав підписали Угоду по боротьбі з тероризмом, яку готували на протязі чотирьох років. У цьому документі були сформульовані основні поняття стосовно тероризму, а також головні міри його запобігання. Під поняттям тероризму в Угоді розуміється “будь-який акт насилля або загроза насилля незалежно від його цілей і мотивів, який виконується однією особою або колективно, та має за мету посіяти паніку серед населення, загрожує життю людей, наносить шкоду навколишньому середовищу, приватному або громадському майну або є загрозою для національних ресурсів” [9], а також злочини, що означені в міжнародних конвенціях ООН з боротьби з актами тероризму. У статті 2 особливо підкреслюється те, що боротьба за національне самовизначення проти держави-окупанта і агресія з метою визволення (згідно з міжнародним правом) не є злочинами. Таким чином, арабські країни чітко визначилися у питанні відносно того, чи є тероризмом боротьба палестинців проти ізраїльтян. Підписавши угоду, арабські держави зобов’язались не організовувати, не фінансувати та не здійснювати жодні акти тероризму. З цією метою у статті 5 Угоди по боротьбі з тероризмом визначені зобов’язання по запобігання використанню терористами своєї території; проведенню посилених мір безпеки на кордонах та на різних видах транспорту, щоб не допустити проникнення злочинців, а також у дипломатичних представництвах іноземних держав і міжнародних організацій на своїй території; проведенню кампанії ЗМІ з роз’яснення небезпеки тероризму та інформуванню населення про терористичні угруповання; обміну інформацією в області безпеки; створенню та оновленню бази даних; екстрадиції їх в країни, де вони знаходяться у розшуку, а також по наданню допомоги жертвам тероризму та свідкам злочинів. В Угоді також йдеться і про зобов’язання сторін-підписантів обмінюватися будь-якою інформацією стосовно терористичної діяльності та результатами розслідувань, прописані процедура екстрадиції підозрюваних у тероризмі та механізм захисту свідків. Проте, незважаючи на всю детальність Угоди по боротьбі з тероризмом, в рамках цього документу або в рамках Ліги арабських держав не було створено жодного органу з координації антитерористичних зусиль. Безпосереднє виконання пунктів Угоди було покладено на міністерства внутрішніх справ [9].

Наступним кроком Ліги арабських держав у вирішенні проблеми тероризму на Близькому Сході стало підписання 22 вересня 1999 року Меморандуму взаєморозуміння між представниками Інтерполу та міністерської ради ЛАД щодо обміну інформацією та взаємної співпраці у боротьбі з тероризмом.

Як вже зазначалося, якщо мова заходила про Палестину та боротьбу з Ізраїлем, терористичні акції, спрямовані на визволення окупованих Ізраїлем палестинських територій, в багатьох документах кваліфікуються як національно-визвольна боротьба палестинського народу. Саме таке відношення знаходимо і в документах Ліги арабських держав. Наприклад, у травні 2004 року в Тунісі був підписаний так званий “Шлях розвитку, оновлення та реформ”, у якому визначалася готовність арабських країн

разом із міжнародним співтовариством боротися з будь-якими проявами тероризму та його причинами, серед яких були названі торгівля наркотиками та організована злочинність, але “проводилася грань між терором проти цивільного населення та законним правом народів на боротьбу з окупацією” [10].

Логічним продовженням діяльності Ліги арабських держав у напрямку боротьби із тероризмом стала участь її представників у Мадридському саміті з питань демократії, тероризму і безпеки, що пройшов у березні 2005 року. У роботі саміту, що віддав шану загиблим під час жахливих терактів, що сталися у Мадриді 11 березня 2004 року, прийняли участь експерти з проблем тероризму та безпеки, 23 діючих та 24 колишніх голови урядів і держав світу, голови ООН, НАТО, Європейського Союзу, Інтерполу та Ліги арабських держав, а також 500 учасників від неурядових організацій та громадянського суспільства, 200 школярів, які були залучені у чотирьохмісячний період дебатів з питань основних проблем демократії, тероризму та безпеки. В рамках саміту була підписана Мадридська декларація, в якій були закладені основи законодавчої боротьби з тероризмом. Також зазначалася необхідність створення в кожній країні спеціальної робочої групи, що буде опікуватися цим питанням. Оскільки проблема тероризму набула глобального характеру, тільки скоординовані зусилля всього світового співтовариства, на думку учасників саміту, зможуть зупинити загрозу, що несуть в собі екстремістські та терористичні організації [11]. Ліга арабських держав приєдналася до Мадридської декларації, визнаючи глобальну загрозу тероризму, проте спокійніше на Близькому Сході, на жаль, не стало.

Отже, проблема тероризму на Близькому Сході займає центральне місце серед багатьох загроз військово-політичній безпеці країн регіону. Ця проблема так чи інакше торкнулася всіх країн Арабського Машріку, внаслідок чого всі країни регіону заявили про неприйнятність тероризму та приєдналися до міжнародного процесу боротьби з тероризмом. Однак особливе положення терористичних організацій Палестини та відношення арабських країн і Ліги арабських держав до боротьби з Ізраїлем ускладнюють міжнародну співпрацю у галузі боротьби з тероризмом. Незважаючи на різні гасла та цілі екстремістських і терористичних угруповань, що діють на Близькому Сході, зростання їх активності може привести тільки до подальшого погіршення та дестабілізації ситуації на Близькому Сході та ще більш ускладнить процес забезпечення регіональної безпеки. І хоча законодавча база стосовно боротьби з тероризмом на Близькому Сході, завдяки зусиллям Ліги арабських держав, досить детальна та чітка, проте застосуванню її на практиці заважають як протиріччя серед країн — членів ЛАД, так і різне відношення Заходу і країн Близького Сходу до терористичних угруповань та їх діяльності, спрямованої на боротьбу за створення палестинської держави.

Література

1. Братья-мусульмане // www.religio.ru.
2. Киселев И. Некоторые аспекты терроризма на Ближнем Востоке // Выступление на научной конференции: “Терроризм — угроза в XXI веке и ситуация на Востоке”. Институт востоковедения РАН, 20–22 марта 2002.
3. Banks William C. Alternative Views of the Terrorist Threat // *International Studies Review*, vol. 7, issue 4, December 2005, p. 671.
4. Braizat Fares A. What counts as terrorism? The view on the Arab street // www.opendemocracy.net/debates/article-2-124-2298.jsp.
5. Бражица Антон. История “черных списков” // www.gazeta.ru/2003/01/21/istoria4erny.shtml.
6. Кто такие “мученики Аль-Аксы” // www.news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_1945000/1945858.stm.
7. Международные террористические организации (Из доклада Государственного департамента США от 1 мая 2001 года) // “Зарубежное военное обозрение”, № 10, 2001.
8. Волков А. Религиозный экстремизм и палестинская проблема // *Азия и Африка сегодня*. — 1998. — № 5. — С. 1–76.
9. Карпенко Е. А. Законодательные основы сотрудничества арабских государств в области борьбы с терроризмом // www.iimes.ru/rus/frame_stat.html.
10. Насс васикат “Масират ат-татвир ва ат-тахдис ва аль-ислах”, альянса иаатаматха аль-кимма. (Текст документа “Путь развития, обновления и реформ”, принятых саммитом Лиги арабских государств). // Аш-Шарк Аль-Аусат, 24. 05. 2004.
11. Neumann Peter R. Madrid, London, and beyond: don't reinvent the wheel. // www.opendemocracy.net/conflict-terrorism/democratic_response_2708.jsp.

Ж. Б. Игошина

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Институт социальных наук
кафедра международных отношений
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

БОРЬБА С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: ВЗГЛЯД ИЗ ЛИГИ АРАБСКИХ ГОСУДАРСТВ

Резюме

Статья посвящена исследованию отношения арабских государств, в рамках Лиги арабских государств, к проблеме терроризма на Ближнем Востоке. Освещены основные причины, тормозящие процесс борьбы с терроризмом, и основные шаги Лиги арабских государств на пути разрешения проблемы терроризма на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: международный терроризм, Лига арабских государств, Ближний Восток, экстремистские группировки, борьба с терроризмом.

Zhanna Igoshyna

Odessa Mechnikov National University

Institute of Social Sciences

International Realtions Department

Dvoryanskaya Street 2, Odessa, 65082, Ukraine

**STRUGGLE AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM
ON THE MIDDLE EAST: VIEW FROM THE LEAGUE
OF ARAB STATES**

Summary

The article is dedicated to the research of an attitude of arab countries within the League of Arab States towards the problem of international terrorism in the Middle East. The main factors, which hamper the struggle against international terrorism in the Midle East and main steps of the League of Arab States in settlement of terrorism problem are highlighted in the article.

Key words: international terrorism, League of Arab States, Middle East, extremistic groups, struggle with terrorism.

Е. В. Панасьян

аспирант кафедры международных отношений Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
кв. 32, Ильфа и Петрова 17, Одесса, 65104, Украина
дом. 38 (048) 719-30-88
e-mail: eugene.panasyan@gmail.com

**ПРОБЛЕМА ТУРЕЦКОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ЕС В КОНТЕКСТЕ
ГЕРМАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ**

Статья посвящена современным германо-турецким отношениям. В двусторонних отношениях все большее значение приобретает вопрос о перспективе вхождения Турции в состав Европейского Союза. Автор подчеркивает особое влияние немецких политических партий на решение этого вопроса.

Ключевые слова: Европейский Союз, ХДС/ХСС, СДПГ, Партия справедливости и развития, расширение Евросоюза, Копенгагенские критерии.

Отношения между ФРГ и Турцией, наверно, как и любые другие межгосударственные отношения, можно разделить на такие составляющие: политическая, экономическая, военно-политическая и гуманитарная. Все эти группы отношений развиваются в тесной взаимосвязи друг с другом. Но, тем не менее, в разных сферах отношений достигнуты разные уровни. Если экономические и военно-политические отношения не вызывают особых разногласий у сторон (Турция и Германия — давние партнеры по НАТО; торгово-экономическая составляющая отношений двух государств показывает стабильный рост уже на протяжении многих лет), то политическая и гуманитарная сферы порождают множество вопросов. Здесь на первый план выходит вопрос о вступлении Турецкой Республики в состав Европейского Союза.

Отношения между странами последние годы подверглись большим испытаниям. Приход к власти Христианских демократов очень серьезно подорвал турецкое лобби в Европейском Союзе. Если правительство Г. Шредера так или иначе поддерживало Анкару в вопросе о вступлении Турции в ЕС, то А. Меркель еще во время выборной кампании достаточно успешно использовала антитурецкие настроения немцев в борьбе за голоса избирателей. Лидер ХДС стала активным сторонником идеи расширенного “привилегированного” партнерства Турции с Евросоюзом вместо полного ее членства в организации. Турция явно без воодушевления встретила победу Ангелы Меркель на выборах в бундестаг осенью 2005 года.

Турция для многих немцев — это по-прежнему страна, не придерживающаяся ценностей гражданского общества, и здесь по-прежнему нарушаются права человека. Почти 80 процентов опрошенных немцев заявили, что вопрос о вступлении Турции в ЕС не должен был стать темой предвыборной борьбы в Германии [14].

Выборы четко показали, что немецкое общество очень сильно волнуется вопрос отношений Германии и Европейского Союза с Турцией. Можно сказать, что турки, проживающие на территории ФРГ, нехотя, сыграли большую роль на выборах в Германии. Именно нежелание видеть новых турецких иммигрантов подтолкнуло многих немцев голосовать за Христианских демократов, выступавших против интеграции Турции в ЕС.

Германия долгое время была главным “защитником” интересов Турции в Евросоюзе. Именно из Берлина были часто слышны многообещающие заявления. Такая позиция федерального правительства была непосредственно связана с нахождением у власти коалиции социал-демократов и “зеленых”. Но после выборов в бундестаг в 2005 г. этот вопрос стал предметом открытой дискуссии в немецком правительстве. Нередко мнения канцлера А. Меркель не совпадает с мнением министра иностранных дел ФРГ Ф.-В. Штайнмайера (Штайнмайер является представителем социал-демократов). Несмотря на то, что Ангела Меркель была и остается противником членства Турции в ЕС, она вынуждена сохранять некоторую преемственность и хотя бы делать вид, что Германия выполняет обещания, данные предыдущим правительством.

Несмотря ни на что, правые и консервативные силы в Германии ясно дают понять, что они не позволят Турции войти в ЕС. Это позиция, неоднократно озвученная разными немецкими политиками, находит широкую поддержку среди населения. К тому же хоть и косвенно, но позиция других членов ЕС, особенно Франции, Австрии, Греции и Кипра, не может не воодушевлять противников интеграции Турции в Европейский Союз в Германии.

В то же время протурецки настроенные политики заявляют о том, что Германия не должна потерять Турцию как единственную исламскую страну-союзника на Ближнем Востоке, второе после Израиля государство с парламентской демократией в регионе. Необходимо также отметить, что Германия больше других европейских стран заинтересована в более тесных связях с Турцией. Это обусловлено многочисленной турецкой диаспорой, проживающей на территории ФРГ.

Из всех стран ЕС, пожалуй, лишь ФРГ имеет с Турцией столь масштабные, многогранные и комплексные связи; причем если отношения взаимозависимости Евросоюза в целом и Турции имеют явный дисбаланс в пользу ЕС, то по линии ФРГ–Турция они значительно более сбалансированы (во многом — за счет диаспоры): то есть заинтересованность ФРГ в сохранении хороших отношений с Турцией значительно выше, чем у Евросоюза в целом.

Из всех ведущих стран Евросоюза Германия наиболее активно поддерживала планы включения в ЕС группы стран ЦВЕ, вошедших в “первую волну” (Польша, Венгрия, Чехия, Словакия и Эстония), а также других стран, подписавших Европейское соглашение (Болгария, Литва, Латвия, Румыния и Словакия). В Германии считали исторической необходимостью присоединение к ЕС государств Центральной и Восточной Европы [11]. Очевидно, что для ФРГ более приоритетной целью стало вовлечение стран

ЦВЕ в европейские структуры, чем поддержка Турции на этом же пути. К тому же, помимо политической поддержки бывших стран соцлагеря, Германия выступала главным спонсором интеграции этих государств в европейские структуры.

Турецкая заявка на полное членство в Европейском Сообществе 1987 году была отложена на том основании, что “европейские страны не могут рассматривать вопросы о новых членах до воплощения договорённостей о более тесной интеграции, запланированной на конец 1992 года”. Однако в том же 1992 году страны Европейского Сообщества согласились рассмотреть заявки Австрии, Швеции, Норвегии и Финляндии [2].

Почему же Германия препятствовала и препятствует вхождению Турции в Европейское Сообщество, а затем и Евросоюз? На первый взгляд это могло бы показаться даже неблагоприятностью со стороны ФРГ, ведь Анкара поддерживала Германию на протяжении долгих лет. Конечно же, сотрудничество двух стран в экономической сфере продолжалось, но, видимо, правительство Гельмута Коля решило, что дружба и бизнес несовместимы. Руководство ХДС/ХСС не могло пойти на крайне непопулярный в Германии шаг и поддержать турецкую заявку. Во многом это было продиктовано нежеланием допустить свободное перемещение турецких рабочих в Европе. Стремительный рост турецкой диаспоры в Германии вызывает недовольство немцев и, в общем, уже выходит за рамки двусторонних турецко-германских отношений. К тому же, как уже было сказано, более важные вопросы (объединение Германии, обустройство Европы после холодной войны) оттеснили вопрос о вступлении Турции в ЕС на второй план. Нестабильность в турецком политикуме и экономике, нарушение прав человека, нерешенный кипрский вопрос, чрезмерное влияние военных на гражданское общество только “упростили жизнь” европейским, а в частности, и немецким политикам. С таким набором проблем в Турции несложно было найти повод для отказа Анкаре в начале переговоров о вступлении в ЕС.

Консервативные политические партии, особенно христианские, всегда являлись источником неопределенности, беспокойства и замешательства для турецких политиков. Именно съезд Европейского христианско-демократического союза (ЕХДС) в марте 1997 года, за несколько месяцев до Люксембургского саммита, принял декларацию, провозглашавшую, что ЕС находится в процессе создания новой цивилизации, в которой нет места для Турции [8]. Нельзя не отметить, что наиболее влиятельной христианской партией Европы, несомненно, считается ХДС, и ЕХДС вполне отвечал интересам правительства Г. Коля.

Период с 1997 по 1999 гг. оказался крайне сложным для турецко-германских отношений. Решение Люксембургского саммита ЕС исключить Турцию из процесса евроинтеграции, как и следовало ожидать, было встречено в Анкаре крайне негативно. Во многом это решение было обусловлено очередным вмешательством турецких военных в политическую жизнь страны в 1997 г. и отстранением тогдашнего премьер-министра Н. Эрбакана. Далеко не последнюю роль в принятии негативного для турок решения сыграл канцлер ФРГ Г. Коль — известный противник идеи включения

Турции в Евросоюз. В Анкаре правительство ХДС рассматривалось как главный инициатор решения ЕС. Оказалось, что канцлер Коль выступал против вступления Турции в ЕС не только по причинам недемократичности турецкого общества, но также по культурным причинам [8].

Теперь старый постулат о том, что история развивается по спирали, очередной раз нашел свое подтверждение. Политика кабинета Ангелы Меркель во многом похожа на политику, проводимую Гельмутом Коелем, но только 10–15 лет назад.

Приход к власти А. Меркель в Германии и Н. Саркози во Франции подвергает серьезному сомнению все надежды турок по поводу вступления страны в ЕС. Тем временем население Турции все меньше поддерживает правительство в стремлении вступить в Евросоюз. Так, по данным опросов в 2001 году, 76% турок высказывались в поддержку интеграции Турции в ЕС, а в 2007 году этот показатель сократился до 40% [1].

Хотя здесь необходимо отметить, что став федеральным канцлером, А. Меркель несколько смягчила свою позицию по отношению к Турции. Накануне своего визита в Турцию в октябре 2006 г. и непосредственно в ходе визита канцлер выступила за членство Турции в клубе европейских государств, правда при условии соблюдения Анкарой всех взятых на себя обязательств [13]. Очевидно, что перемена мнения канцлера продиктована необходимостью сохранять преемственность во внешнеполитическом курсе, а также коалиционностью правительства.

За эти годы комплекс проблем, осложнявших германо-турецкие отношения, по сути не изменился. Турция, как и раньше, настаивает на своем праве вступить в Европейский Союз, а официальная Европа вместе с Германией отвечает ей предоставлением новых требований. Неофициальные высказывания многих политиков — если заявления таких высокопоставленных чиновников, как В. Ж. д'Эстен, можно рассматривать как неофициальные, — сводятся к тому, что Турция не имеет ничего общего с европейской и христианской цивилизацией, и, следовательно, ей не место в Европе [10].

Существуют и прямо противоположенные точки зрения, но их обоснованность не особо популярна среди населения Германии и Европы в целом.

Турецкие политики находятся в достаточно щекотливой ситуации, когда они идут на выборы под европейскими лозунгами, но получают туманные обещания и заведомо не подходящие предложения от своих европейских коллег.

Действительно, за последние годы в Турции было сделано много. Партия справедливости и развития, получившая большинство на парламентских выборах в 2002 г., пришла к победе с проевропейскими предвыборными лозунгами. Правительство Р. Эрдогана приложило много усилий, чтобы приблизиться к достижению Копенгагенских критериев. Турецкое руководство достигло больших результатов, прежде всего в экономической сфере. Также были сделаны серьезные шаги на пути политических реформ. Существенные изменения вносятся в законодательство, касающееся прав человека, прав национальных меньшинств. Очевидно, что Турция не стоит

на месте и предпринимает меры для выполнения требований Европы. Наиболее значительным изменениям подверглась судебная система страны. Постепенно были ликвидированы суды государственной безопасности, приговоры которых не подлежали обжалованию. 143-я статья Конституции, регламентирующая их работу, была отменена. Введена процедура обжалования судебного приговора в Европейском суде по правам человека, если его положения противоречат европейским правовым конвенциям. Частным и государственным каналам разрешено вещание на языках этнических меньшинств. Частные учебные заведения могут включать в свои учебные программы курсы по изучению этих языков. Анкара придерживается моратория на смертную казнь, значительно расширен гражданский контроль над вооруженными силами, которые на протяжении последних десятилетий были главной политической силой страны. В соответствии с критериями ЕС Турция провела на сегодняшний день демократическую ревизию более 45 законодательных актов [9].

В экономической сфере сотрудничество двух стран укрепляется, и ФРГ по-прежнему является главным торговым партнером Турции. Так, в 2005 году импорт турецких товаров в Германию превысил восемь миллиардов евро, а немецкий экспорт в Турцию достиг почти тринадцати миллиардов. Около двух тысяч немецких предпринимателей ведут дела в Турции и порядка шестидесяти тысяч турецких — в Германии [17].

Активное развитие турецко-германские отношения получили на гуманитарном уровне. В Турции были открыты филиалы влиятельных немецких фондов.

Так, фонд имени К. Аденауэра, основанный членами ХДС. Целью фонда является распространение демократии во всем мире [7]. Фонд имени Ф. Науманна работает в тесной взаимосвязи с СвДП. Основная цель Фонда — содействие развитию и укреплению гражданского общества как в Германии, так и во всем мире [4]. Приблизительно аналогичные цели ставят перед собой фонд немецких социал-демократов имени Ф. Эберта [3] и фонд партии зеленых имени Г. Белля [6]. Фонды проводят различные встречи экспертов и конференции по вопросам формирования гражданского общества и соблюдения прав человека. Фонды так же учреждают различные образовательные программы.

В Германии также действуют различные турецкие организации, но их роль не так уж и однозначна. Большинство этих организаций носит религиозный и националистический характер. Конечно, их целью является отстаивание прав мусульман (прежде всего турок), проживающих на территории ФРГ, помощь иммигрантам в сохранении своей религии, языка, самобытности и культуры. Но после событий 11 сентября деятельность этих организаций стала восприниматься во многом по-другому и, прежде всего, из-за их религиозного характера. Но даже если рассматривать турецкие организации в Германии как сугубо гуманитарные и просветительские, то их деятельность все равно не может восприниматься положительно, потому что в некоторой степени препятствует интеграции иммигрантов в немецкое общество.

Первоначально в 1970-е годы начали открываться турецко-исламские центры, в 1975 году объединившиеся в единый союз. Предположительно до 100 тысяч турецких детей посещали курсы Корана. Среди действующих ныне в Европе турецких происламских организаций самой влиятельной является “Национальный взгляд. Европейское отделение” [16]. “Национальный взгляд” является европейской ассоциацией членов партии Н. Эрбакана, деятельность которой была запрещена Конституционным судом Турции. Эта организация не поддерживается ни турецким правительством, ни немецкими властями, и рассматривается как организация, несущая потенциальную угрозу турецкому и немецкому обществу [5].

Другой влиятельной организацией можно назвать “Турецкое исламское объединение по религиозным делам”. Она появилась в 1985 году в результате решения турецкого парламента создать религиозный центр для турок, проживающих в Европе. Это объединение финансируется турецким правительством и частично поддерживается немецкими властями [5].

Здесь следует подчеркнуть, что турецкие организации в Германии созданы исключительно для турок, в крайнем случае, для выходцев из других мусульманских стран. Иными словами, это сугубо иммигрантские организации, абсолютно чуждые немцам. Если же говорить о немецких организациях, фондах, работающих на территории Турецкой Республики, то в принципе, они ведут деятельность, направленную на расширение сотрудничества двух стран, а также косвенно содействуют проведению реформ в Турции и выполнению ею Копенгагенских критериев.

Несмотря на многие достижения турецкого правительства за последние годы, вопрос о свободе слова и правах человека сильно омрачает отношения Анкары с Берлином, а заодно и с Брюсселем. К тому же последнее время эта проблема тесно соседствует с нерешенным вопросом о геноциде армян 1915 года, до сих пор не признанном турецкой стороной. Конечно, здесь можно легко проследить активную деятельность армянской диаспоры в Европе, требующей признания факта геноцида и извинений от Анкары. Но не стоит забывать и о том, что этот вопрос всегда был очень болезненным и принципиальным для Турции. Так, в турецкой прессе геноцид армян всегда упоминался только как “так называемый”. Зная все это, можно предположить, что для противников членства Турции в ЕС требование признания геноцида армян от анкарского правительства становится просто незаменимым средством против турецкого вступления в Европейский Союз.

Большой резонанс получило судебное разбирательство по обвинению турецкого писателя Орхана Памука. Его обвинили согласно статье 301 уголовного кодекса Турецкой Республики — “оскорбление турецкой нации”. Формальным поводом для обвинений, выдвинутых против писателя, послужило его интервью швейцарской газете “Тагес-анцайгер” в феврале 2005 года. Памук заявил, в частности, что на турецкой земле были убиты 30 тысяч курдов и около миллиона армян, но никто, кроме него, не осмеливается говорить об этом. Это высказывание вызвало возмущение не только турецких националистов, но и властей [15].

Абсолютно необходимо отметить, что во время судебного преследова-

ния на своей родине Орхан Памук получил большую поддержку в Европе. В частности в Германии он получил Премию мира Объединения немецкой книжной торговли [12]. В Европейских странах началась широкая кампания в поддержку турецкого писателя. Представители Евросоюза, членства в котором настойчиво добивается Турция, расценивают суд над Орханом Памуком как нарушение Европейской конвенции по правам человека. Более того, ЕС считает, что этот процесс вообще не должен начаться. Тем не менее, из Страсбурга для наблюдения за процессом в Стамбуле прибыла делегация Европарламента. Ее представители назвали начало суда “черным днем для вступления Турции в ЕС”. Ранее член Еврокомиссии Олли Рен заявил, что Евросоюз может прекратить переговоры о вступлении Турции в ЕС, если турецкие власти будут нарушать права человека и ограничивать свободу мнений [15].

Экономические и политические достижения правительства Р. Эрдогана, естественно, позитивно повлияли на изменение имиджа Турции в Германии и в Европе в целом. Особенно это проявилось после досрочных парламентских выборов в Турции в 2007 г., когда Партии справедливости и развития удалось отстоять свои позиции и получить вотум доверия от турецкого населения, а следовательно, получить поддержку своего стремления вступить в ЕС.

Для Германии Турция является очень важным партнером в регионе. Это обусловлено и экономической взаимосвязью, политическим, военно-политическим и гуманитарным сотрудничеством государств. Об этом свидетельствует большое внимание, уделяемое немецкой прессой событиям, происходящим в Турции, а также активной деятельностью фиалов влиятельных немецких фондов в Анкаре и Стамбуле. Обе стороны заинтересованы в развитии и расширении двусторонних отношений. ФРГ внесла большой вклад в демократизацию Турции, в ее экономическое развитие.

Вопрос о вступлении Турции в ЕС и сопутствующие ему проблемы — соблюдение прав человека и свободы слова в Турции, кипрский вопрос, геноцид армян и т. д. — были и остаются самым существенной нерешенной проблемой двусторонних отношений. Навряд ли в ближайшие 20 лет в этой сфере произойдут какие-либо существенные изменения. Позиция Берлина может смещаться в ту или иную сторону в зависимости от того, какая партия находится у власти. Но это не отразится на требованиях выполнения всех обязательств от Анкары. О том, что периодически будут появляться новые требования, можно даже не сомневаться. Хотя Германии гораздо интересней иметь заинтересованного компаньона-союзника, чем просто торгового партнера, и вероятней всего, время от времени из Берлина будут звучать оптимистичные для Турции заявления.

Реакция Турции на все вышесказанное будет также сильно зависеть от расстановки политических сил внутри страны, где помимо сторонников членства в ЕС есть также очень сильные противники евроинтеграции. Но в данный момент цель поставлена, и в Анкаре прекрасно понимают всю сложность ее достижения.

Литература

1. Ali Bulaç. The EU and the Ankara criteria // <http://www.todayszaman.com/tz-web/yazarDetay.do?haberno=110532>
2. European Union. // <http://countrystudies.us/turkey/89.htm>
3. Friedrich Ebert Stiftung: Görev ve Düşünce // <http://www.festr.org/tr>
4. Friedrich Naumann Stiftung // http://www.en.msoc.fnst-freiheit.org/webcom/show_article.php/_c-932/_nr-1/_p-1/i.html
5. Gökçe Yurdakul Muslim Political Associations of Turks In Germany // http://www.columbia.edu/cu/ces/pub/Yurdaku_sep05.html
6. Heinrich Böll Stiftung // <http://www.boell-tr.org/faaliyet.aspx?id=1>
7. Konrad-Adenauer-Stiftung // <http://www.kas.de/proj/home/home/44/12/index.html>
8. Ömer Taspınar. Changing Parameters in US-German-Turkish relations. // <http://www.aicgs.org/documents/PolRep18.pdf>
9. Гурьев А. А. Партия справедливости и развития Турции: три года у власти // <http://www.iimes.ru>
10. Д'Эстен: Турция в ЕС? Это катастрофа // http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_2422000/2422075.stm
11. Иорданская Э. Расширение ЕС на восток: позиции Германии // МЭ и МО. — 2002. — № 2. — С. 67
12. Лауреат Премии мира Орхан Памук // <http://www.dw-world.de/dw/episode/0,2144,1613111,00.html>
13. На чем “споткнулась” канцлер ФРГ в Турции // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2197412,00.html>
14. Оттоманского ЕС не будет // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1431658,00.html>
15. Перед судом предстанет не Памук, а сама Турция // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1823299,00.html>
16. Турция между Европой и Азией / Под. ред. Киреева Н. А. — М., 2001. — С. 296.
17. Эксперт оценивает шансы Турции на вступление в ЕС как 20 против 80 // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2195610,00.html>

Є. В. Панасьян

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, кафедра міжнародних відносин.
Французський бул., 24/26, м. Одеса-58, 65058 Україна.

ПРОБЛЕМА ТУРЕЦЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОСОЮЗУ У КОНТЕКСТІ НІМЕЦЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

Резюме

Стаття присвячена сучасним німецько-турецьким відносинам. У двосторонніх відносинах все більше значення надається питанню вступу Турції до Європейського Союзу. Автор підкреслює особливий вплив німецьких політичних партій на вирішення цього питання.

Ключові слова: Європейський Союз, ХДС/ХСС, СДПН, Партія справедливості та розвитку, розширення Євросоюзу, Копенгагенські критерії.

Y. V. Panasyan

Odessa I. I. Mechnikov National University, Institute of Social Science,
Department of International Relations.

Frantsuzski boul, 24/26, Odessa-58, 65058, Ukraine

TURKISH-EU INTEGRATION IN THE CONTEXT OF GERMAN-TURKISH RELATIONS

Summary

The article is devoted to the contemporary German-Turkish relations. The more attention has been given to the issue of Turkish-EU integration in the bilateral relations. The German parties' influence on this issue is emphasized.

Key words: European Union, CDU/CSU, SDPG, Justice and Development Party, EU enlargement, Copenhagen criteria.

И. В. Гуськова

аспирантка кафедры международных отношений
Института социальных наук Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова, к. 32, Французский бул., 24/26,
г. Одесса, 65058, Украина, тел. 38 (0482) 63-32-59; 80979663163;
e-mail: ira2406@yahoo.com

**СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИКА ИНДИИ В ОБЛАСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
БЕЗОПАСНОСТИ В ЮЖНОЙ АЗИИ: ИТОГИ И УРОКИ**

В данной статье раскрывается сущность политики Индии в отношении обеспечения безопасности в регионе Южной Азии и делается анализ её достижений и потерь. Также достаточно внимания уделяется вопросу о существовании и распространении ядерного оружия в регионе.

Ключевые слова: региональная безопасность, ядерное оружие, Южная Азия, внешняя политика, обеспечение безопасности.

Итоги 2007 г. показали, что логика развития международной обстановки на современном этапе практически полностью отошла от упоминания периода окончания “холодной войны” и, частично, событий 11 сентября 2001 г. И хотя борьба с международным терроризмом и противодействие распространению оружия массового уничтожения все еще определяются в качестве ключевых задач в мировой политике, данные факторы практически в каждом государстве являются лишь ответом на наиболее явные угрозы безопасности. Как показала мировая практика, кризисы и конфликты в современном мире возникают по совершенно другим причинам. Стратегическая обстановка в последние годы наиболее часто меняется из-за обостряющегося соперничества крупнейших участников мировой политики за сферы влияния в том или ином регионе. Эта тенденция на протяжении последних лет особенно ярко проявляется в Южной Азии. При этом единственной страной, открыто представляющей свою южно-азиатскую стратегию, являются США. Азиатская политика Индии строится с учетом общей оценки международной обстановки, то есть ее невозможно понять без четкого представления как идеологии, так и стратегии внешней политики этой страны.

В данной статье автор пытается ответить на такие вопросы, как: а) какое место занимает Индия в политике обеспечения безопасности в регионе; б) насколько реальна угроза ядерного противостояния в Южной Азии; в) роль кашмирского конфликта для безопасности в регионе; г) в чём заключается политика Индии по обеспечению безопасности в южноазиатском регионе.

Объём научной и публицистической литературы, изданной в Украине и за рубежом, который насчитывает десятки наименований, отражает многообразие высказанных в этой литературе точек зрения, что позволя-

ет осуществить всесторонний политологический анализ вышеуказанных проблем. Размеры данной статьи не позволяют перечислить всех исследователей, занимающихся этой проблемой, поэтому хотелось бы отметить некоторых из них: Воркунов А. В., Арбатов Г. И., Лунев С. И., Москаленко В. Н., Karila S., George Perkovich и др.

В 2004 г. была сформулирована суть новой индийской политики: выборы этого года должны были стать подлинным “водоразделом” между прошлым и будущим [1]. Однако, как показало время, наряду с внутриполитическими изменениями достаточно значимой в глобальном контексте является модификация внешнеполитического курса страны.

Во внешней политике правительства, возглавляемого представителями ИНК, первоначально наиболее очевиден тот факт, что “чрезмерный наклон” к США, очевидный в период, когда парламентское большинство составляли члены Национального демократического альянса (НДА), будет с течением времени исправлен [2].

ИНК был правящей партией в течение 45 из 57 лет после обретения Индией независимости, и этот факт следует учитывать; представители ИНК ненадолго утратили свои позиции лишь в последние годы. При этом в период окончания “холодной войны” именно очередное правительство ИНК во внешнеполитической концепции обозначило отход от традиционных для Индии принципов Движения Неприсоединения (ДН), что повлекло за собой потепление в индийско-американских отношениях. И хотя Вашингтон негативно отнесся к индийским ядерным испытаниям в 1998 г., можно без преувеличения отметить, что в течение последующих пяти лет отношения между США и Индией развивались наиболее успешно.

Принципы Движения Неприсоединения широко не используются в международных отношениях на современном этапе, но именно они создали для Индии благоприятные предпосылки позиционирования в мировой политике. В течение ряда лет, опираясь на принципы ДН как на основополагающие во внешней политике, индийские власти пришли к выводу, что стране необходимо проводить прагматичный внешнеэкономический курс. Таким образом, в течение последних лет основным лейтмотивом внешнеполитического курса страны стало достижение принадлежащего ей по “праву потенциала” места в изменяющемся мировом порядке.

В качестве стратегических целей во внешней политике Индии на среднесрочную перспективу можно определить:

- достижение статуса крупной региональной державы;
- развитие и укрепление международных экономических связей;
- достижение постоянного членства в Совете безопасности ООН.

В то же время основой внешнеполитической тактики страны на современном этапе является укрепление двусторонних отношений. В последние годы данная трансформация стала наглядным свидетельством изменения внешнеполитического курса. При этом особую важность приобретает двустороннее взаимодействие с развивающимися странами и, в частности, государствами смежного геополитического пояса. Подобная модификация напрямую связана с идеологическим постулатом, который ДН приобрело

после окончания “холодной войны”, — укрепление сотрудничества “по линии Юг — Юг, то есть между развивающимися странами, которые до сих пор служат сырьевым придатком для высокоразвитого Севера” [3, с. 14].

Наиболее весомым фактором укрепления сотрудничества между Индией и развивающимися странами является смена тональности американо-индийских отношений. Несмотря на инициативу “стратегического диалога” двух стран, в рамках которого приоритет отдается сотрудничеству в сфере обороны, космоса и ядерной энергетики, противоречия возникают из-за проведения США политики “двойных стандартов”.

Возражения в данном случае вызваны:

- получением Пакистаном роли стратегического союзника США по борьбе с терроризмом и религиозным экстремизмом и, соответственно, возможным ухудшением индийско-пакистанских отношений;
- политикой США, проводимой в отношении Ирана, взаимодействие с которым является важным для Индии в ходе строительства газопровода;
- предположениями, выдвигаемыми США относительно того, что Индия должна выступить в роли своего рода противовеса растущему влиянию Китая в азиатском регионе.

Таким образом, содействуя укреплению сотрудничества именно с развивающимися странами и усиливая региональные связи, Индия не только стремится к реализации своего экономического потенциала, но и способствует упрочению отношений в области безопасности и политического взаимодействия с государствами, которые, по прогнозам экспертов, будут играть значительную роль в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР) и в мире и смогут стать надежной опорой Индии в случае ее становления в качестве сильного геополитического игрока.

Что касается вопроса безопасности во взаимодействии Индии со странами Южной Азии, наличие сухопутных и морских границ со странами Южной Азии, являющихся непосредственным геополитическим окружением Индии, играет огромную роль для системы региональных межгосударственных отношений. Несмотря на понимание преимуществ интеграции, в Южной Азии сильны центробежные тенденции. В целом естественное доминирование Индии, предопределяющее развитие региональной обстановки, вызывает у соседей недоверие к ней, порождает ощущение угрозы их безопасности. Это приводит к активизации с их стороны попыток укрепить свое положение на региональной и международной арене путем опоры на великие державы, к стремлению вынести нерешенные вопросы в отношениях с Индией на суд международной общественности [4, с. 89]. Тем не менее, поддержание стабильных отношений с малыми государствами региона играет ключевую роль во внешней политике страны. При этом проблема обеспечения своей безопасности Индией чаще всего рассматривается в рамках всей Южной Азии.

В целом внешняя политика страны на данном направлении характеризуется тремя составляющими:

- внешнеполитический курс, как правило, является предметом “надпартийного” согласия, поскольку смена правящей партии не меняет наци-

ональных интересов страны [5, с. 27], но это касается основных направлений и задач во внешней политике, тогда как существуют расхождения в методах их решения. Следует отметить, что правительства ИНК занимают более жесткие позиции в отношении стран Южной Азии. По-видимому, это связано, в частности, с традиционным подходом Конгресса к малым странам, сформулированным еще Дж. Неру в “Открытии Индии”: “Маленькое национальное государство обречено на гибель. Оно может выжить в качестве культурно автономной территории, но не как политически независимое образование”;

- решение ключевых региональных проблем, так же как и споры в двусторонних отношениях, ограничиваются рамками самой Южной Азии без привлечения внешних сил, которые чаще всего создают препятствия мирному урегулированию; подобное утверждение, к сожалению, разделяется не во всех странах региона, обычно не видящих угрозы безопасности извне;

- стремясь к стабилизации региональной обстановки, Индия пытается, прежде всего, нормализовать внутривнутриполитическое положение в малых странах, поддерживая развитие в них демократических движений; контакты с лидерами реформистских партий служат предлогом для инспирирования яростных антииндийских кампаний, когда они находятся в оппозиции, но зато способствуют улучшению отношений, когда они находятся у власти.

Индия и страны Южной Азии — пример реализации сотрудничества по разрешению глобальных проблем современности.

К сожалению, аксиомой в углубляющемся сотрудничестве между Индией и странами Южной Азии по обеспечению безопасности является совместное противостояние наиболее явным угрозам [6, с. 245]. Разногласия между Индией и соседями проявляются в форме пограничных, религиозно-этнических и иммиграционных проблем, распределения водных ресурсов, милитаризации и наличия ядерного оружия. Однако фактором, который в большей степени влияет на укрепление сотрудничества, является рост экономических проблем в странах региона и отчасти их социально-экономическая нестабильность на фоне достаточно показательных успехов Индии в этой области. В этой связи двусторонние отношения постоянно подвержены риску маневрирования, которого трудно избежать. В качестве ответа на такую тактику одним из способов нормализации ситуации стало инициирование Индией механизма для проведения неформальных встреч и дискуссий лидеров стран Южной Азии. Действительно, в последние годы количество встреч семи руководителей на двусторонней основе на ряде форумов превышало общее количество переговоров на высшем уровне, проведенных в Южной Азии.

Основную роль в системе международных отношений в Южной Азии играют индийско-пакистанские отношения, хотя противостояние двух данных государств значительно снизилось в 2005 г. Внешне самое острое противоречие между двумя странами связано с вопросом о принадлежности Кашмира. Тем не менее, несмотря на разные национальные интересы и политические системы, а также религиозную гетерогенность, Индии и Пакистану удалось достичь минимального консенсуса во взаимоотношениях.

Однако ситуация осложняется и будет осложняться геостратегическим фактором, поскольку Пакистан находится на стыке с мусульманскими странами, благодаря связям с которыми может получать дополнительные экономические и военные возможности усиления своих позиций в противостоянии с Индией [7, с. 342]. Кроме того, в качестве дестабилизирующего фактора на границе Индии с Пакистаном выступает неурегулированность «афганской проблемы». Стабильность же в регионе позволит Индии осуществлять масштабное экономическое сотрудничество, в частности, приступить к строительству газопроводов в Индию из Ирана, Туркменистана.

В целом влияние религиозного экстремизма на индийско-пакистанские отношения было связано с подъемом исламизма на Арабском Востоке, в Пакистане и Афганистане в конце 1990-х гг. Само же появление участников «джихада» на территории штатов Джамму и Кашмир способствовало ужесточению характера антиправительственных выступлений, а также приданию им формы диверсионно-террористической активности.

Теоретически стабильность Пакистана могут нарушить три силы:

- подпольные исламистские экстремисты — сторонники вооруженного «джихада»;
- военные, главным образом офицеры высокого и среднего ранга, недовольные политикой штаба армии и правительственным курсом;
- укрывающиеся на территории Пакистана и на границе с Афганистаном лидеры террористического исламистского интернационала («Аль-Каиды», «Талибана», Исламского движения Узбекистана, сепаратистов из Чечни, Синьцзяна и т. п.) [8, с. 78].

Как правило, представители данных объединений действуют заодно, имея одного глобального противника (США) и ряд региональных, в числе которых «свои» предатели и вероотступники, такие, например, как Индия.

Успех данных сил в будущем может привести к существенной дестабилизации режима власти в Пакистане со всеми вытекающими отсюда последствиями для региональной и глобальной безопасности.

Как отмечают эксперты, предполагалось, что присоединение Пакистана к международной антитеррористической кампании после событий 11 сентября 2001 г., а также его отказ от поддержки исламистского афганского режима талибов должны были улучшить индийско-пакистанские взаимоотношения, однако этого не произошло [9, с. 60].

На современном этапе наибольшая опасность, даже при наиболее вероятном инерционном ходе развития событий, состоит в возможности попадания оружия массового поражения в руки экстремистов и террористов. Власти в Пакистане не обладают возможностью полностью контролировать ситуацию на всей территории, поскольку в стране существуют районы, где общегосударственные законы действуют с недостаточной эффективностью.

Следует также иметь в виду и то, что с началом участия Пакистана в контртеррористической операции в Афганистане давление на него со стороны США и других стран мира в отношении соблюдения режима нераспространения заметно ослабло, что может иметь весьма негативные последствия. Поэтому уже в настоящее время от Индии, как и от всего мирового

сообщества, требуется принятие мер, которые, в случае ухудшения внутриполитической обстановки в Пакистане, могли бы в определенной степени уменьшить ядерную опасность с его стороны.

Таким образом, если несколько лет назад политический экстремизм был как причиной, так и следствием тупика в индийско-пакистанских отношениях, то на современном этапе, добившись общего “потепления”, руководство Индии смогло вовлечь Пакистан в решение спорных вопросов, включая кашмирский, хотя ранее сам Пакистан ставил на первое место Кашмир и в зависимости от решения вопроса — дальнейшее развитие двусторонних связей.

Исследовав данный вопрос, можно сделать следующие выводы:

1. Опыт Индии в борьбе с терроризмом свидетельствует о выработке ею тактики гибкости и поступенчатости, заключающейся в сближении сначала социально-экономических, а затем политических структур, несмотря на наличие ряда осложняющих обстоятельств.

2. При выборе политического курса относительно южноазиатского региона Индия базируется на международной обстановке в регионе. Её успехами в этой области можно назвать:

- достижение статуса крупной региональной державы;
- развитие международных экономических связей;
- укрепление двусторонних отношений с развивающимися странами, что способствует упрочению отношений в области обеспечения безопасности;
- решение ключевых региональных проблем без привлечения внешних сил;
- введение неформальных встреч и дискуссий лидеров стран Южной Азии.

Что касается индо-пакистанского вопроса, то он всегда был, есть и будет ключевым вопросом, который влияет на характер отношений и поддержание безопасности в регионе.

Литература

1. Ramachandran, S. Indian foreign policy: Left foot forward // Asia Times online. — 15.05.04.
2. Бубнов В. Новый центр силы выходит на мировую арену? // Правда. Ру. Информационно-аналитический портал. — 13.03.03.
3. Hodge, James F., Jr. A Global Power Shift in the Making // Foreign Affairs. — July/August, 2004. С. 12–18.
4. Современные международные отношения и мировая политика / Под ред. проф. А. В. Торкунова. — М.: Просвещение: МГИМО, 2004. — 256 с.
5. Kapila S. India's new Government and its foreign policy options: an analysis // Saag paper. — 06.07.04. — N 1049. P. 23–27.
6. Ядерное противостояние в Южной Азии / Под ред. А. Г. Арбатова, Г. И. Чуфрина. — М.: Московский центр Карнеги, 2005. — 312 с.
7. George Perkovich India's Nuclear Bomb: The Impact on Global Proliferation (Berkeley: University Press, 1989). P. 428.
8. Лунев С. И. Дипломатия в Южной Азии, М., 1993. — 179 с.
9. Москаленко В. Н. Ядерное оружие — конфликт интересов // В кн. Южная Азия: конфликты и геополитика. — М., 1999. — С. 56–61.

I. В. Гуськова

аспірантка кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, к. 32,
Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна

СУЧАСНА ПОЛІТИКА ІНДІЇ В ОБЛАСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ В ПІВДЕННІЙ АЗІЇ: ПІДСУМКИ ТА УРОКИ

Резюме

В даній статті розкривається сутність політики Індії відносно забезпечення безпеки в регіоні Південної Азії та робиться аналіз її досягнень та втрат. Також достатньо уваги приділяється питанню про існування та розповсюдження ядерної зброї в регіоні.

Ключові слова: регіональна безпека, ядерна зброя, Південна Азія, зовнішня політика, забезпечення безпеки.

I. V. Guskova

the post-graduate student of the Department of International Relations,
Institute of Social Sciences, I. I. Mechnykov Odessa National University,
24/26 French avenue, Odessa, 65058, Ukraine

INDIA'S MODERN POLICY IN THE SPHERE OF SECURITY PROTECTION IN SOUTH ASIA: RESULTS AND LESSONS

Summary

This article is dedicated to the essence of India's policy concerning security protection in South Asia and the author makes the analysis of its achievements and failures. Also much attention is paid to the issue of existence and proliferation of nuclear weapons in the region.

Key words: regional security, nuclear weapons, South Asia, foreign policy, security protection

М. С. Косяк

аспирантка кафедры международных отношений Института социальных наук
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
г. Одесса, 65058, Французский бульвар, 24/26, Украина

**ЧЕРНОМОРСКО-КАСПИЙСКИЙ РЕГИОН КАК ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ
КАТЕГОРИЯ**

В статье рассматривается геополитическое и геостратегическое положение Черноморско-Каспийского региона, дается характеристика составляющих региона: Черного и Каспийского морей. Обосновывается роль и место данного региона в современных международных отношениях не только с точки зрения наличия и транспортировки природных ресурсов, но также как региона, где присутствуют и сталкиваются политические, военно-стратегические и экономические интересы многих стран. На примере Черноморско-Каспийского региона раскрываются интересы как региональных, так и внерегиональных государств, которые хотели бы доминировать в этом стратегически важном районе мира.

Ключевые слова: Черноморско-Каспийский регион/пространство, Черное море, Каспийское море, геополитическое положение, политика/интересы государств.

В последнее десятилетие XX в. — в начале XXI в. проблематика Черноморско-Каспийского региона стала объектом активной внешнеполитической деятельности многих государств. Черноморско-Каспийский регион сегодня привлекает к себе внимание не только своими богатыми запасами природных ресурсов, но и особенностями геополитического и геостратегического положения, представляющими ведущим субъектам мировой политики немало возможностей для реализации своих экономических, политических и военно-стратегических интересов. Стратегическая значимость этого региона определяется его пограничным положением между Европой и Азией на перекрестке перспективных транспортных направлений и коммуникаций “восток — запад” и “север — юг”.

В 1990-е годы, после распада СССР, Черноморско-Каспийский регион, а также прилегающие к нему территории, стал ареной многочисленных внутренних и внутререгиональных конфликтов, объектом активного воздействия внерегиональных сил.

Нередко в геополитике и современных международных отношениях используется понятие “Черноморско-Каспийское пространство”, которое включает Северный Кавказ, Закавказье и Центральную Азию, а также причерноморские государства, Балканы и придунайские страны.

Если рассматривать Черноморско-Каспийское пространство только как регион, границы которого имеют выход к Черному и Каспийскому морям, то населяют данный регион около 380 млн человек, общая его площадь достигает 7 млн кв. км [8, с. 1].

На современной геополитической карте мира Черноморско-Каспийский регион занимает важное место. Здесь сконцентрированы огромные природные ресурсы, проходят самые важные стратегические транспортные коридоры, контроль над которыми сегодня фактически определяет контроль над Евразией и будет определять его в дальнейшем. Здесь сфокусированы геополитические, военно-политические, финансово-экономические интересы основных мировых и региональных сил. В то же время именно Черноморско-Каспийские страны в значительной мере несут ответственность за появление новой “кризисной дуги”, которая ставит под угрозу стабильность и безопасность региона.

Черноморско-Каспийское пространство привлекает к себе внимание многих стран мира не только своими богатыми запасами природных ресурсов, но и особенностями геополитического и геостратегического положения, представляющими немало возможностей для реализации экономических, политических и военно-стратегических интересов. Черноморско-Каспийский регион фактически стал полем многовекторного соперничества и противоборства между теми государствами и силами, которые хотели бы доминировать в этом стратегически важном районе мира.

Стратегическая значимость этого региона, помимо углеводородных ресурсов, определяется его пограничным положением между Европой и Азией на перекрестке перспективных межконтинентальных и международных транспортных направлений и коммуникаций “восток — запад” и “север — юг”.

По мнению А. Рара, “Геополитика как понятие вполне применимо к Черноморско-Каспийскому пространству. Само название Черноморско-Каспийское пространство очень правильное и интересное, заслуживающее особого внимания. Оно войдет в XXI век, ибо не раз еще будут обсуждаться и вырабатываться новые стратегии как со стороны Европы, так и со стороны Америки, России, Китая, других государств, включая исламский мир” [5, с. 1].

Данный регион обладает условиями для экономического и социального развития. Регион богат запасами нефти, природного газа, угля, железа, алюминия, хрома, марганца, редких металлов и других природных ресурсов. Наличие многочисленных национальностей и культур благоприятствует развитию как региона в целом, так и отдельных его государств. Необходимо подчеркнуть, что этот регион, как коридор коммуникаций, связывает Европу и Азию. Черноморско-Каспийский регион обладает значительным потенциалом общего развития, что обусловлено его ресурсами и геополитическим положением.

Географическое положение Черноморско-Каспийского региона в зоне соприкосновения многих культур, наличие различных видов и пересечение путей экспорта сырья, контроль над этими путями, — все эти факторы усложняют геополитическую ситуацию в регионе.

Куклина И. считает, что “Черноморско-Каспийский регион — это регион зарождения и расцвета, упадка и исчезновения, соприкосновения и взаимопроникновения многих мировых цивилизаций. До сего времени ученые

и политики ищут обоснования собственных взглядов и пристрастий в древнейшей истории, развертывавшейся на этом пространстве. Другое дело, эти поиски не всегда плодотворны. И сейчас регион предстает средоточием и пересечением всех мыслимых цивилизационных, этнокультурных и других параметров или моделей развития человеческих общностей” [4, с. 90].

Однако несмотря на столь перспективную картину развития региона, Черноморско-Каспийский регион опасен потенциальными конфликтами, грозящими в любой момент разрастись в серьезные локальные войны. Остается много нерешенных вопросов между государствами, не только обра-зующими данный регион, но и внерегиональными.

Одной из характеристик региона является принадлежность его государств к постсоветскому пространству, за исключением Турции и Ирана. Большинство стран — либо бывшие республики Союза, либо его прежние сателлиты. Таким образом, стабильность и развитие региона связаны именно с этим фактором. При всех этно-национальных особенностях, несравнимости территорий, людских ресурсов, экономического потенциала и других немаловажных различиях новые государства несут в себе общее советское прошлое. Именно поэтому в этих странах существует ряд похожих проблем: необходимость формирования новой государственности, определения собственной идентичности, высокая конфликтogenicность во внутренних и международных отношениях, неустойчивость экономического развития, политическая и социальная нестабильность.

Принадлежность государств Черноморско-Каспийского региона к постсоветскому пространству — это не единственный фактор, который характеризует вызовы, угрозы и риски региональной стабильности.

Состояние и перспективы стабильности в регионе в существенной мере связаны также с наличием интересов в нем таких крупных держав как Россия, США, Китай, Турция, Иран, которые представляют собой противоборствующую силу в регионе. Черноморско-Каспийский регион является местом совпадения интересов государств, претендующих на роль глобального игрока в регионе. Следовательно, политика этих государств является важнейшим фактором, обуславливающим уровень региональной стабильности.

Еще одной характеристикой является разновекторность внешней политики государств Черноморско-Каспийского региона. Разновекторность политической ориентации образует весьма сложную систему межгосударственных отношений в самом регионе. Для ряда государств их политическая ориентация еще окончательно не определена. Она может приобретать реактивный характер, меняться в зависимости от возникновения новых, как внешних, так и внутренних, обстоятельств.

Интерес к этому региону растет. Поэтому очень важно, чтобы данный регион был регионом мира, согласия и реального сотрудничества на благо прибрежных государств и всего мира.

Черноморско-Каспийский регион издавна являлся важнейшим транзитным путем из Европы в Азию, по которому европейцы получали и получают жизненно важные грузы. На сегодняшний день, по разным подсчетам,

около 70% энергосырья и других товаров, получаемых европейскими странами из стран азиатского региона, транспортируется по Черноморско-Каспийскому региону. В международно-политическом плане данный регион приобрел известность как самый богатый ресурсами, но взрывоопасный в современных международных отношениях. Региональные проблемы в Черноморско-Каспийском регионе, помимо того, что они имеют некий самостоятельный характер, служат в условиях борьбы за энергоресурсы и растущей взаимозависимости регионов показателем международной нестабильности. Стратегический район Черноморско-Каспийского региона является не только одной из важнейших зон нефте- и газодобычи, но и транспортным коридором.

Однако для того чтобы более четко понять место и роль Черноморско-Каспийского региона в современном геополитическом пространстве, необходимо определить его основные характеристики.

Каспийское море — самое большое озеро на Земле, расположенное на стыке Европы и Азии, называемое морем из-за его размеров. Каспийское море омывает берега пяти прибрежных государств: России, Казахстана, Туркмении, Ирана, Азербайджана.

Каспийская проблема — одна из наиболее важных геополитических проблем современности. Здесь переплетаются интересы всех крупнейших государств мира. В бассейне Каспия расположены стратегически важные месторождения нефти, проходят жизненно важные для каспийских государств нефте- и газопроводы, имеются большие запасы рыбы. Каспийский регион считается одним из наиболее перспективных нефтегазоносных бассейнов XXI века.

На протяжении веков Каспийский регион играл важную роль в налаживании транспортно-коммуникационных маршрутов на огромном пространстве: от берегов Средиземного моря до Тихого океана. С распадом Советского Союза произошло ослабление транспортных связей, что, в свою очередь, создало предпосылки для переориентации существующих грузопотоков, а также для осуществления новых проектов в сфере транспорта. Заинтересованность новых независимых государств региона в скорейшем развитии экономического и торгового сотрудничества с другими странами способствовало налаживанию новых связей.

Развитие транспортной инфраструктуры государств Каспийского региона привлекло внимание стран Запада, которые рассматривают ее как элемент своей стратегии.

Уникальное стратегическое положение Черноморского региона в экономическом и геополитическом плане определяет его особую роль в современных международных отношениях.

Чёрное море — внутреннее море бассейна Атлантического океана. Проливом Босфор соединяется с Мраморным морем, далее, через пролив Дарданеллы, — с Эгейским и Средиземным морями. Керченским проливом соединяется с Азовским морем. С севера в море глубоко врезаются Крымский полуостров. По поверхности Чёрного моря проходит водная граница между Европой и Малой Азией.

Черное море омывает берега России, Украины, Румынии, Болгарии, Турции и Грузии.

Черное море — важный район транспортных перевозок, а также один из крупнейших курортных регионов Евразии. Помимо этого, Чёрное море сохраняет важное стратегическое и военное значение. В Севастополе и Новороссийске находятся основные военные базы российского Черноморского флота. В Черноморском регионе также находятся военные базы ВМФ Украины, военно-морские и сухопутные силы стран-членов НАТО (Турция, Румыния, Болгария).

Велико транспортное значение Черного моря для экономики государств. Существенный объём морских перевозок составляют рейсы танкеров, обеспечивающих экспорт нефти и нефтепродуктов. Помимо нефти и продуктов её переработки, вывозятся металлы, минеральные удобрения, машины и оборудование, лес, пиломатериалы, зерно и др.

В Черноморском бассейне широко развиты контейнерные перевозки, существуют крупные контейнерные терминалы. Развиты в Черном море и морские пассажирские перевозки. Через Черное море проходит международный транспортный коридор ТРАСЕКА, целью которого является развитие экономических отношений, торговли и транспортного сообщения вдоль транспортного коридора Европа — Кавказ — Азия. ТРАСЕКА была основана в 1993 г. на конференции в Брюсселе и первоначально включала 8 государств. Сейчас ТРАСЕКА объединяет 13 государств, цель которых состоит в совершенствовании торговли и транспорта вдоль данного Коридора.

Черное море рассматривается как естественное продолжение энергетического коридора от Каспия, где сосредоточены огромные запасы нефти и газа, в Европу. Транспортировка нефти и газа осуществляется сейчас и будет расширяться в дальнейшем через Черноморский регион. По мнению многих экспертов, увеличение поставок энергоресурсов будет происходить за счет Черного моря. Таким образом, Черноморский регион становится зоной особого внимания не только государств, границы которых непосредственно имеют выход к морю, но и других государств.

В Черноморско-Каспийском регионе существуют так называемые “замороженные конфликты”, а именно: Нагорный Карабах, Приднестровье, не решены абхазский и чеченский конфликты, существуют проблемы Курдистана в Турции, конфликт в Таджикистане, связанный с нарастающим исламским фундаментализмом в Каспийском регионе.

Черноморско-Каспийский регион — это стратегически важный регион, который представляет собой сложный узел проблем, обусловленных не только межнациональными противоречиями, территориальными спорами находящихся в регионе государств, но и борьбой крупных мировых держав за свои геополитические интересы.

Черноморско-Каспийский регион — это важный перекресток международной политики. Перекресток, где сходятся и переплетаются, а нередко и сталкиваются интересы самых различных сил, не только региональных, но и внерегиональных. Это также регион, где присутствуют политические,

военно-стратегічні та економічні інтереси багатьох країн, причому не тільки прибережних. Стратегічну важливість даному регіону надає наявність та транспортування енергоносіїв.

Література

1. Гусейнов В. А. Каспійська нафта. Економіка та геополітика. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. — 380 с.
2. Десять років зовнішньої політики Росії: Матеріали Першого Конвенту російської асоціації міжнародних досліджень/ Під ред. А. В. Торкунова. — М.: Російська політ. енциклопедія (РОССПЭП), 2003. — 784 с.
3. Жильцов С. С. Геополітика Каспійського регіону. — М.: Міжд. отнош., 2003. — 280 с.
4. Кукліна І. Проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні // Міжнародна економіка та міжнародні відносини. — 2002. — № 1. — С. 90–97.
5. Рар А. Інтереси та стратегія ЄС в питаннях транспортування Каспійської нафти // Україна та проблеми безпеки транспортних коридорів в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Севастополь, 8–9 червня 1999 // www.niurr.gov.ua/ru/conference/
6. Росія в світовій політиці: Навчальний посібник/ Під загальною редакцією А. А. Литовченка. — СПб.: Видавничий дім Герда, 2006. — 400 с.
7. <http://www.turksam.org/ru/>
8. Ван Шуньчжу. Вплив нової стратегії НАТО на регіональну безпеку // Україна та проблеми безпеки транспортних коридорів в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Севастополь, 8–9 червня 1999 // www.niurr.gov.ua/ru/conference/

М. С. Косяк

Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова,
Інститут соціальних наук, кафедра міжнародних відносин
Одеса, 65058, Французький бульвар, 24/26, Україна

ЧОРНОМОРЬСЬКО-КАСПІЙСЬКИЙ РЕГІОН ЯК ГЕОПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Резюме

У статті розглядається геополітичне й геостратегічне положення Чорноморсько-Каспійського регіону, дається характеристика складових регіону: Чорного й Каспійського морів. Обґрунтовується роль та місце даного регіону в сучасних міжнародних відносинах не тільки з погляду наявності й транспортування природних ресурсів, але також як регіону, де присутні й зіштовхуються політичні, військово-стратегічні та економічні інтереси багатьох країн. На прикладі Чорноморсько-Каспійського регіону розкриваються інтереси як регіональних, так і нерегіональних держав, які хотіли б домінувати в цьому стратегічно важливому районі світу.

Ключові слова: Чорноморсько-Каспійський регіон/простір, Чорне море, Каспійське море, геополітичне положення, політика/інтереси держав.

M. S. Kosyak

International Department of Social Sciences Institute
of Odessa National University by I. I. Mechnikov
24/26, Frantsuzsky boulevard, 65058 Odessa, Ukraine

**BLACK AND CASPIAN SEA REGION
AS A GEOPOLITICAL CATEGORY**

Summary

This article deals with geopolitical and geostratigical position of Black and Caspian Sea region. Description of constituents of the region: Black Sea and Caspian Sea is given in this article. The role and place of this region is grounded in modern international relations not only from point of presence and transporting of natural resources, but also as a region, where political, military-strategic and economic interests of many countries present and clash. On the example of the Black and Caspian Sea region interests of regional and not regional states which would like to prevail in this strategically important district of the world open up in this article.

Key words: Black and Caspian Sea region/space, Black sea, Caspian Sea, geopolitical position, politics/interests of the states.

З. С. Маршания

соискатель кафедры международных отношений Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, Французский бул., 24/26, г. Одесса-58, 65058, Украина, тел. (380482) 685461, e-mail: zurab.marshania@gmail.com

БАЛТО-ЧЕРНОМОРСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В НОВОЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Данная статья рассматривает новые реалии на европейском континенте, сложившиеся в результате последнего раунда расширения Европейского Союза, обуславливающие актуальность регионализации его внешней политики. Анализируются особенности сотрудничества Европейского Союза со многими международно-региональными организациями и инициативами Балто-Черноморского региона. Изложены некоторые причины, обуславливающие успешность Балтийских региональных организаций и инициатив и неудачность аналогичных попыток в “Большом Причерноморье”. Анализируются также региональный формат текущего сотрудничества Европейского Союза в Балто-Черноморском пространстве в рамках “Новой Европейской политики добрососедства” и “Синергии Черного моря”. На основании приведенных в статье данных сделан вывод о том, что главной причиной “асимметрии”, наблюдаемой в успешности осуществления региональных инициатив в Балтии и Причерноморье, является “асимметричность” отношения к ним Европейского Союза. Именно активное участие Европейского Союза во всех Балтийских региональных инициативах было тем решающим фактором, который обусловил их успех, “пренебрежительное” же отношение к региональному формату сотрудничества в “Большом Причерноморье” предопределило неудачу Черноморских региональных инициатив. Только значительно более активная роль Европейского Союза может “распахнуть окно” для свежих перспектив и возможностей его региональной политики. Однако это требует от Европейского Союза не только более активных, но и более конкретных, финансово обеспеченных, согласованных и долгосрочных усилий, в первую очередь, в направлении поощрения создания, улучшения и оптимизации механизмов регионального сотрудничества государств “Большого Причерноморья”.

Ключевые слова: Балто-Черноморский регион, Европейский Союз, “Большое Причерноморье”, регионализация, Совет государств Балтийского моря, Северное измерение, Организация Черноморского экономического сотрудничества, Организация демократии и экономического развития — ГУАМ, Новая Европейская политика добрососедства, Синергия Черного Моря.

Современная Европа (а не только Западная Европа, которая в последние годы узурпировала название всего континента), кроме чисто географического понятия, представляет собой определенный уклад, норму жизни и государственное устройство по принципу совместного демократического

правления [1, с. 103]. Эта Европа в рамках официально установленных границ Европейского Союза (ЕС), даже после вступления в него Болгарии и Румынии, превратившись в объединение 27 государств с полумиллиардным населением, границы которого простираются от Атлантики до Черного моря и от Арктики до Средиземного моря, все-таки в значительной степени меньше своего фактического потенциала [2, с. 4].

Растущая Европа может стать реальным трамплином для продвижения в Евразию международного демократического порядка и сотрудничества. Позитивен по существу и сам процесс, предшествующий расширению ЕС, так как перспектива возможного членства уже оказывает конструктивное влияние на положение дел и поведение стран-претендентов, что уже само по себе способствует укреплению безопасности ЕС за периметром его обширных границ [1, с. 103].

Вместе с тем новые границы привнесли в Европу и “новые вызовы”: от исламского фундаментализма до угрозы энергетической безопасности; от роста нелегальной миграции до организованной преступности [2, с. 4]. К числу других негативных последствий расширения ЕС некоторые исследователи относят и то, что по мере укрупнения объединения за счет новых государств ЕС все более становится похожим на некое подобие “неосредневековой империи”, где существует иерархическая система власти с одним центром, влияние которого все более уменьшается к периферии [3].

Расширение ЕС является непосредственной причиной усиления регионализации его международных отношений и подъема волны регионализма нового типа в Европе. Европейский регионализм или, другими словами, “новый регионализм” в современном понимании этого слова, это регионализм добрососедства, призванный путем развития регионального сотрудничества наводить мосты между Европой и различными странами на северном, восточном и южном направлениях. По мнению F. Tassinari, у подобного регионализма две политические составляющие: малая и большая. Малая политическая составляющая включает в себя технические аспекты сотрудничества. Такие как: транспорт, охрана окружающей среды и государственных границ, борьба с трансграничной преступностью, сотрудничество на уровне местного самоуправления и т. д. Большую же политическую составляющую регионализма можно охарактеризовать как уникальную смесь интеграционной стратегии и политики безопасности, в которой через процесс региональной интеграции у различных государств проявляется ощущение идентичности, взаимного доверия и сопричастности к общим ценностям [4].

Одной из наиболее значимых задач регионализации внешней политики ЕС является противодействие проведению новых разделительных линий, а также создание совместной сети трансграничного сотрудничества. В качестве позитивного примера можно привести сотрудничество ЕС с региональными организациями стран Балтийского и Баренцова морей в рамках Северного измерения, стран Средиземноморья в рамках Барселонского процесса и Балканских стран в рамках Пакта стабильности для Юго-Восточной Европы [5, с. 382].

Целью данной статьи является анализ некоторых особенностей сотрудничества ЕС с отдельными международно-региональными организациями и инициативами Балто-Черноморского региона. Мы также попытаемся ответить на ряд актуальных, по нашему мнению, вопросов. В частности: почему результаты сотрудничества ЕС с Балтийскими и Черноморскими региональными организациями и инициативами столь неоднозначны? В чем причины успехов сотрудничества ЕС с одними (в Балтии) и неудач с другими (в Причерноморье) инициативами? Какова, с одной стороны, перспектива региональной политики ЕС в Балто-Черноморском регионе в рамках “Новой европейской политики добрососедства” и, с другой стороны, есть ли шансы на успех у других новых инициатив ЕС в Черноморском Регионе, таких как “Синергия Черного моря”? Есть ли альтернатива сегодняшней региональной политике ЕС в Черноморском регионе?

По нашему мнению, ответы на эти вопросы позволят проанализировать перспективы развития регионального сотрудничества ЕС в Балто-Черноморском пространстве, изучить возможности уменьшения существующего на сегодняшний день дисбаланса между активностью ЕС в сотрудничестве с региональными организациями Балтии и Черноморья, что само по себе открывает пути к гармонизации процесса многостороннего международного сотрудничества в Балто-Черноморском регионе в целом.

Важнейшим фактором, который во многом предопределил успешное развитие регионального сотрудничества в Балтийском пространстве, был тесный политический союз Литвы, Латвии и Эстонии, который сложился задолго до их отделения от СССР в 1991 году. Хотя, как отмечает литовский исследователь K. Paulauskas, — исторически не все складывалось просто. “Балтийская Антанта”, в которой объединились эти три государства, была создана еще в 1934 году. Её деятельность ограничивалась только пустыми декларациями, что, естественно, никак не помешало СССР захватить одну за другой все три независимые Балтийские республики в 1940 году [6, с. 22].

Очень успешное развитие сотрудничества трех балтийских государств сразу после восстановления независимости и последующего развала Советского Союза в начале 1990-х обуславливалось также и двумя существенными факторами. Во-первых — желанием показать свою готовность к интеграции в ЕС и, во-вторых, — решимостью отвергнуть всякие сомнения относительно безальтернативности вступления балтийских стран в НАТО [6, с. 22].

При поддержке партнеров из числа государств — членов ЕС и НАТО Литва, Латвия и Эстония в короткий срок успешно осуществили ряд совместных военно-политических проектов. В частности таких, как создание: совместного сухопутного воинского контингента — BALTBAT (The Baltic Peacekeeping battalion); совместного военно-морского соединения — BALTRON (Baltic Naval Squadron); единой системы контроля воздушного пространства — BALTNET (Baltic Air Surveillance Network).

На сегодняшний день три балтийских государства едины в политике, проводимой в отношении России. Литва, Латвия и Эстония имеют общий

интерес в укреплении трансатлантических связей и без труда приходят к общему согласию по всем основным вопросам, обсуждаемым в рамках ЕС, даже по таким, как координация оказания помощи Грузии и другим Южно-Кавказским государствам.

Возникновение большинства международных организаций и инициатив в балтийском пространстве, в деятельности которых в той или иной степени участвовал ЕС, было связано с необходимостью соединить в начале 90-х годов прошлого столетия три балтийских государства и Россию с Европой с помощью плотной и интенсивной сети транснациональных экономических, социальных и культурных связей. Эти усилия привели к созданию широкой, хотя и несколько аморфной сети взаимоперекрывающихся организаций и инициатив на межправительственном и неправительственном уровне [6, с. 23].

В числе подобных объединений были созданный в 1992 году для сотрудничества на межправительственном уровне Совет государств Балтийского моря (СГБМ) и созданное для сотрудничества на уровне неправительственных организаций в 1997 году Северное Измерение (СИ). В обеих инициативах, наряду с балтийскими государствами, финансово-технически самым активным образом участвовал ЕС (в лице Еврокомиссии), а также скандинавские страны, Польша, Россия и Германия. Вышеупомянутый формат включал в себя углубление диалога и взаимодействие практически во всех сферах регионального сотрудничества (за исключением военного компонента). В частности, таких как: экономика, социальное развитие, охрана окружающей среды, вопросы ядерной безопасности, приграничное сотрудничество. В рамках этих региональных инициатив ЕС активно финансировал многие конкретные проекты.

Особо значимым вышеуказанное сотрудничество было для балтийских государств. *Участие совместно с ЕС в процессе разработки и имплементации различных проектов в рамках вышеуказанных региональных инициатив явилось для Литвы, Латвии и Эстонии хорошим подготовительным этапом к успешной интеграции в Евро-атлантические структуры.*

Несмотря на несомненную важность СГБМ и СИ в процессе развития балтийского регионального сотрудничества, в центре внимания трех балтийских государств всегда стояло их тесное взаимодействие на межправительственном уровне с западноевропейскими и, в первую очередь, с северными странами. При этом не следует забывать, что исторически для литовского, латвийского и эстонского общества мирные и богатые скандинавские страны всегда считались эталонными [6, с. 25]. Поэтому параллельно с процессом создания СГБМ и СИ создавались региональные организации, в которых три балтийских государства объединялись с западноевропейскими партнерами но уже без российского присутствия. Например, сотрудничество Балтийских государств с северными странами началось в 1992 году в формате 5+3 с участием Дании, Финляндии, Швеции, Исландии и Норвегии, с одной стороны, и Литвы, Латвии и Эстонии, с другой. Позже формат 5+3 трансформировался в более сплоченный формат NB8 (Nordic — Baltic Eight Cooperation) с участием всех 8 вышеуказанных

государств. Сотрудничество в рамках 5+3 (NB8) включало все сферы, представляющие взаимный интерес (в том числе и военное сотрудничество), и характеризовалось высокой степенью институционализации.

Очень интересным представляется тот факт, что после вступления балтийских государств в НАТО и ЕС параллельно с NB8 была создана другая региональная организация более тесного формата — NB6 с участием только государств-членов ЕС (Литва, Латвия, и Эстония, Дания, Финляндия, Швеция). Задачей NB6, в отличие от NB8, является не столько региональное сотрудничество в различных сферах, сколько координация на правительственном уровне совместной политики в рамках ЕС.

В числе созданных в начале 1990-х годов других региональных организаций был Baltic Security Assistance Forum (BALTSEA), членами которого вместе с тремя балтийскими государствами были: Бельгия, Канада, Франция, Швейцария и Великобритания. Задачей BALTSEA, основным была подготовка оборонных структур Литвы, Латвии и Эстонии к вступлению в НАТО. Успешно выполнив свою миссию, BALTSEA благополучно закончил своё существование в 2005 году.

Наряду с упомянутыми выше СГБМ, СИ, NB6 и NB8, на сегодняшний день в Балтийском регионе также функционируют: E-PINE (Enhanced Partnership in Northern Europe) с участием балтийских, северных государств, США и России, осуществляющая сотрудничество в сфере безопасности, экономики и здравоохранения (с 1997 до 2003 года эти же страны сотрудничали в формате NEI — Northern European Initiative, которая предшествовала созданию E-PINE) и NB+1 с участием балтийских, северных государств и США, в рамках которой страны-участники сотрудничают только в сфере обороны.

Таким образом, во всех без исключения региональных организациях и инициативах, осуществляемых в Балтии, самым активным образом участвует ЕС. Непосредственно в лице Еврокомиссии (в рамках СГБМ и СИ) или опосредованно, через своих членов в рамках NB8 (5+3), NB6, BALTSEA, E-PINE и NB+1, что, по нашему мнению, следует рассматривать как показатель очень активной региональной политики ЕС, во многом обуславливающий успешность вышеуказанного сотрудничества в Балтийском регионе.

Исключительно важным представляется и то, что **в процессе сотрудничества в рамках всех вышеупомянутых региональных инициатив Европейский Союз и отдельные западно-европейские страны воспринимают Литву, Латвию и Эстонию как абсолютно равноправных и значимых партнеров** [6, с. 25].

Следует также подчеркнуть, что **возникновение и одновременное функционирование такого большого количества региональных организаций и инициатив (что, естественно, не исключает порою и дублирования их функций) нисколько не мешает весьма успешному развитию балтийского регионального сотрудничества.**

Какую же картину мы имеем на огромном пространстве, находящемся гораздо южнее от Балтии, которое не только географически признается

Европой, но и после последнего расширения ЕС (в результате вступления в него Болгарии и Румынии) стало частью ЕС? Какова в реальности региональная политика ЕС в “Большом Черноморском регионе” (это понятие, так же как и аналогичный термин — “Большое Причерноморье”, трактуемое в геополитическом смысле, применяется для обозначения пространства, которое включает в себя не только шесть прибрежных государств — Украину, Россию, Грузию, Турцию, Болгарию и Румынию, но и ряд других стран, имеющих общие с причерноморскими государствами интересы, прежде всего в сфере экономики и безопасности, связанные с ними общностью исторических и культурных традиций) [7, с. 13].

После вступления в ЕС Болгарии и Румынии и в условиях существующих в ЕС внутренних противоречий относительно интеграции Турции, актуальность усиления Черноморского направления в региональной политике ЕС стала очевидной. В этой связи своего решения до сих пор ждет, одной стороны, вопрос о серьезности намерений ЕС развивать сотрудничество с черноморскими региональными организациями и, с другой стороны, реальность интеграции в ЕС остающихся пока вне рамок Союза стран “Большого Причерноморья” (Грузия, Украина, Молдова, Азербайджан, Армения). Очевидно и другое. Процесс расширения ЕС в принципе не может продолжаться бесконечно, что ставит всех его членов перед фундаментальным вопросом — где же будет проходить окончательная граница ЕС и как обеспечить мир и стабильность в государствах, которые останутся за границами ЕС [5, с. 383].

Говоря о региональной политике ЕС в целом и в “Большом Черноморском регионе” в частности, следует отметить, что в течение последних лет важнейшим инструментом политики ЕС в направлении углубления регионального сотрудничества по всем направлениям является Новая европейская политика добрососедства (НЕПД) — European Neighborhood Policy (ENP). Высшим приоритетом признается прямая имплементация регионального элемента в рамках НЕПД. Следует также отметить, что, в последнее время в этом плане, как это заявляется в основных программных документах ЕС, Черноморскому региону планируется уделять особое внимание [8, с. 24].

Люксембургский саммит ЕС в июне 2004 года включил в рамки НЕПД Грузию, Армению и Азербайджан. Более того, в ноябре 2006 года между Грузией и ЕС был даже подписан специальный документ, который называется “План действий Грузии — ЕС по НЕПД” (EU — Georgian ENP Action Plan). Тем не менее показательно, что некоторые исследователи не скрывают своего скептического отношения к сотрудничеству в рамках НЕПД. Например, грузинский политолог G. Nodia, говоря о перспективности имплементации Плана действий Грузии — ЕС по НЕПД, считает, что “вряд ли вообще следует ожидать положительных сдвигов в этом направлении” [9, с. 1].

Гораздо более оптимистичен турецкий исследователь М. Aydin, считая, что, вероятно, ЕС когда-нибудь все-таки придется пересмотреть свою политику и интегрировать в свои структуры (в той или иной форме) все без исключения государства Причерноморья [10, с. 259].

Очень интересным представляется анализ некоторых особенностей взаимоотношений ЕС с международными организациями и инициативами “Большого черноморского региона”. Начнем с крупнейшей из них — с Организации черноморского экономического сотрудничества (ОЧЭС).

По мнению R. Aliboni, регион ОЧЭС, или Черноморский регион в широком понимании этого слова, является частью геополитического пространства, включающего в себя две главные составляющие. С одной стороны, это Центральная Азия и Средний Восток и, с другой стороны, территория, на которой простирается ЕС [11, С. 158]. Тот же автор считает, что *ОЧЭС это естественный “мост” между этими двумя регионами и связующее звено между ЕС и “Большим Средним Востоком” (Greater Middle East)*. Успешность деятельности ОЧЭС напрямую связана с неким виртуальным кругом, представляющим собой, с одной стороны, его способность привлечь иностранные инвестиции в “Большом Причерноморье” и, с другой стороны, способность ОЧЭС умело инвестировать полученную от успешной экономической деятельности прибыль в развитие экономики стран-членов. В качестве вышеупомянутого “моста” ОЧЭС по существу имеет глобальное значение как “получатель” иностранных инвестиций (в первую очередь от ЕС, а также от США). В то же самое время подобная роль ОЧЭС имеет и выраженный региональный характер, особенно в контексте развития экономической инфраструктуры, торговли, притока инвестиций и роста доходов. Эти доходы, направленные во внутренние рынки отдельных государств региона, в конечном итоге направлены в сторону “Большой Европы”, т. е. в пространство того же самого ЕС, вследствие чего, как это полагает вышеупомянутый исследователь, *пространства ОЧЭС и ЕС имеют выраженный взаимодополняющий характер*. Более успешное же развитие в рамках ОЧЭС сотрудничества в сфере “мягкой безопасности” (борьба против организованной преступности и трэффикинга, охрана окружающей среды, ядерная безопасность и др.) еще более усиливает взаимодополняющий характер пространств ЕС и ОЧЭС [11, с. 159].

M. Emerson и N. Goutcheva полагают, что *в роли упомянутого выше “моста” между ЕС и Большим Средним Востоком ОЧЭС никоим образом не может быть нейтральным и равноотдаленным от этих двух геополитических пространств, так как в силу экономических и политических причин он изначально и фатально предрасположен к интеграции и сотрудничеству в сторону ЕС* [12].

В течение длительного времени ЕС уделял очень мало внимания сотрудничеству с ОЧЭС. Как справедливо отмечает греческий исследователь Y. Valinakis — *“вовлеченность ЕС в сотрудничество с ОЧЭС была минимальной”* [13]. Тем не менее стремление ОЧЭС развивать и углублять взаимоотношения с ЕС подтверждается множеством официальных документов организации, где всегда и с завидным упорством подчеркивается наличие таких намерений. Особенно наглядным это стало после греческого председательствования в ОЧЭС (2004–2005 гг.), когда в рамках организации была даже создана специальная экспертная группа для выработки новых направлений сотрудничества ОЧЭС с ЕС [11, с. 160].

Однако даже сегодня прослеживается явно пренебрежительное отношение ЕС к сотрудничеству с ОЧЭС [11, с. 160]. В важном документе Еврокомиссии, посвященном НЕПД (Wider Europe — Neighborhood) об ОЧЭС не упоминается вовсе. Второй же документ (European Neighborhood Policy) представляет стратегию НЕПД, едва ли имеющую прямое отношение к ОЧЭС. Таким образом, *несмотря на то, что формально политика ЕС в “Большом Черноморском регионе” наравне с развитием двусторонних связей направлена на сотрудничество и в многостороннем формате, на самом деле двустороннее сотрудничество всегда преобладало и преобладает сегодня над горизонтальными отношениями. Результаты подобного рода сотрудничества всегда противоречивы и очень зависят от степени экономического развития партнеров. При таком сотрудничестве проявляется “эффект поляризации”, который нарастает в зависимости от различий в уровне экономического развития государств, с которыми сотрудничает ЕС* [11, с. 162].

Что же в таком случае является самым важным в новой политике ЕС, направленной на налаживание и углубление сотрудничества с ОЧЭС? Пока еще очень трудно однозначно ответить на этот вопрос. R. Aliboni считает, что *“надежда ОЧЭС на успешное сотрудничество с ЕС через позитивную для себя имплементацию НДЕП представляется сомнительным по двум причинам. Первое, это невероятно большое различие в степени развития и соответственно в статусе различных стран членов ОЧЭС, что само по себе является причиной крайне слабой сплоченности государств в формате этой организации. Второе, хотя ЕС уделяет большое внимание существующим форматам субрегионального сотрудничества типа Евро-средиземноморского партнерства или СИ, он не будет серьезно воспринимать подобное партнерство с ОЧЭС, небезосновательно опасаясь, что это может способствовать ослаблению или даже возможному развалу ОЧЭС”*. В любом случае очевидно, что в то время как одни государства члены ОЧЭС будут извлекать индивидуальную выгоду от сотрудничества в рамках НДЕП, другие не смогут сделать это. Таким образом, *до полномасштабного, другими словами, структурного включения ОЧЭС в НЕДП, эффект его сотрудничества с ЕС будет весьма селективным, что в силу нарастания “эффекта поляризации” также влечет за собой риск возможной дезинтеграции этой организации в будущем* [11, с. 163].

Американский исследователь Richard Asmus в своей концепции безопасности в “Большом Черноморском регионе”, которая подразумевает тесное сотрудничество в этой сфере всех без исключения государств региона, включая Турцию и три южнокавказские страны, ключевую роль отводит именно ОЧЭС [14]. Однако с этим мнением не согласна L. Alieva, по мнению которой, видимое отсутствие прогресса в деятельности ОЧЭС, в первую очередь, в направлении сотрудничества по вопросам безопасности и урегулирования конфликтов, можно объяснить в том числе и тем парадоксальным фактом, что в этой организации объединились два соседних южнокавказских государства, фактически находящиеся в состоянии войны друг с другом! В этом отношении, считает тот же автор, *“ГУАМ, в котором в*

1997 году объединились Грузия, Украина, Азербайджан и Молдова, как региональная инициатива, стихийно возникшая “снизу” и опирающаяся на общность интересов всех своих членов (практически по всем направлениям сотрудничества), выгодно отличается своей сплоченностью от ОЧЭС, имея более серьезный и позитивный потенциал для развития сотрудничества не только в сфере безопасности, но и политики и экономики”. Кроме этого, в условиях обострения междивизиционных противоречий в современном мире сам факт реальной, а не формальной региональной, интеграции трех христианских государств (Грузия, Украина и Молдова) с мусульманским Азербайджаном в рамках обновленной “Организации Демократии и экономического развития — ГУАМ (ОДЭР — ГУАМ) открывает широкое поле для взаимовыгодного сотрудничества, создавая тем самым хорошие предпосылки для существенного снижения международной напряженности [15, с. 59].

В последнее время в процесс обеспечения безопасности в “Большом черноморском регионе” очень активно вовлечены США. Как непосредственно (в южнокавказских странах), так и косвенно через спонсирование такой региональной организации как ОДЭР — ГУАМ. В то же самое время ЕС сохраняет довольно таки неоднозначный подход к сотрудничеству с вышеуказанными странами. Разработка НЕПД ставила целью углубление двусторонних экономических и политических связей, в том числе и со странами ГУАМ. Однако роль сотрудничества в рамках НЕПД, особенно в сфере урегулирования “замороженных” конфликтов в этом регионе, крайне незначительна. В то же самое время *региональная политика ЕС, в первую очередь в виде всеобъемлющей стратегической установки относительно стран ГУАМ, до сих пор остается неопределенной.* Несмотря на то, что Грузия, Украина и Молдова постоянно просят признать их европейские перспективы и устремления обоснованными, *ЕС предпочитает придерживаться в рамках НЕПД достаточно противоречивого подхода даже относительно двустороннего сотрудничества с этими странами, не говоря уже о региональном формате сотрудничества, например в рамках той же самой ОДЭР — ГУАМ.* С одной стороны, причиной является неоднозначность отношения части стран — членов ЕС как к этим странам, в частности, так и к процессу дальнейшего расширения ЕС в целом. С другой стороны причиной осторожности ЕС является слабость потенциала реформ у постсоветских государств, стремящихся к интеграции в евро-атлантические структуры. *В любом случае все это в совокупности не может не вызывать обеспокоенность относительно перспектив успешности развития регионального компонента НЕПД в “Большом Черноморском регионе” [2, с. 10].*

В условиях пассивности региональной политики ЕС в “Большом Причерноморье”, которая наблюдалась в течение длительного периода времени, М. Emerson полагает, что настал момент для активизации усилий ЕС в направлении усиления черноморского регионализма и следует определить, кто возьмет в свои руки дипломатическую инициативу. В частности, какая организационная структура могла бы быть избрана для этой цели. По мнению автора, существует несколько вариантов:

- 1) “Дремлющий” ОЧЭС (реанимирование которого возможно лишь после “вливания” в него значительных финансовых ресурсов ЕС);
- 2) Обновляющийся ОДЭР — ГУАМ (который в силу различных причин исключает Россию из числа своих потенциальных партнеров);
- 3) “Черноморское измерение ЕС”;
- 4) “Черноморское измерение НАТО”;
- 5) Новые инициативы с использованием отдельных элементов из четырех вышеупомянутых вариантов.

Возможно, используя позитивный опыт сотрудничества ЕС в рамках СИ и “Пакта стабильности для Балкан”, ключевую роль в активизации ЕС в направлении черноморского регионального сотрудничества могли бы сыграть новые члены ЕС Румыния и Болгария. Румыния уже предложила ЕС участвовать в спонсировании своей инициативы под названием “Черноморский форум”.

Важным политическим вопросом остается позиция России. Но согласится ли она присоединиться к подобным инициативам, когда априори известен скептицизм России относительно новых региональных проектов в “Большом Причерноморье”? В любом случае, М. Emerson уверен в том, что *“ЕС следовало бы существенно повысить эффективность регионального компонента НЕПД. Более того, настало время создания и осуществления в Черноморье качественно новых региональных инициатив, предложенных самим ЕС”* [16, с. 6].

В последних програмных документах ЕС тоже признается, что в Черноморском пространстве остаются много серьезных проблем, ждущих своего решения путем координированных усилий ЕС на региональном уровне, и настало время для большего его вовлечения в определение будущих приоритетов и механизмов международного сотрудничества ЕС на региональном уровне. Именно для такой цели в апреле 2007 года Еврокомиссия разработала стратегический план “Синергия Черного моря”, создавая тем самым программу сотрудничества, подобную евросредиземноморскому сотрудничеству или СИ, соответственно на юге и севере Европы [17, с. 2].

Главной задачей вышеупомянутой инициативы Еврокомиссии является развитие регионального сотрудничества в рамках самого Причерноморья, с одной стороны, и между “Большим Черноморским регионом” и ЕС, с другой стороны, в таких сферах, как: демократия и права человека; “мягкая” безопасность; “замороженные конфликты”; энергетика; транспорт; охрана окружающей среды; морская политика; рыболовство; торговля; образование; наука и современные технологии; социальная политика; трансграничное сотрудничество и углубление сотрудничества в рамках НЕПД [16, с. 4].

Еврокомиссия не предлагает создания каких либо новых структур в процессе имплементации “Синергии Черного моря”. Черноморские государства останутся главными собеседниками ЕС как в двустороннем формате, так и во время дискуссий на региональном уровне. *Подчеркивается целесообразность готовности со стороны ЕС к укреплению контактов с черноморскими региональными организациями. Однако в этом контексте однозначно указывается лишь на ОЧЭС, факт членства в котором России и*

Турции как соучредителей, по мнению Еврокомиссии, является решающим преимуществом и может в значительной степени содействовать успеху “Синергии Черного моря”. Показательно, что Еврокомиссия планирует осуществлять сотрудничество ЕС с ОЧЭС на региональном уровне лишь через диалог, возможно, в виде встреч официальных лиц с целью координации совместных усилий по разработке и имплементации конкретных проектов. ***Остаются открытыми и возможности сотрудничества ЕС с другими региональными инициативами Причерноморья. Однако Еврокомиссия считает это перспективным лишь в рамках инициативы Румынией “Черноморского форума”*** (для возможного сотрудничества на неправительственном уровне) [16, с. 9].

Знаковым явлением представляется тот факт, что ***черноморские и балтийские государства проводят все более активную, самостоятельную региональную политику, начиная движение навстречу друг другу без участия ЕС***, наглядно демонстрируя тем самым начало новой эры в региональной политике и дипломатии в Балто-Черноморском регионе. Например, в феврале 2005 года четыре новых члена ЕС (Эстония, Латвия, Литва и Польша) присоединились к Болгарии и Румынии, создав “Клуб новых друзей Грузии”, который даже назвали “Балтийско-Черноморской осью”; Украина и Грузия выступили с совместной региональной инициативой в Балто-черноморском регионе под названием “Содружество за демократический Выбор”. Центром подобных дипломатических инициатив становится Украина, стремясь тем самым дополнить огромный круг региональных инициатив, где она уже представлена. В их числе: “старый” ОЧЭС; “новый” ОДЭР — ГУАМ; “4+1” со странами вышеградской группы; трехсторонние инициативы в форматах Украина — Молдова — Румыния и Украина — Польша — Литва; СНГ и др. [16, с. 4].

Таким образом, как видно из вышеизложенного, практически все балтийские региональные инициативы в конечном итоге оказались весьма продуктивными и успешными, чего никак не скажешь ни об одной региональной организации или инициативе в “Большом Причерноморье”.

Соглашаясь во мнении со многими авторами, которые подчеркивают исторически обусловленные трудности развития интеграционных процессов в Причерноморье [18, с. 20; 19, с. 134; 20, с. 139; 21, с. 79], позволим себе усомниться в том, что основными причинами столь полярных результатов регионального сотрудничества являются кардинальные и чуть не “междивилизационные” различия стран Балтии и Причерноморья. На самом деле, как нами уже излагалось ранее в других исследованиях [5, с. 385], каких-нибудь фатально значимых исторических, культурных и экономических различий между постсоветскими государствами Балто-черноморского региона не так уж и много, а общего — даже больше, что делает вполне допустимым рассматривать этот регион как единое геополитическое пространство. Да и сами балтийские страны и народы отнюдь не так однородны, как это кажется на первый взгляд, и по сути очень отличаются друг от друга [7, с. 4]. Тем не менее, в отличие от государств “Большого Причерноморья”, им в очень короткий срок и вполне успешно

удалось преодолеть существующие трудности и достичь крепкого единства практически по всем принципиальным вопросам политики, экономики и обороны. Очень существенным представляется и тот факт, что успешность балтийского сотрудничества с начала 1990-х была обусловлена большей, чем у причерноморских государств, стойкостью и последовательностью в евроатлантических устремлениях.

Никак не умаляя важность многих других причин существующего и ныне дисбаланса в успешности регионального сотрудничества в Балтии и Причерноморье, исходя из тематики данной статьи, нам все-таки хотелось бы акцентировать внимание на причинах, связанных с ролью ЕС в этом процессе (которая представляется нам ключевой).

По нашему мнению, *главной причиной “асимметрии”, наблюдаемой в успешности осуществления Региональных инициатив в Балтии и Причерноморье, является “асимметричность” отношения к ним ЕС. Именно активнейшее участие ЕС во всех балтийских региональных инициативах явилось решающим фактором, обусловившим их успех, и в то же самое время “пренебрежительное” отношение ЕС к региональному формату сотрудничества в “Большом Причерноморье” явилось главной причиной недостаточной эффективности всех черноморских региональных инициатив.*

Нам могут возразить, что в последнее время наметился позитивный сдвиг в этом направлении. Да, это действительно так. Но даже в последних программных документах Еврокомиссии больше благих пожеланий (что само по себе тоже неплохо), чем конкретных планов (не говоря уже о намерениях финансово обеспечить не столько экспертные услуги и проведение различных конференций, а конкретные и серьезные экономические или другие проекты — не только в рамках двустороннего сотрудничества с отдельными странами, но и в формате черноморских региональных инициатив). Приветствуя намерения ЕС активизировать (после долгого периода пассивности) свои отношения с ОЧЭС (что в первую очередь является заслугой не столько ЕС, а греческого председательствования в нем в 2004–2005 годах), позволим себе выразить недоумение относительно упорства, с каким ЕС не желает замечать ОДЭР — ГУАМ. И это в то время, когда некоторые исследователи совершенно справедливо ставят под сомнение даже будущее ОЧЭС [11, с. 163]. Ведь совершенно очевидно, что именно ОДЭР — ГУАМ имеет ту сплоченность формата, которой так недостает ОЧЭС. *Неужели для ЕС не должна быть привлекательна идея совместить потенциалы этих двух крупнейших черноморских международных организаций? Почему то, что у ЕС так успешно получалось в рамках балтийских, средиземноморских и балканских инициатив, не получится в рамках региональных инициатив Причерноморья?* К сожалению, у нас пока нет ответов на эти вопросы.

Очень позитивно, что ЕС начинает проявлять интерес (пока еще только на словах) к сотрудничеству в рамках новых региональных инициатив Причерноморья. Однако в этом контексте почему-то упоминается лишь “Черноморский форум”. Сотрудничество же с другими упомянутыми нами

выше балтийско-черноморскими инициативами (“Содружество за демократический выбор”, “Балтийско-Черноморская ось”), вероятно, не является пока приемлемым для ЕС.

По нашему мнению, в то время когда ряд исследователей (в том числе и западноевропейских) высказывают обоснованные опасения не только относительно эффективности имплементации регионального компонента в НЕПД, но и перспективности “Синергии Черного моря” [2, с. 10; 9, с. 1; 11, с. 163], диверсификация региональной политики ЕС в “Большом Причерноморье” путем развития и углубления сотрудничества не с одним только ОЧЭС, а также и с другими региональными организациями и инициативами (для начала хотя бы только с ОДЭР — ГУАМ), равно как и участие в создании других, возможно, более приемлемых для ЕС форматов регионального сотрудничества, выглядело бы очень разумным. Тем более, что именно такого подхода придерживался ЕС в том же самом Балтийском пространстве.

К сожалению несмотря на декларируемую готовность активно участвовать в различных Черноморских региональных инициативах (например в Черноморском форуме), крайне осторожную позицию (если не считать в большей степени формальное их членство в ОЧЭС) относительно интеграции или даже сотрудничества с какой либо другой Черноморской инициативой (например с ОДЭР — ГУАМ) сохраняют Болгария и Румыния. А ведь именно эти два государства — члены ЕС — могли бы сыграть в Большом Причерноморье такую же позитивную роль, какую сыграли в Балтии северные страны! Что их сдерживает? Ведь по своим масштабам они не сопоставимы с региональными “сверхдержавами” Россией и Турцией, претендующими в силу этого на доминирование в Причерноморье. Если Болгария и Румыния своей пассивностью в региональном сотрудничестве хотят избежать осложнений в отношениях с Россией, то почему же этого не “побоялись” северные страны, объединившись, как было нами указано выше, в рамках многочисленных Балтийских региональных инициатив (без участия России), ведь они в неменьшей степени зависели тогда и зависят сегодня от России?

В любом случае, анализ прошлого опыта и текущего процесса развития регионального сотрудничества в Балто-Черноморском регионе доказывает одно. Только значительно более активная роль ЕС может “распахнуть окно” для свежих перспектив и возможностей. Однако это требует от ЕС не только более активных, но и более конкретных, финансово обеспеченных, согласованных и долгосрочных усилий, которые могли бы помочь привнести как в Большом Причерноморье в частности, так и в Балто-Черноморском регионе в целом реальную стабильность и процветание [17, с. 10].

По нашему мнению, ЕС еще не готов к этому. Это можно объяснить тем, что в силу многих объективных и субъективных причин ЕС скорее всего не намерен более расширяться в сторону Большого Причерноморья. В тех же условиях, когда у постсоветских стран этого региона нет в ближайшем будущем реальных перспектив стать членами евроатлан-

тического сообщества, как совершенно правильно подметил F. Tassinari, их *евроатлантические устремления могут реализовываться только “через поощрение этих стран в формировании добрососедских, европейских, региональных сообществ. Для достижения же этой цели ЕС должен всячески способствовать процессу создания, улучшения и оптимизации механизмов регионального сотрудничества государств в Черноморском пространстве”* [2, с. 22]. Ближайшее будущее покажет, насколько осуществимы подобные пожелания.

Литература

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М.: Международные отношения, 1998.
2. F. Tassinari. Whole, Free and Integrated? A Transatlantic Perspective on the European Neighborhood; Centre For European Policy Studies Working Document N 271/June 2007.
3. O. Waever. Europe's Three Empires: A Watsonian Interpretation of Post-Wall European Security; in Rick Fawn and Jeremy larkins (eds); International Society after the Cold War, London: MacMillan Press, 1996.
4. F. Tassinari. “Mare Europaeum: Baltic Sea Region Security and Cooperation from post-wall to post-Enlargement Europe”, Institute of Political Science, University of Copenhagen, 2004.
5. З. Маршания. Балто-Черноморско-Каспийский регион сквозь призму “Нового Регионализма”; Вісник Одеського Національного Університету; Том 11. Випуск 10. Соціологія і політичні науки, 2006.
6. Гриневецкий С. Р., Жильцов С. С., Зонн И. С. Черноморский узел. М.: Международные отношения, 2007, 195 с.
7. K. Paulauskas. The Baltics: from nation states to member states; Institute for Security Studies; Occasional Paper, N 62, February 2006.
8. S. Kupras, H. Riecke. Is Europe back on track? Impetus from the German EU Presidency; Centre For European Policy Studies Working Document, N 273/July 2007.
9. G. Nodia. Reviving Georgia's Western Dream; Project Syndicate, January 11, 2008; www.project-syndicate.org
10. M. Aydin. Europe's New Region: The Black Sea in the Wider Europe Neighbourhood, Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 5, N 2, May 2005, hh. 257–283.
11. R. Aliboni. “Globalization and the Wider Black sea area: Interaction with the European Union, eastern Mediterranean and the Middle east” Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 6, June 2006, pp. 157–168.
12. M. Emerson, N. Goutcheva. Europeanisation as a Gravity Model of Democratisation (Working Document 214), CEPS, Brussels, November 2004.
13. Y. Valinakis. “The Black Sea Region: Challenges and Opportunities for Europe” (Chalio Paper 36). Paris: Institute for Security Studies, 1999.
14. R. Asmus, K. Dimitrov, J. F. Forbrig (eds). “Strengthening transatlantic Cooperation”, German Marshall Fund of the United States, printed in the Slovak republic, 2004.
15. L. Alieva. “Integrative Processes in the South Caucasus and their Security Implications”, Nato Defense College, Academic Research Branch, Edited by Jean Dufourcq and Cees Coops, March 2006.
16. M. Emerson. The Black Sea as Epicentre of the of the Aftershocks of the EU's Earthquake; Centre For European Policy Studies Policy Brief, N 79/ July 2005.
17. Commission of the European Communities. “Communication from the Commission to The Council and the European Parliament, Black Sea Synergy — a New Regional Cooperation Initiative”, Brussels, 11. 04. 2007.
18. Asmus R. D, Jackson B. P. Policy Review, June&July 2004.
19. Ficher S. International Politik und Gesellschaft, 2006, N 1, pp. 130–149.
20. Shin B. S. Review of International and Area Studies, 2005, Vol. 14, N 4, pp. 103–139.
21. Tinguy A. Deense nationale, 2001, 57, 8–9, Aug–Sept, 69–79.

З. С. Маршанія

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Інститут соціальних наук, кафедра міжнародних відносин,
Французький бул., 24/26, г. Одеса-58, 65058, Україна

БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ ПРОСТІР В НОВІЙ РЕГІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Резюме

Дана стаття розглядає нові реалії на європейському континенті, що склалися в результаті останнього раунду розширення Європейського Союзу, що обумовлюють актуальність регіоналізації його зовнішньої політики. Аналізуються особливості співробітництва Європейського Союзу з багатьма міжнародно-регіональними організаціями й ініціативами Балто-Чорноморського регіону. Викладені деякі причини, що обумовили успішність Балтійських регіональних організацій і ініціатив й невдалість аналогічних спроб в “Великому Причорномор’ї”. Аналізуються так само регіональний формат поточного співробітництва Європейського Союзу в Балто-Чорноморському просторі в рамках “Нової європейської політики добросусідства” і “Синергії Чорного моря”. На підставі наведених у статті даних зроблений висновок про те, що головною причиною “асиметрії”, спостережуваної в успішності здійснення регіональних ініціатив у Балтії й Причорномор’ї, є “асиметричність” ставлення до них Європейського Союзу. Саме активна участь Європейського Союзу у всіх Балтійських регіональних ініціативах була тим вирішальним фактором, що обумовив їхній успіх, “зневажливе” ж ставлення до регіонального формату співробітництва в “Великому Причорномор’ї” визначило невдачу Чорноморських регіональних ініціатив. Тільки значно більш активна роль Європейського Союзу може “розгорнути вікно” для свіжих перспектив і можливостей його регіональної політики. Однак це потребує від Європейського Союзу не тільки більш активних, але й більш конкретних, фінансово забезпечених, погоджених і довгострокових зусиль у першу чергу в напрямку заохочення створення, поліпшення й оптимізації механізмів регіонального співробітництва держав “Великого Причорномор’я”.

Ключові слова: Балто-Чорноморський регіон, Європейський Союз, “Велике Причорномор’я”, регіоналізація, Рада держав Балтійського моря, Північний вимір, Організація чорноморського економічного співробітництва, Організація демократії й економічного розвитку — ГУАМ, Нова європейська політика добросусідства, Синергія Чорного моря.

Z. S. Marshania

Odessa National University, Institute of Social Sciences,
Department of International Relations
Frantsuzsky blvr., 24/26, Odessa, 65058

**BALTIC-BLACK SEA AREA IN THE NEW REGIONAL POLICY
OF EUROPEAN UNION**

Summary

This article discusses new realities in the Wider Europe after enlargement of the European Union. The last enlargement leads the agenda of the European Union's regional policy in the Wider Europe area. The article analyses some aspects of regional cooperation between the European Union and Baltic-Black Sea regional organizations and initiatives. Author presents the reasons of success of regional initiatives in the Baltic Sea area. At the same time he explains why similar Black Sea regional organizations and initiatives are doomed to failure. Regional policy of European Union in the Baltic-Black Sea area is discussed within the framework of "European Neighborhood Policy" and "Black Sea Synergy". As a result of analysis the author concludes that there is the direct link between the regional policy of European Union towards Baltic and Black Sea areas and success of regional initiatives there. In the Baltic Sea region because of active regional policy of European Union all Baltic regional organizations are successful, while obedience European Union policy engenders ineffectiveness of Black Sea regional initiatives. If the European Union carries out more active regional policy and contributes to creation of new frameworks of regional cooperation, it will "open new windows" of more perspective and effective regional cooperation in the wider Baltic-Black Sea area.

Key words: European Union, Wider Baltic-Black Sea region, regional policy, Council of Baltic Sea States, Northern Dimension, Black Sea Economic Organization, Organization of Democracy and Economic Development -GUAM, European Neighborhood Policy, Black Sea Synergy.

Н. А. Мельник

аспірантка кафедри міжнародних відносин Одеського національного університета імені І. І. Мечникова, К. 32, Французький бульвар, 24/26, м. Одеса-58, 65058, Україна
тел.: 38 (0482) 633259.
e-mail: cis asc@paco.net

ВПЛИВ ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПОЗИЦІЙ НЕЙТРАЛЬНИХ КРАЇН НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена проблемі впливу процесу глобалізації на трансформацію позицій нейтральних країн наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, зокрема на прикладах Австрії, Швейцарії та Швеції. У статті також проведений порівняльний аналіз зовнішньополітичних концепцій згаданих держав з метою узагальнення їх досвіду та з'ясування можливостей його використання в Україні.

Ключові слова: глобалізація, нейтралітет, фрагментація, регіоналізм.

Одним з найважливіших та визначальних феноменів сучасності є глобалізація. Сутність глобалізації як соціального процесу полягає в зростаючому взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Основна мета дослідження — на основі ґрунтового аналізу теоретичних аспектів впливу глобалізації на сучасні світові процеси виявити здатність концепту нейтралітету до трансформації, вивчити закономірності розвитку цього феномену, його роль і місце в сучасній системі міжнародних відносин. Також дослідницькою метою є одержання та аналіз нової емпіричної інформації у вказаній сфері, для чого автором застосовано проблемно-хронологічний метод, а також використано порівняльний метод та системно-функціональний аналіз.

Новизна даного дослідження полягає в теоретичному осмисленні шляху розвитку концепту нейтралітету, поясненні стадій і форм його трансформацій під впливом часу, а також здібність пристосовуватися до нових викликів і загроз системи міжнародних відносин.

Під час роботи, враховуючи недостатню кількість фундаментальних досліджень із вказаної тематики як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, суттєву допомогу надала низка статей, досліджень та матеріалів фондів Австрійської національної бібліотеки та бібліотеки парламенту ФРН.

Дослідження трансформації концепцій зовнішньої політики Швейцарії, Австрії та Швеції, враховуючи процедуру підготовки їх до вступу в ЄС, а також наслідки цієї події для згаданих країн і їх сучасного місця в світі з урахуванням процесів глобалізації, буде корисним і для України, зокрема,

з метою проведення збалансованої зовнішньої політики не тільки в умовах сьогодення, але й на середньострокову перспективу.

В основі глобалізації лежить розвиток світових ринків товарів, послуг, праці, капіталу [1, 13]. Глобалізація як сучасний процес має прояв в багатьох сферах людської життєдіяльності.

Протягом ХХ ст. сталися кардинальні зміни у виробленні інтеграційних механізмів. Таким є єдиний світовий ринок, повноправні учасники якого — транснаціональні корпорації з багатомільйонними оборотами. Ще до недавнього часу кожна монополістична група підпорядковувалась фінансовій надгрупі — національному комплексові, що був переплетенням державних і приватновласницьких структур. Однак поступово формувалася і наднаціональна адміністративна система регулювання світового ринку й міжнародних відносин, наприклад, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші. За цих умов традиційні механізми державного регулювання по суті наднаціональної економіки почали втрачати свою ефективність, оскільки держава перестала володіти потужними всеохоплюючими адміністративними важелями впливу на господарське життя [3, 53].

Таким чином, відмовитись від участі в глобалізації не може собі дозволити жодна країна (у тому числі країни, що додержуються нейтралітету, чи країни з перехідною економікою), щоб не бути відкинутою на узбіччя соціального прогресу. Справа лише у виборі шляхів інтеграції у світову спільноту: через пасивне прямування стихійним процесом, або свідому стратегічну інтеграцію з урахуванням як власних можливостей, так і досягнутого рівня включення в міжнародне співробітництво.

В останню чверть ХХ ст. глобалізація виникла як процес, що якісно відрізняється від інтернаціоналізації не тільки тим, що охоплює найширші сфери суспільного життя, а тим, що означає перехід до системи переростання відкритого національного господарства в інтегроване світове господарство. Відомий дослідник М. Шимаї вбачає в ній сукупність таких процесів та явищ, як транскордонні потоки товарів, послуг, капіталу, технології та інформації, переміщення людей між країнами, переважання орієнтації на світовий ринок в торгівлі та інвестуванні, територіальну та інституціональну інтеграцію ринків, а також виникнення глобальних проблем, для вирішення яких необхідне всесвітнє співробітництво [4, 55].

Основними характерними ознаками глобалізації в сфері економіки є: розширення торгівлі та її лібералізація; інтернаціоналізація обороту капіталу та усунення перешкод для його руху; глибокі зміни у фінансовій сфері, що більше, ніж інші форми співробітництва, відчуває наслідки електронної революції; розгортання діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК) та їх зростаюча експансія; переважаюча орієнтація попиту на світовий ринок; утворення міжнародних фінансових інститутів та інше [5, 29].

Найбільш істотними факторами, що сприяють глобалізації економіки, виступають:

1) останні досягнення в галузі техніки і технології, що викликали стале зниження виробничих витрат, витрат на перевезення товарів та людей;

2) технологічний процес в обробній промисловості, що дозволив розчленувати виробничий процес та поглибити міжнародний поділ праці;

3) революція в галузі напівпровідникової, мікросхемної технології та її використання в телекомунікаційній сфері, що здійснили можливість передання практично необмеженого обсягу даних при вкрай низьких витратах. Синтез технології зв'язку, що використовується при передаванні інформації, та комп'ютерної техніки при її опрацюванні створив унікальну інформаційну технологію;

4) зростання інтернаціоналізації фінансів;

5) досягнення науки управління, які значно розширили можливості фірм у сфері створення оптимальних управлінських структур [6, 53].

Однак, враховуючи всі позитивні наслідки, слід зазначити, що глобалізація не передбачає гомогенізації ні в економічній, ні в іншій сфері. Це питання тенденцій, але на цій стадії гомогенізації економічних, соціальних, культурних і політичних відносин було б дуже важко досягти [2, 152].

Більш того, деякі наслідки епохи глобалізації (починаючи з середини 70-х років ХХ ст.) не виправдовують сподівань її ідеологів. За останні 25 років розрив у рівнях доходів між країнами та групами населення не тільки не скоротився, а навпаки, зріс. Нерівність у заробітній платі та доходах збільшилась майже у всіх країнах. У більшості держав частка прибутку в доході є вищою, а заробітної плати — нижчою, ніж на початку 80-х рр. Безробіття в промислово розвинутих країнах залишається високим.

Для розвинутих країн глобалізація створила такі можливості, про які не могло йтися раніше. Але вона створила і нові небезпеки для багатьох інших країн. Від глобалізації насамперед виграють багаті люди, фірми та країни, експортери капіталу, технологій, міжнародні та глобальні фірми-лідери. Програють же країни з односторонньою, недостатньо розвинутою економікою, слабкою інфраструктурою, дрібні підприємці, некваліфіковані працівники, немобільні верстви населення. Для значної частини населення глобальні процеси асоціюються з уразливістю до дії незнайомих та непередбачуваних сил, здатних надзвичайно швидко викликати соціальні негаразди, прикладом чого є Азіатська фінансова криза 1997–1998 рр.

Як своєрідна антитеза феномену глобалізації та реакція на її суперечливість виникає і здобуває певного розвитку й інша тенденція — фрагментація світового розвитку, що знаходить втілення в процесах дезінтеграції, ізоляціонізму, автаркії.

Сьогодні ми можемо зробити висновок, що на початку ХХІ століття загальносвітовою тенденцією політичного та соціально-економічного розвитку поруч з глобалізацією стала регіоналізація. У процесах регіоналізації визначають міжнародний, субнаціональний і транскордонний рівні.

Відрізняють два види регіоналізму: відкритий та закритий. Відкритий регіоналізм розглядає розвиток та інтеграційну взаємодію регіонів в контексті світового розвитку. Закритий регіоналізм, навпаки, близький за духом до фрагментаційних тенденцій, має за мету захист регіону від негативних наслідків глобалізації.

Особливої уваги сьогодні заслуговують процеси західноєвропейської регіоналізації. Виник термін “Європа регіонів”. Суб’єктами цих процесів стали субнаціональні регіони, адміністративні території європейських держав. При оцінці процесів європейської регіоналізації мають місце дві суттєво відмінні точки зору.

Регіоналісти-функціоналісти, погляди яких ґрунтуються на неоліберальних принципах, акцентують увагу на гаслі “менше держави, більше ризику”. Висувається ідея руху від “держави добробуту” до “спільноти добробуту”, що передбачає децентралізацію податкової системи та передачу на місцевий рівень соціальних питань. За думкою представників цього напрямку регіоналізація повинна привести до виникнення мережі регіонів як прояву нової форми транснаціональної інтеграції, що буде сприяти радикальній демократизації міжнародних відносин [7, 12].

Іншу позицію займають “державники-федералісти”, які вважають за необхідне зберегти центральну роль в інтеграційних процесах за нацією — державою. За їх думкою, модель територій, що функціонують за принципами самоорганізації, дозволить прискорити подальшу концентрацію багатств у заможних регіонах та приведе до маргіналізації слаборозвинутих, ще більше поглибить диспропорції, що вже мають місце. Тільки загальнодержавна політика може забезпечити урахування інтересів найбільш слабких регіонів [7, 12].

В останні роки досягнуто позитивних змін у діалозі з питань глобалізації, зміцнилося стратегічне партнерство між ООН та бреттон-вудськими установами, у зв’язку з підсумками Азіатської кризи внесено ряд пропозицій щодо поглиблення прозорості, підзвітності та контролю, отже, і потреби в регулюванні фінансових потоків і розвитку фінансового співробітництва.

Одна з важливих ініціатив ООН — програма дій, прийнята з метою досягнення “глобалізації з людським обличчям”, має цілі, підкріплені конкретними заходами та пропозиціями [8, 67].

Не менш вагомими є функції інших міжнародних організацій. Так, у рамках Європейського Союзу Комісія ЄС бере на себе функції інстанції контролю за конкуренцією, що виступає не тільки проти обмеження конкуренції з боку приватних підприємств, а й стежить за державними заходами, здійснюваними країнами — членами організації, на предмет їх відповідності принципам додержання конкуренції.

Глобалізація “зверху” здійснюється під егідою МВФ, Світового банку та СОТ, що здатні ставити перепони стихійним процесам та їх негативним наслідкам. Так, з 1998 р. значно розширена програма допомоги Світового банку країнам з перехідною економікою в реформуванні системи освіти. За сприяння МВФ і Світового банку підтримуються інвестиції в ключові галузі України, Російської Федерації та ін., їх кредити прискорюють темпи приватизації та загальної реструктуризації економіки.

Важливий напрям боротьби міжнародних органів з негативними наслідками діяльності МНК — це розробка глобального кодексу поведінки для них, створення глобального форуму для спостереження за їх діяльністю,

подібного вперше організованої наприкінці 1998 р. конференції “Ініціатива за етику в торгівлі” [6, 54].

Такий складний і всеохоплюючий процес нових соціально-економічних дій створює також нові політичні особливості міжнародних відносин.

Протягом останніх декількох століть (починаючи з Вестфальського договору 1648 року) суверенітет держави був незаперечною ознакою державної влади і покладався в основу функціонування системи міжнародних відносин. Принцип державного суверенітету дістав юридичне закріплення в Статуті ООН і в численних міжнародно-правових документах [9].

Однак в умовах глобалізаційних перетворень принцип суверенітету зазнає неабиякої трансформації, як і самі функції держави взагалі [2, 154].

За таких умов усі нейтральні держави протягом останніх п’ятнадцяти років зіткнулись з проблемою доцільності збереження нейтрального статусу, а також з необхідністю впровадження тих чи інших обмежень щодо цього поняття. Середовище безпеки в Європі та світі значно змінилось, і для країн Європейського Союзу не є актуальною загроза безпосередньо воєнного нападу, яке б погрожувало їх територіальній цілісності, тим більш, що більшість країн — членів ЄС є одночасно членами НАТО. Тому поняття нейтралітету, яке пов’язане з неучастю у війнах, поступово втрачає практичний зміст, а нейтральний статус в певній мірі залишається даниною підтримці історичних традицій.

Сьогодні досить поширеною є думка, що в умовах глобалізації від концепту нейтралітету залишається лише вимога неприєднання до воєнних альянсів, тому такі держави визначають як постнейтральні, або позаблокові (буквально — ті, що не приєдналися, non-aligned) [10, 3].

Вказані тенденції наочно продемонстрували необхідність для нейтралів брати більш активну участь у глобалізаційних змінах, що торкаються всіх країн світу. З іншого боку, участь у процесах розбудови єдиної Європи на даному етапі не зобов’язує нейтралів відмовлятися від їх зовнішньополітичної традиції, але дає можливість розширення співпраці і адекватного реагування на реалії сьогодення.

На початку 1994 року було подолано головний рубіж на шляху четвертого розширення ЄС. 5 березня 1994 року Австрія, Фінляндія і Швеція на урядовому рівні підписали договори про вступ до ЄС.

Виникають питання: як погоджується лінія ЄС з нейтралітетом Австрії й Швеції і чому Швейцарія відмовилася від вступу в ЄС. Найбільш поширена думка щодо спонукальних мотивів приєднання для багатьох країн є побоювання “маргіналізації”, тобто небезпеки залишитися поза структурами безпеки і процесу прийняття рішень у Західній Європі [11, 169].

Офіційна позиція Австрії полягає у сприйнятті ЄС як гаранта стабільності для всього європейського континенту. Сьогодні основні рішення, що стосуються майбутнього Європи, приймаються на рівні ЄС. Можливість впливати на процес їх прийняття був головним аргументом на користь членства Австрії в Європейському Союзі.

Членство в ЄС не тільки відкрило нові можливості у відносинах з традиційними партнерами, але й підсилило “глобальний вимір” її зовнішньої політики: значно виріс інтерес до Австрії за межами Європи.

Хоча громадяни Австрії належать до числа найбільших скептиків у Союзі (42% відсотки населення оцінюють вступ до ЄС як помилку), економісти вважають, що країна отримала значні вигоди від членства в Євросоюзі. Порівняно із Швейцарією, яка залишилася поза межами ЄС, темп зростання економіки в Австрії з 2001 року подвоївся. Починаючи з 1995 року, іноземні інвестиції потроїлися і досягли у 2004 р. суми у 4,15 млрд євро. При цьому рівень інфляції став значно нижчим, ніж до вступу в ЄС [12].

Австрія продовжує приділяти значну увагу миротворчій діяльності. На даний час Австрія посідає 24 місце серед країн — членів ООН за кількістю військовослужбовців, що беруть участь у міжнародних миротворчих місіях [12].

Найбільш численним є австрійський контингент у складі міжнародних сил безпеки у Косово — *aukon/kfor*. На даний час він налічує 568 військовослужбовців. У березні 2005 р. було прийнято рішення щодо збільшення контингенту ще на 50 осіб.

Сили спостерігачів ООН за зоною безпеки на Голанських висотах — UNDOF є другим за величиною австрійським військовим контингентом за кордоном. У згаданій місії Австрія бере участь з моменту її започаткування в 1974 р. При цьому австрійській підрозділ є одним з найбільших і нараховує 376 військових [13].

Третій австрійський контингент, який нараховує 300 чол., знаходиться в Боснії і Герцеговині у складі місії ЄС EUFOR-ALTHEA.

Участь Австрії в інших міжнародних миротворчих місіях, як правило, обмежується кількома офіцерами зв'язку.

Разом з тим Федеральне міністерство оборони Австрії розглядає можливість розширення своєї участі у миротворчих силах НАТО, які перебувають в Афганістані. Крім того, міністр оборони Г. Платтер заявив, що його відомство також розгляне питання участі австрійських солдат у миротворчих силах ООН в Судані [13].

Активну роль у міжнародних гуманітарних акціях відіграє також Австрійський військовий підрозділ для боротьби з надзвичайними ситуаціями — AFDRU. Маючи високий ступінь мобільності, він може за 12 годин бути готовим до виконання завдань. Підрозділ має багатий досвід допомоги іншим країнам. Зокрема, під час подолання наслідків природної катастрофи у Південно-Східній Азії до Шрі-Ланки було надіслано 77 австрійських військовослужбовців, які змонтували установку, здатну забезпечити чистою питною водою 100 тис. осіб. У цілому, з метою ліквідації наслідків стихійного лиха, Австрія зобов'язалася протягом трьох наступних років надати на відбудову зруйнованої інфраструктури в регіоні 50 мільйонів євро.

Враховуючи активні миротворчі зусилля Відня, а також участь країни в Європейській політиці безпеки і оборони (ЄПБО), оглядачі відзначають, що концепція нейтральності Австрії останнім часом все більше втрачає свій зміст.

Аналіз практичних зовнішньополітичних кроків Австрії свідчить про швидку еволюцію поглядів на нейтралітет, як в уряді, так й у суспільстві. Напрошується висновок, що в майбутньому не виключений перегляд цієї конституційної норми з метою створення належних умов для більше гармонійної взаємодії з партнерами в рамках існуючих та створюваних безпечових структур європейського континенту.

На зовнішню політику Королівства Швеція завжди впливали події, що відбувалися в інших країнах. У розвиток широкого обговорення євроінтеграційної проблематики на всіх рівнях суспільства Швеція привітала розширення Європейського Союзу 1 травня 2004 року як таке, що сприяє виникненню нових можливостей для розвитку торгівлі, інвестиційного співробітництва та міжнародних контактів, особливо в країнах безпосереднього оточення. У контексті регіональної взаємодії особливо наголошується на тому, що розширення ЄС створює умови для поглиблення інтеграційного співробітництва в регіоні Балтійського моря [14].

Швеція, яка послідовно проводить політику нейтралітету і не бере участі у військових союзах, водночас вітала посилення безпекової і оборонної політики ЄС (БОП) та наголошувала на своєму прагненні бути активно залученою до цього процесу. У листопаді 2004 року було прийнято рішення стосовно створення під проводом Швеції військового підрозділу за участю Фінляндії та Норвегії, формування якого передбачається завершити на початку 2008 року. Швеція також внесла пропозицію про створення на засадах БОП цивільних підрозділів швидкого реагування.

Шведська сторона вітала рекомендації щодо початку переговорів з Туреччиною стосовно набуття нею повноправного членства в Європейському Союзі, оприлюднені на початку жовтня 2004 року Європейською Комісією. Проте шведи переконані в тому, що турецькій стороні ще треба багато зробити, зокрема, в контексті забезпечення дотримання прав людини, передусім жінок, заборони тортур, а також поліпшення становища курдів.

Уряд Швеції переконаний, що майбутнє країн Східної Європи, а також країн Закавказзя “полягає в співпраці в рамках Європи” [14]. Шведська сторона, яка виходить з позиції визнання перспектив членства цих країн у ЄС, прагне поглиблювати співробітництво з ними заради сприяння дотриманню прав людини, зміцненню демократії, економічного розвитку та вільної торгівлі.

У цьому контексті Швеція активно співпрацює з ОБСЄ, а також з Радою Європи, яка, за висловом Л. Фрейвальдс, “не лише встановлює стандарти, але й здійснює моніторинг виконання взятих країнами зобов’язань” [15]. Дотримуючись вищезгаданих пріоритетів у зовнішній політиці, Швеція розглядає співробітництво в рамках Ради євроатлантичного партнерства і Програми НАТО “Партнерство заради миру” як важливу складову європейської архітектури безпеки і використовує її для залучення до консультацій, зокрема, стосовно миротворчих і антикризових операцій, у яких Швеція бере участь [14].

У рамках партнерства з НАТО Швеція бере участь в операціях з підтримання миру під мандатом ООН у Косово (з 1999 року — один батальйон) та

Афганістані (з 2003 року — близько 110 осіб). Раніше шведський батальйон брав участь у діяльності міжнародного контингенту IFOR у Боснії і Герцеговині.

Згідно з військовою доктриною Швеції, реформовані Збройні сили країни повинні бути спроможними брати участь одночасно в двох великомасштабних міжнародних миротворчих операціях шляхом надання до кожної з них по одному батальйону (750 — 1000 військовослужбовців) та трьох менших операціях [14].

З 2000 року Швеція є контрибутором коштів до відповідних фондів у рамках НАТО та “Партнерства заради миру”. Зокрема, шведська сторона фінансувала діяльність із знищення протипіхотних мін в Албанії та Сербії і Чорногорії, а також протиповітряних ракет у Грузії. Уряд Швеції також робить відповідні щорічні внески до діяльності в рамках “Партнерства” шляхом організації семінарів, підготовчих курсів та навчань для представників збройних сил та правоохоронних органів країн-учасниць РЕАП. Міжнародний центр Збройних сил Швеції SWEDINT має статус тренувального центру в рамках “Партнерства заради миру” з 1997 року [15].

Що стосується позиції шведської сторони відносно іракської кризи, то уряд Швеції оголосив про прийняття стратегії співробітництва в цілях розвитку співробітництва з Іраком, яке б передбачало асигнування в 2004 — 2006 роках до 400 млн. шведських крон (приблизно 61,5 млн. дол. США).

Шведська сторона неодноразово заявляла, що прагне завершення мирного процесу на Близькому Сході. Швеція неодмінно засуджує акти насильства проти палестинського та ізраїльського цивільного населення і виступає за політичні шляхи врегулювання конфлікту. Після смерті палестинського лідера Я. Арафата прем'єр-міністр Швеції Й. Перссон заявив, що його країна воліє бачити “незалежну, демократичну й сильну Палестинську державу на Західному березі Йордану та в Газі, що мирно співіснуюватиме з Ізраїлем у рамках загально визнаних і безпечних кордонів” [16, 97].

Побоювання Швеції, що інтеграційні фактори можуть несприятливим чином вплинути на скандинавську модель розвитку суспільства загального добробуту, як і побоювання Австрії зазнати збитків на позаєвропейських ринках, виявилися необґрунтованими. Малим країнам вдалося зберегти не тільки свободу маневру у торгово-економічній сфері, але й необхідні національні важелі при проведенні внутрішнього соціально-економічного курсу.

Швейцарія залишається єдиною країною Західної Європи, що не входить до Європейського Союзу і не має намірів щодо вступу у найближчій перспективі, хоча вступ до Європейського Союзу було проголошено стратегічною метою Швейцарії [17]. Зокрема заявлялося про готовність здійснювати більш активну зовнішньополітичну діяльність на економічному просторі Євросоюзу, участь у програмах ЄС, НАТО й ОБСЄ, спрямованих на забезпечення внутрішньої й зовнішньої безпеки країни.

Активізація діяльності Швейцарії на міжнародній арені може вимагати здійснення заходів, що суперечать принципам нейтралітету. У зв'язку з цим Федеральний уряд зробив ряд заяв, у яких обґрунтовується зовнішньополітична діяльність Швейцарії. Стосовно можливості вступу в ЄС

була виявлена готовність розробити ряд заходів, які дозволили б уникнути модифікації принципів устрою країни. Відносно косовського конфлікту Швейцарія обрала традиційну позицію невтручання. Конфедерація відмовилася виступати посередником у політичному врегулюванні і зосередилася на виконанні місії гуманітарної допомоги “Фокус”.

Позиція Швейцарії під час конфлікту не викликала дискусій у політичних і суспільних колах, оскільки політика югославської влади призвела до припливу до Швейцарії більше 50 тисяч біженців. Даний фактор з’явився єдиним негативним наслідком конфлікту в Косово для Швейцарії.

Чи не найбільш цікавим з точки зору трансформації феномену нейтралітету був процес набуття Швейцарією членства в ООН.

Тривале небажання швейцарського населення вступати до ООН пояснювалося, передусім, побоюваннями, що це може зашкодити традиційному нейтралітету країни. Таке консервативне ставлення призвело до того, що перша спроба держави набутися членство в ООН зазнала невдачі: на референдумі 1986 року пропозиція щодо вступу в ООН була однозначно відхилена більшістю населення (75% проти) та усіма без винятку кантонами [18, 990].

Вступ Конфедерації до ООН став можливим внаслідок схвалення народної ініціативи “За членство Швейцарії” в ООН, започаткованої у вересні 1998 р. та внесеної на розгляд виконавчої влади у березні 2000 р. На всезагальному референдумі 3 березня 2002 року 54,6% швейцарців та більшість кантонів (12 з 23) висловилися за членство в Організації.

10 вересня 2002 року Швейцарія набула членства в ООН. До цієї дати, починаючи з 1948 року, вона мала статус спостерігача при головних органах ООН, а також була членом усіх спеціалізованих організацій ООН, багатьох фондів, програм та інституцій Організації. В їх рамках Конфедерація активно виступала за реалізацію цілей ООН, які відповідали основним пріоритетам її зовнішньої політики.

Рішення про вступ до ООН стало, без перебільшення, етапною подією у розвитку міжнародного співробітництва Швейцарії та засвідчило певне переосмислення країною та її населенням традиційного принципу нейтралітету.

Повноправне членство в ООН розглядається нейтральною Швейцарією як важливий додатковий інструмент для реалізації зовнішньополітичних цілей. Воно дало країні право голосу та відкрило нові можливості для участі в діяльності ООН і збільшення впливу в рамках організації. Водночас політика конфедерації в ООН є доволі обережною, зокрема, з огляду на необхідність дотримання принципу нейтралітету.

Швейцарія, на відміну від Австрії, не порушує питання про відмову від нейтралітету. Разом з тим, обидві країни висловлюють думку про його трансформаційність і сумісність з діяльністю в рамках міжнародних організацій.

Зберігаючи нейтралітет *de jure*, *de facto* нейтральні країни відіграють значну роль у проектах НАТО. Вони, зокрема Швейцарія, Австрія, Швеція, є країнами-партнерами Альянсу, беруть участь у програмі НАТО

“Партнерство заради миру”, представлені в операції НАТО в Косово, Афганістані тощо (див. таблицю).

Операція	Чисельність залученого особового складу						
	Країни — члени НАТО	Країни з нейтральним статусом					
		Всього	Австрія	Швеція	Швейцарія	Фінляндія	Ірландія
КФОР	13 360	1601	357	416	217	397	214
ISAF	30 758	364	4	245	2	105	8

Вступивши в ЄС, Австрія, як і Швеція, взяла на себе зобов’язання брати участь у системі загальної зовнішньої політики й безпеки, а також у проекті вироблення загальної оборонної політики. Такі цілі не протирічають нейтралітету, але відповідають всеосяжному поняттю безпеки цих країн і розширюють спектр можливостей участі у світових процесах.

Розглядаючи перспективи нейтралітету після розширення Європейського Союзу, слід зазначити, що нейтралітет, що раніше сприймався як “сторонній елемент”, може бути адаптований у рамках інтеграційних зв’язків. Широке поле діяльності міжнародних організацій і посилення інтеграційних процесів не виключає національних особливостей зовнішньополітичного курсу тієї або іншої країни.

Стосовно нейтрального статусу України можна зазначити таке. До переваг відноситься, зокрема, те, що нейтралітет формально захищає країну від негативних впливів протиборства зовнішніх сил (за умови, що сторони поважають нейтральний статус країни), дає можливість зосередитися на ефективному вирішенні внутрішніх проблем, дозволяючи при цьому розвивати міжнародне співробітництво виходячи із власних інтересів.

Водночас нейтралітет не надає Україні будь-яких вагомих гарантій безпеки. Значна потенційна загроза національному суверенітету виникає у разі наявності агресивно налаштованої країни з непрогнозованою політикою. Також для самостійного забезпечення національної безпеки України потрібні такі її складові, як міцна та чисельна призивна армія, мобілізаційний людський та промисловий потенціал, високий рівень консолідації суспільства, матеріальні та фінансові ресурси, диверсифіковані джерела постачання енергоносіїв тощо.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що процеси формування європейської політики безпеки та функціонування спільної європейської зовнішньої політики сприяють трансформації сприйняття концепту нейтралітету країнами з нейтральним статусом, а також іншими країнами — членами ЄС, які одночасно є членами НАТО.

Таким чином, визначаючи свої геополітичні пріоритети і розбудовуючи зовнішньополітичну стратегію, Україні також необхідно враховувати означену трансформацію концепту нейтралітету.

Література

1. Лукашевич В. М. Глобалістика. — Львів: Новий Світ — 2000, 2005. — 438 с.
2. Коваль І. М. Глобалізація, загальна безпека і безпека в Україні / Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування в США. — К., 2003. — С. 150–162.
3. Губський Б. В. Інвестиційні процеси в глобальному середовищі. — К., 1998. — 476 с.
4. Шимаї М. Глобалізація как источник конкуренции, конфликтов и возможностей // Проблемы теории и практики управления. — 1991. — № 2. — С. 52–58.
5. Луцишин З. О. Міжнародні валютно-фінансові відносини і реалії української економіки. — Тернопіль, 1997. — 470 с.
6. Клочко В. Глобалізація та її вплив на країни з перехідною економікою // ЕУ. — 2001. — № 10. — С. 51–58.
7. Токовенко О. В. Система національних пріоритетів України в контексті розвитку сучасного світового політичного процесу. — Матеріали “круглого столу” на тему: “Зовнішні та внутрішні чинники розвитку політичної ситуації в Україні. Україна і світовий політичний процес. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 12–14.
8. Доклад о развитии человека за 1999 г. Глобализация с человеческим лицом. — Нью-Йорк: ООН, 1999. — 210 с.
9. Устав ООН. Стаття 2. “О специальном международно-правовом статусе (нейтралитет)”
10. Яворская Г. Внеблоковый статус: политический продукт второй свежести // <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/594/53235/>
11. Zemanek Karl. Neutralitat und Europäische Sicherheit, in: Osterreichisches Jahrbuch fur Internationale Politik, 1992, S. 163–176.
12. Австрія — ЄС. Аналітична довідка // Поточний архів МЗС України. — 2005. — Лютий.
13. До концептуальних підходів Австрії до проблеми розширення НАТО та європейської безпеки. Аналітична довідка // Поточний архів МЗС України. — 2005. — Лютий.
14. Швеція в Раді Євроатлантичного співробітництва та Програмі НАТО “Партнерство заради миру”. Аналітична довідка // Поточний архів МЗС України. — 2005. — Травень.
15. Зовнішня політика Королівства Швеція. Аналітична довідка // Поточний архів МЗС України. — 2005. — Квітень.
16. Hadenius S. Swedish Politics During the 20-th Century — Conflict and Consensus. — Trelleborg, 1999. — 176 p.
17. Зовнішня політика Швейцарської Конфедерації. Аналітична довідка // Поточний архів МЗС України. — 2005. — Травень.
18. Enzelsberger Ernest F. Die Schweiz und die UNO, in: Reiter, Erich (Hrsg.), Jahrbuch fur internationale Sicherheitspolitik 2001, Hamburg, 2001, S. 983–1005.

Н. А. Мельник

кафедра международных отношений Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, К. 32, Французский бульвар, 24/26,
г. Одесса-58, 65058, Украина

**ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССА ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ
ПОЗИЦИЙ НЕЙТРАЛЬНЫХ ГОСУДАРСТВ В КОНЦЕ XX —
НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

Резюме

Статья посвящена проблеме влияния процесса глобализации на трансформацию позиций нейтральных государств в конце XX — начале XXI века, в том числе на примерах Австрии, Швейцарии и Швеции. В статье также был проведен сравнительный анализ внешнеполитических концепций упомянутых стран с целью обобщения их опыта и определения возможностей его использования в Украине.

Ключевые слова: глобализация, нейтралитет, фрагментация, регионализм.

N. A. Melnyk

Department of International Relations, Odesa National University,
K. 32, French Blv., 24/26, Odesa-58, 65058, Ukraine

**IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE TRANSFORMATION
OF NEUTRAL STATES POSITION IN THE END OF XX —
BEGINNING OF XXI CENTURY**

Summary

The article is devoted to the problem of the globalization impact towards the position of neutral states in the end of XX — beginning of XXI centuries, especially on the examples of Austria, Switzerland and Sweden. In the article the author adheres to comparative analysis of the foreign policy concepts of the above mentioned countries with the purpose of generalizing their experience and revealing possibilities to implement it in Ukraine.

Key words: globalization, neutrality, fragmentation, regionalism.

Ю. А. Клименко

здобувач кафедри міжнародних відносин
Інституту соціальних наук

Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова
Французький бул., 24/26, м. Одеса, 65058, Україна,
тел: 38 (0482) 63-32-59;
e-mail: y.klymenko@ukrbcn.com

**ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗНИЦЬКОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА**

Стаття присвячена питанню військово-політичних союзів, в ній розглядаються фактори, що визначають їх ефективність та умови, за яких союзні держави дотримуються взятих на себе зобов'язань. Інституціалізовані союзи, які базуються на розділі військових функцій, взаємозалежності країн-членів, спільних цілях та принципах, взаємній довірі, можуть бути джерелом міжнародної безпеки для союзних країн та забезпечувати геополітичну стабільність.

Ключові слова: військово-політичне співробітництво, зовнішня загроза, союзницькі зобов'язання, безпека, НАТО.

Теорія співробітництва в рамках військово-політичних союзів (далі — союзницького співробітництва) передбачає розгляд низки проблемних питань: (1) роль, яку відіграють союзи у міжнародних відносинах, зокрема, як засіб озброєної агресії або попередження війни; (2) мотиви, з яких держава дотримується своїх союзницьких зобов'язань під час дипломатичної кризи, яка може передувати війні, або коли війна розпочалася; (3) генеза союзів, фактори їхньої стабільності та причини розпаду.

Теоретичним аспектам військово-політичного союзницького співробітництва досі не приділялося належної уваги в політологічних дослідженнях. Важко погодитися з Б. Тертре, коли він стверджує, що “сучасні військово-політичні союзи є предметом багатьох теоретичних праць” [1]. Справа в тому, що майже всі результати досліджень військово-політичного союзницького співробітництва належать представникам школи політичного реалізму, які не надають належної ваги союзам як окремому самостійному суб'єкту міжнародної системи, розглядають їх виключно як інструмент зовнішньої політики окремих, насамперед, великих держав. Згідно з поглядами реалістів, визнається корисна, але підпорядкована роль союзів, тобто вона обмежена тією мірою, наскільки держави використовують їх для взаємного балансування. Наприклад, Дж. Мершеймер стверджує, що “союзи — це не більше, ніж тимчасові шлюби з розрахунку: сьогоднішні партнери по союзу завтра можуть перетворитися на ворогів, а сьогоднішні вороги завтра можуть стати союзниками”. На його думку, це відбувається тому, що “у світі, де кожен має розраховувати тільки на себе, майже зав-

жди [великі — *авт.*] держави діють відповідно до власних інтересів та не підпорядковують свої інтереси інтересам інших держав, або інтересам так званої міжнародної спільноти” [2]. Отже, за реалістами, союзи є ні чим іншим, як засобом об’єднати в потрібний час військову силу країн-учасниць. “В існуючих союзах немає нічого сакрального, — вважає С. Волт, — незалежно від того, наскільки успішними або довготривалими вони були. Коли внутрішні пріоритети або зовнішні умови змінюються, не бажано дотримуватися раніше взятих на себе зобов’язань, і держави схильні шукати нових домовленостей” [3]. Зазвичай, як вважають реалісти, союзи йдуть у небуття зі зникненням зовнішньої загрози. Цієї короткозорої логіки дотримувалися ті, хто пропонував безпосередньо після закінчення холодної війни і досі пропонують ліквідувати НАТО.

Якщо зовнішня загроза та/або сприйняття дилеми “напад — оборона” не визначають змісту союзницького співробітництва (а ми вважаємо, що перше і друге мають амбівалентний вплив), варто звернутися до розгляду значення інституціалізації такого співробітництва. Проти цього категорично виступає неореалізм, оперуючи таким ненадійним аналітичним інструментом, як категорія “національні інтереси”. Як стверджує М. Деш, “інститути рідко, якщо коли-небудь, примушують держави діяти всупереч їхнім національним інтересам, і тому малоімовірно, що вони самі по собі фундаментально змінюють природу міжнародної політики” [4].

Наша гіпотеза, яка базується на аргументації С. Валандер, Х. Хафтендорн, Р. Кеоане, М. Сміта [5], полягає в тому, що рівень інституціалізації військово-політичного союзу детермінує рівень і позитивний характер союзницької співпраці, її стабільність завдяки: 1) розповсюдженню необхідної для прийняття рішень всередині союзів інформації, насамперед, конфіденційної (довіра), що укріплює взаємну відданість держав; 2) “покаранню” за відступництво від союзів у вигляді дестабілізації міжнародного становища держави-відступниці в анархічному світі, отже, погіршення стану її міжнародної безпеки; 3) наданню формалізованих гарантій виступу союзників на її захист у разі війни, що мають попереджувати агресивні дії щодо держави (стримування), та необхідної під час дипломатичної кризи допомоги та ін.

Існує взаємозв’язок між розвиненістю міжнародних інституцій та схильністю країн-членів співробітничати для досягнення спільних цілей, якою може виступати геополітична стабільність. Ці взаємовідносини є динамічними та відбуваються циркулярно: співробітництво може стимулювати держави розвивати інституції, а останні, зі свого боку, сприятимуть досягненню спільних результатів, що в подальшому позитивно впливатиме на процес інституціалізації через механізми зворотного зв’язку. Причинні зв’язки діють в обох напрямках, отже інституціалізація та співробітництво можуть розглядатися в двох вимірах — як взаємозалежні або незалежні змінні. В найбільш загальному вигляді немає сумнівів, що інституціалізація покращує перспективи співробітництва, але це зовсім не означає, що кожна інновація (наприклад, процедура) в інституції обов’язково безпосередньо призводить до покращення союзницького співробітництва та взаємовідносин країн-членів. Втім можна стверджувати, що незалежно від

усіх інших факторів, міжнародне співробітництво скоріше спостерігається в рамках інституціоналізованих союзів, ніж поза ними, а окремі інституційні елементи призводять до спільних союзницьких дій. Вони також сприяють дебатам всередині союзів і, як наслідок, їх реформуванню [6].

Безперечно, що союзницьке співробітництво демократичних країн вимагає єдиного підходу до цінностей та преференцій (підтримка демократії та повага до прав людини, верховенство права, антитоталітаризм та антиавторитаризм), але не можна ігнорувати той факт, що така єдність не виключає серйозних розбіжностей в оцінці союзниками конкретних стратегій та засобів їх втілення, включно з використанням військової сили або загрози силою для досягнення бажаних результатів. Ліберальна теорія взаємозалежності та переваги міжнародного співробітництва над суперництвом (якому віддають провідну роль реалісти), як і теорія реалізму, залишають без відповіді низку питань, які є наріжними для розуміння природи військово-політичних союзів. Військово-політичне співробітництво варіюється в масштабах та формах, може сильно чи слабо впливати на поведінку окремих держав, може зазнавати єдиного сильного удару, який назавжди поховає стратегічні плани та розрахунки геополітичного масштабу, та ін. Прагнення створення безпечного світового середовища та спільні геополітичні інтереси — суттєвий мотив для союзницького співробітництва. Ліберальні теорії визнають, що інституціоналізоване співробітництво виходить далеко за рамки просто площадки для переговорів та торгу між країнами, які керуються виключно власними вузькоegoїстичними мотивами. Зацікавленість у співробітництві з близькими за цілями і цінностями державами дійсно існує і вона може бути кращим чином втілена в інституціоналізованих формах. Норми є важливими з багатьох причин, а держави не позбавлені здатності засвоювати уроки та змінювати свою міжнародну поведінку. Втім ліберали здебільшого відмовчуються щодо джерела виникнення норм (а ми вважаємо, що не можна применшувати вагу досвіду, набутого у процесі союзницького співробітництва, який надає конкретного змісту загальним нормам). Ліберали стверджують, що деякі обставини, наприклад, демократичний характер урядів та зростання взаємозалежності, ведуть до вибору на користь союзницького співробітництва, але далеко зупиняються від точного визначення механізмів та процесів, які ведуть до створення або руйнації союзів [7].

Це стосується і сучасних теорій поведінки держав, запропонованих соціальними конструктивістами, які фокусуються на міждисциплінарних ідеях, знанні та дискурсі. Як вказують їхні критики [8], конструктивізму не вистачає визначеності у з'ясуванні причин, з яких та чи інша теорія набуває домінування чи сталості у порівнянні з іншими, тобто інституціоналізується. Конструктивізм також віддає перевагу структурам над акторами, тобто останні зображуються пасивними утвореннями, які просто підпорядковуються нормам та мають дуже обмежені засоби впливу на міжнародне середовище або цілком їх позбавлені. В теорії конструктивізму підкреслюються зміни у загальних преференціях, інтересах, власній ідентифікації — спільна доля, взаємозалежність, гомогенність акторів, само-

обмеження (стриманість) — як джерела трансформацій політики держав. При цьому конструктивізм є нейтральним щодо міжнародних інститутів, на погляд його прихильників, інституціоналізація може справляти як позитивний, так і негативний вплив на союзницьке співробітництво [9]. З цим важко погодитися, тому що це суперечить емпіричним фактам.

Для кращого розуміння взаємовпливу інституцій та співробітництва потрібний перехід від аналізу статичних інституцій та структур й пошуку єдиного результату співробітництва до розгляду кумулятивного ефекту спільних політичних рішень та дій, які призводять до інституційних змін, тобто власне *інституціоналізації військово-політичного співробітництва як процесу*. Реалісти обґрунтовано вважають, що великі держави є особливо впливовими в процесі інституційного будівництва, але інші союзні держави можуть суттєво обмежити цих акторів та примусити всіх членів союзу керуватися спільною логікою на деяких етапах інституційного розвитку. Окремі союзні держави можуть як стримувати використання союзної військової сили, так спровокувати її застосування.

Проблема дотримання взятих на себе зобов'язань є основною для створення та існування військово-політичних союзів. За змістом поняття “зобов'язання” — “обіцянка визначених дій або запровадження політики чи підтримки визначеної політики або особи” [10], — стосується, насамперед, майбутньої поведінки держави. Але оскільки воно тісно пов'язано з невпевненістю, або, навпаки, впевненістю у тому, що обіцянки будуть виконані (довірою), які зумовлені історичним досвідом, держави не мають іншого вибору, ніж враховувати союзницьку поведінку своїх потенційних або актуальних партнерів по військово-політичних союзах у минулому. Великі країни, які не ризикують бути “покараними” за неповагу до власних зобов'язань, почувають себе більш вільними у ставленні до них. Сполучені Штати полишили своїх партнерів у В'єтнамі в 1975 р. на “милість переможців”, якийсь варіант аналогічної ситуації не виключений в Іраку після С. Хусейна. Радянський Союз, перенапруження сил якого в Афганістані було актом державного самогубства, зрадив своїх союзників в цій країні та відкрив шлях до влади талібам. Отже, вірно, що “повага до союзницьких зобов'язань має наслідком те, що партнер діє заради спільних інтересів. Втім, стимули до таких дій можуть з часом змінюватися, що з якогось моменту призведе до небажання виконувати обіцянки” [11]. Запобігти такому небажаному для долі союзів розвитку подій можна шляхом їх глибокої інституціоналізації.

Категорія “зобов'язання” держави є наріжною в інституційній теорії. Якщо взяті на себе зобов'язання є надійними, тобто користуються довірою партнерів і спрацьовують автоматично, то цим мінімізуються проблеми моніторингу та примусових заходів, спрямованих на забезпечення їх дієвості. В умовах анархії в міжнародній системі надійні зобов'язання дозволяють союзним державам розробляти спільні стратегічні плани, координувати зовнішньополітичні дії та успішно протистояти загрозам їх безпеці.

Центральною проблемою військово-політичного союзу є надійність гарантій того, що союзні держави придуть на допомогу одна одній, висту-

патимуть разом. У слабо інституціалізованих союзах їх члени не можуть довіряти іншим, тому що держави зберігають необмежену свободу дій у зовнішній політиці. Союзники занепокоєні тим, що їх можуть кинути напризволяще інші члени союзу: справжнім кошмаром для них є перспектива залишитися на самоті у ситуації дипломатичної кризи або війни. Такі союзи із високою вірогідністю можуть розпастися вже під час першого випробування дипломатичною кризою. Навіть якщо всі країни-члени, вступаючи до союзу, переслідували спільну мету, цього недостатньо. Потрібні гарантії, впевненість у тому, що союзні держави у відповідний момент прийдуть на допомогу, діятимуть солідарно заради досягнення цієї мети. У протилежному випадку союз виявиться неспроможним діяти як ефективний засіб об'єднання військових потенціалів країн-членів, залишиться по-решнім паперовим документом. Вирішення проблеми ефективності союзу слід шукати шляхом розбудови системи взаємних зобов'язань.

Для досягнення високого рівня союзницького співробітництва в питаннях війни та миру країни свідомо позбавляють себе свободи дій, частково це стосується й менш важливих зовнішньополітичних проблем. Таке обмеження вільного вибору має наслідком зростання міжнародної безпеки як кожної держави — члена союзу, так і загалом всіх союзних держав. Кожен член союзу отримує запевнення, що інші прийдуть йому на допомогу у разі дипломатичної кризи або війни. Більш того, союзницькі зобов'язання є найбільш вагомим фактором стримування агресивних намірів або дій ворожої держави, оскільки їй протистоїть об'єднана сила союзу. Звичайно, можна розцінювати членство в союзі як ситуацію, коли країна виступає його добровільним заручником. Але дещо втрачаючи гнучкість у використанні власної військової сили, держава набуває військової могутності, яка у розмірі навіть перевищує сумарну силу союзних країн (ефект синергії). При цьому головним фактором виступає внутрішня міцність союзу, гарантії його дієвості у разі випробування. Інституціоналізація союзу, внутрішня структурованість, чітко визначені зобов'язання країн-членів і розподіл ролей, спільна розробка стратегічних планів та способів їх імплементації, інформованість щодо роботи органів управління і ситуації в кожній країні, обмін таємною інформацією щодо держав, які не входять до союзів — опонентів та третіх країн, — наявність або відсутність цих елементів визначає надійність військово-політичного союзу. Навіть класик реалізму Г. Моргентау зазначає: “коли спільні інтереси щодо політики і [спільних — авт.] дій перебувають у зародковому стані, потрібен договір про союз, щоб надати їм певності та оперативності” [12]. Держава, яка добровільно без вагань бере на себе союзницькі зобов'язання, є надійним партнером. В такій якості держава-партнер вже є не знаряддям політики національної безпеки, а інтегрованою частиною союзницької безпеки. Отже, кожна з країн стає заручником всіх інших членів союзу, але, водночас, всі вони є її заручниками. Понижується рівень невпевненості союзників у відданості кожного з членів своїм зобов'язанням. Держава не зрадить їм, тому що її власна доля залежить від союзницького співробітництва.

Утримання країни в становищі заручниці союзу відбувається завдяки спільному військово-стратегічному плануванню. Коли, наприклад, військове командування обговорює кризову ситуацію та плани координації дій із союзниками на рівні генеральних штабів, здійснюється обмін інформацією та узгоджуються процедури підготовчих дій (мобілізаційні плани та ін.) на випадок війни. Взаємний доступ до інформації такого роду підвищує ціну зміни партнерів по союзу, тому що союзникам, яких зрадили, відомі військові таємниці країни-зрадника. Володіння колишніми союзниками таємною інформацією щодо зрадника не тільки роблять останнього надзвичайно вразливим, але й провокують превентивний напад на нього, оскільки про стратегічні плани союзу довідався противник. Розробка скоординованих планів ведення військових дій є найкоротшим шляхом до створення ситуації, за якої країни взаємно є заручниками, детальні плани мобілізації сил і ресурсів, транспортування, проведення військових операцій та ін. — найкращим чином зв'язують союзників, підвищують їх стратегічну взаємозалежність. В умовах сучасної революції у засобах ведення озброєної боротьби необхідність детального воєнного планування для досягнення перемоги з найменшими втратами є аксіомою [13], ніхто не може дозволяти собі діяти за наполеонівським правилом “спочатку устрянемо в бійку, а там подивимось”.

Військово-політичні союзи можуть виступати постачальниками міжнародної безпеки, стабільності, тобто “загального блага” не тільки для своїх членів, а для міжнародного співтовариства в цілому. Якщо союзне військово-політичне співробітництво є оборонним за своєю суттю, не керується логікою “перемоги за малу ціну”, країна — член союзу не є загрозою для сусідів, які повною мірою є споживачами безпеки і миру. Таку унікальну роль виконував Північноатлантичний Альянс у Європі після Другої світової війни, при цьому споживачами безпеки виступали не тільки країни-союзники, залучені до стримування радянської загрози, але й інші країни, які не брали прямої участі у біполярному протистоянні. Теоретично можливим завжди було виключення з союзу держави, яка не надто активно бере участь у стримуванні, або навіть дозволяє собі вільне поведіння (хоча відповідної статті немає, скажімо, в Північноатлантичному (вашингтонському) договорі) [14]. Відсутність механізмів покарання держави, аж до виключення з союзу, стала на заваді подальшому розвитку воєнно-політичного співробітництва з ускладненням його функцій після холодної війни та з розширенням НАТО на схід.

Потреба в інституціалізації військово-політичного співробітництва стає очевидною, якщо брати до уваги фактор часу, необхідного для активної протидії зовнішній загрозі. Ситуація дипломатичної кризи, наслідком якої може бути війна, завжди має дуже обмежений часовий горизонт, недостатній для створення нової коаліції. Навпаки, під час кризи потрібна автоматична енергійна спільна реакція союзних держав, а в потенційного нападника не має бути сумнівів у міцності союзу, оскільки тільки це може примусити його утриматися від нападу та не розраховувати на перемогу “за малу ціну”. Саме ефективний стабільний союз забезпечує довгий за

часом безпековий горизонт, який надає можливість обирати не найпростіший, а кращий з доступних варіантів вирішення проблеми безпеки. Якщо країна вирішує залишатися поза союзом, наприклад, покинула старий та не приєдналася до нового, вона має бути готова платити “високу ціну” для отримання належного рівня міжнародної безпеки. Опинившись вразливою, держава має адаптуватися до нового безпекового середовища, перебудувати військову і супутні структури, управління, планування та ін. Після розпаду регіональних азійських військово-політичних союзів країни регіону різко збільшили військові витрати, а ситуація залишалася нестабільною.

Анархія в міжнародних відносинах є фактором, який жорстко примушує до виконання договорів про союзницькі зобов’язання, оскільки вона сама по собі є джерелом загрози для країни. Анархія виконує роль караючої руки щодо країни, яка зраджує союзу і в такий спосіб опиняється у небезпечному становищі [15]. Втім це не означає, що країна, яка вийшла з союзу, і в такий спосіб змінила своє міжнародне становище, неодмінно негайно має стати об’єктом нападу, бо інші держави тільки очікують такого моменту. Історичний досвід доводить, що навіть не маючи серйозного військового потенціалу, держава може виживати певний та навіть досить тривалий час, хоча й є надзвичайно вразливою для зовнішнього втручання. Навіть в анархічній міжнародній системі та за відсутності зовнішніх гарантій безпеки інші держави не обов’язково прагнуть якнайшвидше “з’їсти легку здобич” (згідно з законами джунглів). Виживання країни-зрадниці стає можливим завдяки дії низки факторів. По-перше, коли випадіння слабкої ланки не призводить до кардинальних змін у балансі сил, а втрати від встановлення контролю переважають здобутки для країни-агресора. По-друге, коли країна-зрадниця не має важливого геополітичного значення, прямий контроль над нею не надає відчутних стратегічних переваг. По-третє, коли напад на неї є несвоєчасним, бо не відповідає більш масштабним стратегічним планам потенційного агресора або загрожує війною “за велику ціну”. По-четверте, якщо доступні шляхи перетворення країни на сателіт, встановлення ефективного контролю над нею без надання формального статусу союзної держави, тобто, отримання переваг без витрат на гарантії безпеки. До того ж, існує інерція колишніх союзних відносин. З одного боку, вона може заважати вдатися до негайного покарання зрадниці, бо потрібен час та витрати на перебудову знаряддя покарання. З плином часу зменшується гострота “образи” на колишнього союзника, можуть змінитися військово-політичні пріоритети. З іншого — така інерція не виключає превентивного удару, оскільки інформація щодо військового потенціалу, планів колишньої союзниці застаріває, зволікання збільшує ризики операції проти неї, до нападу може вдатися й третя сторона, якій зрадниця передала військові таємниці колишніх союзників. У безпековому середовищі виникає спокуса використання вікна можливостей, яке відкрилося через зростання вразливості однієї чи групи країн, відбувся злам попереднього розподілу військової праці.

В будь-якому разі обидві сторони — зраджена та зрадниця — опиняються в ситуації безпекової дилеми. Тобто навіть якщо такі країни насправді не бажають конфлікту, прагнуть збереження миру, вони, з міркувань

стурбованості станом власної безпеки, можуть крок за кроком втягнутися в конфлікт, аж до розв'язування війни. Ситуація безпекової дилеми, звичайно, стосується значно більш широкого спектру випадків, ніж тільки зміна складу військово-політичного союзу. Вона виникає, коли дії країни, спрямовані на укріплення власної безпеки, помилково сприймаються іншою стороною як ескалація зовнішньої загрози, отже за умови високого рівня взаємної недовіри. Безпека ніколи не буває абсолютною, тому навіть коли відсутня безпосередня загроза, можна знайти дійсні або уявні причини турбуватися про її стан та шукати шляхів підвищення її рівня, насамперед, вдосконаленням власних оборонних спроможностей. Так виникає висхідна спіраль недовіри та дій “у відповідь” інших акторів на міжнародній арені. Згідно з безпековою дилемою підвищення безпеки однієї країни може призводити до відчуття пониження її рівня в іншій державі. Як відзначає П. Морган, “хоча безпекової дилеми в принципі можна уникнути, це завжди важко, обтяжено багатьма ускладненнями, фрустрацією. Вона є серцевиною звичайних труднощів, з якими доводиться мати справу в міжнародних відносинах,... для урядів, коли вони шукають ефективних засобів досягнення безпеки шляхом стримування конфлікту та війни” [16]. Цінність військово-політичного союзу полягає хоча б у тому, що в його рамках не виникає безпекової дилеми.

Стати партнерами, які довіряють один одному, держави найкращим чином можуть в рамках спільного військово-політичного союзу. За визначенням А. Кідда, в міжнародних відносинах довіра означає переконаність у тому, що іншій стороні можна вірити, “вона заслуговує довіри, тому що готова відповідати взаємністю у процесі співробітництва”, а недовіра — це “впевненість у тому, що інша сторона просто прагне використовувати співробітництво для власної вигоди”. “Питання довіри або недовіри однієї держави іншій є надзвичайно важливим, бо може вплинути на вибір між миром та війною”, — вважає він. На думку А. Кідда, теорія довіри передбачає врахування чотирьох головних положень: 1) міждержавне співробітництво вимагає певного рівня довіри, “поріг довіри залежить від низки факторів, включно зі відносною силою держави та ціною, яку треба заплатити в разі конфлікту з нею”; 2) хоча конфлікт можливий й між країнами, які заслуговують довіри, його виникнення свідчить про те, що одна чи обидві держави взаємно сприймаються як такі, що довіри не варті. У такому випадку, з точки зору стороннього спостерігача, обидві країни втрачають довіру, так само, як це трапилося між ними; 3) у випадку залучення декількох країн наявність серед них порівняно могутньої держави (гегемона) може примусити країни до співробітництва, якщо йому довіряють. У випадку, коли гегемон не користується довірою в інших держав, співробітництво є малоймовірним; 4) якщо країна насправді заслуговує на довіру, зазвичай вона здатна переконати в цьому іншу сторону та відкрити шлях до співробітництва. Ключовий механізм для досягнення бажаного результату — невеличкий, але значущий крок назустріч (символічний жест), який досягає мети, якщо за нього автору треба платити високу політичну ціну. “Це доводить, що країна заслуговує довіри з боку партнера” [17].

В цілому, з провини реалістів, категорія “довіри” майже залишилася поза увагою теорії міжнародних відносин і трактується, насамперед, як соціально-психологічна категорія, “довіра виникає зі свідомості слабкості, невпевненості в собі, визнання авторитету [...], відрізняється як від віри, так і від упевненості [...], довіряється той, хто не хоче або не може вирішити або зробити щось сам...”. Далі А. Міщенко у своєму огляді теоретичних здобутків досліджень довіри, який датується 2008 роком, взагалі відносить довіру до “іраціонального в політиці” [18]. Навпаки, специфіка довіри в міждержавних відносинах полягає в тому, що вона базується на впевненості держави у власних силах (слабка країна не може дозволити собі ділитися з іншим чуттєвою правдивою інформацією, бо це робить її більш вразливою), є усвідомленою, а не сліпою, передбачає готовність обох сторін надати свідчення своєї добропорядності, діяти достатньо прозоро у взаємно визначених сферах. Саме в такому руслі, цілком раціонально діяли опоненти в часи біполярного протистояння. Заходи, спрямовані на зміцнення взаємної довіри та прозорості у військовій сфері, починаючи з встановлення лінії прямого зв'язку Кремль — Білий дім, домовленості про попередження про військові навчання, пуски балістичних ракет, роззброєння під взаємним контролем, “відкрите небо” та інші моніторингові програми дозволили уникнути третьої світової війни. Довіра панувала у відносинах між деякими не союзними державами, які розділяли спільні цілі і цінності. Наприклад, Швеція, незважаючи на відсутність відповідного зобов'язуючого документу з НАТО, була абсолютно впевнена, що у разі агресії проти неї Альянс без вагань виступить на її захист (це, до речі, розкриває одну з таємниць збереження шведського нейтралітету). Взаємна довіра між Швецією та НАТО визначалася глибиною та багатьма каналами співробітництва, обміном інформацією в військовій сфері, включно з розвідувальними даними та ін. Саме для встановлення та підтримання відносин взаємної довіри і партнерства згідно з Основоположним актом про взаємні відносини, співпрацю і безпеку між НАТО і Російською Федерацією (з російської сторони його підписав міністр закордонних справ В. Примаков) було створено в липні 1997 р. Постійну спільну раду НАТО — Росія [19]. Якщо періоди досить успішного співробітництва (участь російських підрозділів поряд з силами Альянсу у силах ІФОР та СФОР під проводом НАТО у конфлікті на території колишньої Югославії) перериваються охолодженням відносин (зменшенням довіри), це не може служити підставою Москві не довіряти Брюсселю в основному — у Альянсу немає жодних агресивних намірів і планів нападу на Російську Федерацію.

Заходи зміцнення довіри зарекомендували себе ефективним знаряддям попередження війни. За відсутності довіри неможлива розбудова безпечного світу. Найкращим втіленням довіри на практиці є військово-політичний союз, у якому довіра країн-членів сягає найвищого рівня. У міру того, наскільки такий союз здатен виконувати роль гаранта геополітичної стабільності в анархічній системі міжнародних відносин, стримувати інших її учасників від агресивних дій та позбавляти їх підстав розраховувати на перемогу “за малу ціну”, його діяльність укріплює безпеку всіх без винятку країн.

Література

1. Tertrais B. The Changing Nature of Military Alliances//The Washington Quarterly. — 2004. — Spring. — P. 135.
2. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. — New York: Norton. — 2003. — P. 33.
3. Walt S. Why Alliances Endure or Collapse//Survival. — 1997. — Spring. — P. 156–179.
4. Desch M. America's Liberal Illiberalism//International Security. — 2007–2008. — Winter. — P. 35.
5. Haftendorn, R. Keohane, C. Wallander. Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space. — Oxford-New York: Oxford University Press. — 2002, P. 1–47; Smith M. Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation. — Cambridge, UK: Cambridge University Press. — 2004. — P. 17–49.
6. Smith M. Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation. — Cambridge, UK: Cambridge University Press. — 2004. — P. 21–25.
7. Ibid.
8. Checkel J. The Constructive Turn in International Relations Theory// World Politics. — 1998. — Vol. 50. — P. 324–348.
9. Smith M. Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation. — P. 21–25.
10. Webster's Third New International Dictionary. — Springfield: Merriam-Webster. — 1986. — P. 487.
11. Morrow J. The Strategic Setting of Choices: Signaling, Commitment, and Negotiation in International Politics // Strategic Choice and International Relations. — Princeton: Princeton University Press. — 1999. — P. 77–114.
12. Morgenthau H. Alliances in Theory and Practice // Alliance Policy in the Cold War. — Baltimore: Johns Hopkins University Press. — 1959. — P. 188.
13. Binnendijk H., Kugler R. Seeing the Elephant. The U. S. Role in Global Security. — Washington, D. C.: Potomac Books. — 2006. — P. 217–276.
14. Довідник НАТО. — Brussels: Office of Information and Press, NATO. — 2001. — С. 593–596.
15. Stein A. Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchical World // International Regimes. — Ithaca, N. Y.: Cornell University Press. — 1983. — P. 115–140.
16. Morgan P. International Security. Problems and Solutions. Washington, D. C.: CQ Press. — 2006. — P. 13.
17. Kydd A. Trust and Mistrust in International Relations. — Princeton: Princeton University Press. — 2005. — P. 3, 5.
18. Міщенко А. Феномен політичної довіри // Зовнішні справи. — 2008. — Лютий. — С. 42–43.
19. Довідник НАТО. — С. 85.

Ю. А. Клименко

соискатель кафедры международных отношений

Института социальных наук

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

Французский бул., 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

тел: 38 (0482) 63-32-59;

e-mail: y.klymenko@ukrbcn.com

**ИНСТИТУЦИАЛИЗАЦИЯ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО
СОЮЗНИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

Резюме

Статья посвящена вопросу о военно-политических союзах, рассматриваются факторы, определяющие их эффективность и условия, при которых союзные страны придерживаются взятых на себя обязательств. Институционализованные союзы, которые основываются на разделении военных функций, взаимозависимости стран-членов, общих целях и принципах, могут быть источником международной безопасности для союзных государств и обеспечивать геополитическую стабильность.

Ключевые слова: военно-политическое сотрудничество, внешняя угроза, союзнические обязательства, безопасность, НАТО.

Y. A. Klimenko

post-graduate student of the Department of International Relations,

Institute of Social Sciences, I. I. Mechnikov Odessa University,

24/26 French avenue, Odessa, 65058, Ukraine

tel: 38 (0482) 63-32-59;

e-mail: y.klymenko@ukrbcn.com

**INSTITUTIONALIZATION OF MILITARY-POLITICAL ALLIED
COOPERATION**

Summary

The article addresses the issue of military-political alliances, factors of their effectiveness and conditions under that allied countries honor their promises. Institutionalized alliances based on division of military roles, interdependence of member countries, common goals and principles, mutual trust can be sources of international security to allied states and preserve geopolitical stability.

Key words: military-political cooperation, external threat, allied obligation, security, NATO.

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

•

Вестник Одесского национального университета

•

Odessa National University Herald

Том 13 • Випуск 3 • 2008

Соціологія і політичні науки

Науковий журнал

Українською та російською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Коректор *Л. М. Лейдерман*

Підписано до друку 12.06.2008. Формат 70x108/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Шкільна". Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,10.
Тираж 150 прим. Зам. № 246.

Видавництво і друкарня "Астропринт"
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21.
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.